

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

**ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ
СТІЙКОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

За загальною редакцією В. П. Решетило

**Харків
ХНАМГ
2013**

УДК 330.837:330.913
ББК 65.010.11+65.04
I-71

Авторський колектив:

- Решетило Валентина Петрівна**, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії – вступ, підрозділи 1.1, 1.2, висновки;
Стадник Григорій Васильович, кандидат економічних наук, професор кафедри економічної теорії – підрозділ 2.1;
Островський Ігор Анатолійович, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії – підрозділ 2.2;
Егорова Ольга Юрївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії – підрозділ 2,4;
Можайкіна Наталія Василівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії – підрозділ 2.3;
Москвіна Анастасія Олегівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії – підрозділ 3.5;
Наумов Максим Сергійович, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економічної теорії – підрозділ 1.3;
Тимофієва Світлана Борисівна, старший викладач кафедри економічної теорії – підрозділ 3.4;
Шекишув Олександр Анатолійович, старший викладач кафедри економічної теорії – підрозділ 3.3;
Штефан Світлана Іванівна, старший викладач кафедри економічної теорії – підрозділ 3.1;
Федотова Юлія Володимирівна, асистент кафедри економічної теорії – підрозділ 2.5;
Батістова Оксана Ігорівна, асистент кафедри економічної теорії – підрозділ 1.4;
Рибак Ганна Іванівна, асистент кафедри економічної теорії – підрозділ 3.6;
Комар Юлія Анатоліївна, аспірант кафедри економічної теорії – підрозділ 3.2.

Рецензенти:

- О. Г. Дейнека**, доктор економічних наук, професор кафедри економіки транспорту Української державної академії залізничного транспорту;
О. М. Марченко, доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»;
В. М. Соболев, доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії і економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рекомендовано до друку

Вченою радою Харківської національної академії міського господарства
(протокол № 3 від 5 жовтня 2012 р.)

I-71 **Інституційні фактори стійкого розвитку регіональних соціально-економічних систем** : монографія / В. П. Решетило, Г. В. Стадник, І. А. Островський та ін. ; за заг. ред. В. П. Решетило ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2013. – 241 с.

ISBN 978-966-695-286-1

Досліджено інституційні чинники функціонування сучасних регіональних соціально-економічних систем, з методологічних позицій економічної синергетики проаналізовано механізм інституційних змін, виявлено проблеми та шляхи становлення ринкової інституційної архітектури міст і регіонів, висвітлено вплив ефективних ринкових інститутів на розвиток міської та регіональної економіки.

Для студентів і викладачів економічних вузів, слухачів шкіл бізнесу, керівників регіонів, підприємств і організацій, спеціалістів, які займаються проблемами регіональної економіки і управління.

УДК 330.837:330.913
ББК 65.010.11+65.04

© В. П. Решетило,
і колектив авторів, 2013
© Харків, ХНАМГ, 2013

ISBN 978-966-695-286-1

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження сутності та ролі інститутів в сучасних економічних системах	10
1.1. Сутність та особливості архітекτονіки сучасних інституціональних систем	10
1.2. Біфуркаційний характер інституціональних змін перехідних систем	28
1.3. Еволюція інститутів ринку в постіндустріальній економіці	42
1.4. Соціокультурні особливості національних інститутів та їх вплив на економічний розвиток	51
Розділ 2. Особливості формування ефективних ринкових інститутів в регіональних економічних системах	61
2.1. Сутність та принципи формування сучасних регіональних економічних систем	61
2.2. Особливості інституціональної структури регіонів	98
2.3. Розвиток регіонів в умовах світових глобалізаційних процесів	117
2.4. Макроструктурні тенденції інноваційно-інвестиційного розвитку економіки регіонів України	130
2.5. Проблеми становлення нових інституціональних структур як фактор інноваційного розвитку економіки регіонів України	139
Розділ 3. Механізм впливу ефективних ринкових інститутів на сталий розвиток регіонів	149
3.1. Фінансові інститути та їхній вплив на регіональний розвиток	149
3.2. Проблеми активізації діяльності інститутів інвестування в регіонах України	158
3.3. Розвиток інститутів самоврядування місцевих регіональних утворень	171
3.4. Інститути конкуренції та їхній вплив на сучасний регіональний розвиток	182
3.5. Роль екологічного фактора в забезпеченні сталого розвитку регіонів	201
3.6. Інституціональні чинники підвищення якості життя населення регіонів	213
Висновки	221
Список джерел	225

ВСТУП

З інституційними чинниками сучасна економічна аналітика останнім часом зв'язує не тільки рівень соціально-економічного розвитку, досягнутий тією або іншою країною, але також потенційні і реальні можливості його підвищення. Інституційна будова суспільства і його інституційна динаміка дозволяють найглибше зрозуміти зміст, характер, напрями і темпи розвитку сучасної економіки як на макро- так і на мезорівнях. Все більша кількість дослідників не оспорує і той факт, що в сучасних умовах нації конкурують не лише в області чинників інноваційного економічного розвитку, але і у виборі інститутів або цілісних інституційних стратегій для нарощування темпів економічного зростання і підвищення життєвого рівня населення.

Інституційна система суспільства, її характер, структура, її здатність захищати права власності і чіткого виконання контрактів, ефективну діяльність підприємницьких структур і держави, набуває першорядного значення і в системі факторів регіонального розвитку. Як показує економічна практика, сучасний етап функціонування регіональної економіки України потребує принципово нової інституціональної структури, нових інститутів, адекватних ринковій економіці не лише по формі, але й по змісту. Саме через відсутність ефективного інституційного оформлення, яке б робило позитивний стимулюючий вплив, регіональні економічні системи не можуть реалізувати свій потенціал, оскільки їм протистоять консерватизм і інерція попереднього етапу економічного розвитку, в той час як суспільним інтересам відповідає така траєкторія подальшого розвитку, яка б визначала історичні перспективи вступу країни в розряд найбільш економічно розвинених країн світу, і по можливості в найкоротший період часу.

Вивченню інституційних чинників економічного розвитку присвячено багато робіт як зарубіжних, так і вітчизняних економістів. Видатними представниками сучасних інституційних концепцій є А. Алчіан, Дж. Бьюкенен, Г. Беккер, С. Бріттан, Р. Демсець, Р. Коуз, П. Козловські, У. Меклінг, Д. Норт, М. Олсон, Р. Познер, Р. Таллок, О. Уільямсон, Д. Ходжсон, Р. Фогель та інші. Внесли істотний внесок до розвитку інституційної теорії сучасні українські та російські учені: С. Архієреїв, В. Геєць, П. Єщенко, А. Гриценко, А. Гош, Б. Кваснюк, В. Мандибуря, Б. Пасхавер, В. Решетило, О. Яременко, Р. Капелюшников, Р. Нуреев, А. Олійник, В. Радаєв, В. Тамбовцев, А. Шастітко, С. Малахов, В. Кокорев і багато інших. У роботах цих авторів аналізуються особливості формування

інститутів в перехідних економіках, напрями інституційних перетворень, викладені позиції по проблемам становлення нової інституційної архітекτονіки.

Проте об'єкт вивчення настільки складний, що важко чекати, що коли-небудь проблема інституціональних перетворень як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні буде закрита. З основних об'єктивних чинників, що ускладнюють розуміння процесів, що відбуваються у сфері інституціональних перетворень, слід назвати обумовлену стохастичністю розвитку сучасної економіки невизначеність наслідків ухвалюваних рішень, нестационарність економічних процесів, множинність цілей управління економікою і величезне число господарюючих суб'єктів, інтереси яких багатопланові і різномірні, а їх дії знаходяться під впливом суб'єктивних і тому часто помилкових уявлень про навколишню реальність. Складність інституційних перетворень зв'язана і з існуючим дисбалансом між формальними і неформальними правилами економічної поведінки, коли перші ще слабкі і не доопрацьовані, а другі – відображають стереотипи поведінки попередніх етапів розвитку суспільної системи. Для визначення чинників, які вносять стійкість або мінливість до розвитку системи, і чинників, які визначають її інерційність, також необхідно розглянути взаємодію інститутів як елементів єдиної інституційної системи. І нарешті, дослідження цілісних інституційних систем, а не окремих інститутів, приводить до розуміння їх національної специфіки, наявності в них певного співвідношення загального і особливого, що є основою самоідентифікації нації, її розуміння самої себе, своїх інституційних недоліків і переваг.

Окрім цього, не дивлячись на зростання кількості досліджень в області інституційних проблем, в них відсутня цілісна концепція регіонального інституційного будівництва, мова в якій повинна йти не тільки про окремі інститути, але про інституційну систему регіонів як цілісну емерджентну систему, створену сукупністю взаємозв'язаних і взаємодіючих інститутів. Наявність ефективної інституціональної регіональної системи зменшує ступінь невизначеності в їх розвитку, дає можливість швидше знайти вірні вирішення виникаючих проблем як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Ще однією з маловивчених проблем є аналіз динаміки інституційних систем, оскільки регіональна економіка належить до динамічних систем, і їй властивий саморозвиток. Розширення числа і інтенсифікація системи зв'язків

і взаємодій в розвитку регіональної економіки обумовлено рядом причин, найважливішими з яких є зростання числа господарюючих суб'єктів на території регіону. Якщо раніше суб'єктами економіки регіону виступали лише державні структури, то тепер поряд з державними підприємствами і організаціями як суб'єкти виступають акціонерні товариства, орендні підприємства, приватні фірми, іноземні компанії, спільні підприємства, а також комерційні банки, біржі, фінансові групи, економічні зони, страхові компанії, зовнішньоторговельні фірми і тому подібне. Ефективна інституціональна система регіонів повинна стимулювати корінні зміни у виробничих відносинах та інноваційний розвиток, підвищувати конкурентоспроможність економіки регіонів і економічну самостійність підприємств, формувати ринкову інфраструктуру регіонів та умови для розвитку місцевого самоврядування. Створення сучасної інституціональної структури повинно бути направленим також на стимулювання процесів формування регіональних ринків, сучасних фінансових інститутів, створення в регіонах економічного середовища, сприятливого для розвитку товарно-грошових і кредитних відносин, на вирішення проблем екологічної безпеки і створення умов для стійкого розвитку регіональних економічних систем.

Велика кількість термінів, що описують поняття "стійкого розвитку", при всій широкій палітрі тлумачень сходяться в тому, що воно виходить з необхідності врахування процесів співвідношення поточних і перспективних життєвих потреб. В концепції стійкого розвитку ООН, яка була прийнята в 1992 році, стійкий розвиток визначається як такий, що забезпечує потреби нинішнього покоління і не загрожує можливостям майбутніх поколінь. З цих позицій завдання розробки програм стійкого регіонального розвитку все ще залишається актуальним для України. У цих програмах цільові установки повинні мати регіональну конкретизацію і бути безпосередньо орієнтованими на використання наявних передумов для стабілізації і поліпшення соціально-економічного та екологічного положення відповідних територій. При цьому практично відкритим залишається питання про показники і критерії регіональної стійкості. Для просування України до стійкого розвитку необхідна розробка і реалізація послідовної і ефективної економічної, інвестиційної, екологічної і регіональної політики. Перехід до стійкого розвитку - складний і довготривалий процес, який зачіпає фактично весь комплекс проблем довгострокового розвитку як країни в цілому, так і її окремих регіонів.

Все це і обумовлює актуальність розгляду проблем, які представлені в даному дослідженні. По-перше, з методологічних позицій економічної синергетики в роботі проаналізована сутність інститутів як самоорганізаційних соціальних об'єктів, що самопідтримуються, розглядається місія інститутів, їх матеріальні і соціальні основи, важливість закріплення ідеї інститутів в каналах і символах трансляції, можливі шляхи формування ефективних інститутів в трансформаційних системах.

Розглянуто сутність та архітектуру інституційної системи, як динамічної системи когерентних взаємодій макроскопічних інституційних структур, економічних, політичних і адміністративних організацій і установ, об'єднаних єдиною місією (загальною метою), та такі її властивості, як цілісність, ієрархічність, багатофункціональність, емерджентність, гнучкість, адаптивність, робастність. Архітектура інституційної системи розглядається як глибинна інституційна структура, яка по своїй суті співвідноситься з цілісністю, відображає співвідношення частин і цілого, а також архітектурне об'єднання структур по деяких законах побудови еволюційного цілого. Досліджено, що архітектонічний принцип побудови інституційної системи означає розуміння її розвитку як результату певних взаємодій, що формують таку її нову якість як цілісність. Виявлені особливості інституційної архітектури постіндустріального суспільства та доведено, що його функціонування здійснюється по принципу мережевих структур.

По-друге, проведено аналіз нелінійних механізмів інституційних змін перехідних систем, виявлено їх біфуркаційний характер, їх причини і рушійні сили, проаналізовано ряд особливостей інституційних реформ, та факторів, що їх визначають, що дозволяє підійти до вирішення провідної проблеми перехідних економік: як інституційно повинно бути влаштоване суспільство для накопичення соціальної енергії трансформаційних перетворень і створення адекватних сучасному ринку механізмів самоорганізації.

По-третє, проаналізована еволюція інститутів конкуренції, власності та контрактного права в постіндустріальній економіці. Доведено, що для ефективного економічного розвитку країни необхідно формування системи ринкових інститутів, гармонічна взаємодія яких здатна здійснювати ефективний вплив на економічний розвиток. Розкрито проблеми й перспективи створення інститутів конкурентного середовища національної та регіональної економіки, виявлені критерії їх конкурентоспроможності та

шляхи підвищення ефективності взаємодії економічної і інституціональної систем на національному та регіональному рівнях.

По-четверте, досліджено соціокультурні особливості національних інститутів та їх впливу на економічний розвиток. Розглянута необхідність введення соціокультурних факторів у економічні дослідження. Особлива увага приділена новому розумінню економічного розвитку та актуалізації впливу на нього соціокультурних факторів. Доведено, що успішний економічний розвиток має місце при відповідності формальних інститутів неформальним, тобто культурі, цінностям, традиціям економічних суб'єктів.

По-п'яте, розкрито сутність та принципи формування сучасних регіональних економічних систем та синергія їх становлення на принципах самоорганізації. Досліджені основні підходи до визначення категорії «інституціональна структура» та проаналізовано її регіональні особливості в Україні.

По-шосте, розглянуто сучасні особливості процесу глобалізації та її вплив на розвиток національних економічних систем і регіонів.

По-сьоме, проаналізовані різні варіанти проведення інноваційно-інвестиційної політики в промислово розвинутих країнах, визначено зміст і особливості сучасної інноваційно-інвестиційної політики в Україні та її регіонах, виявлено основні шляхи її удосконалення. Визначені основні макроструктурні тенденції інноваційно-інвестиційного розвитку економіки України, окремих галузей, господарських комплексів та регіонів. Обґрунтована необхідність побудови інвестиційно-інтелектуально-інноваційної моделі розвитку, що сприятиме реалізації вітчизняного інноваційного потенціалу та розвитку внутрішнього ринку високотехнологічної продукції і підвищення конкурентоспроможності України. Сформовано складові інноваційної інфраструктури, систематизовано досвід їх впровадження, розроблено напрями та можливості застосування таких структур в регіонах України.

По-восьме, розглянуто проблему інституційного забезпечення державної регіональної політики, механізм підвищення ефективності використання місцевих бюджетів, необхідність удосконалення фінансового механізму регіонального управління, а також проблеми активізації діяльності інститутів інвестування в регіонах України.

По-дев'яте, розглянуто основні теорії формування і розвитку інститутів місцевого самоврядування в Україні з урахуванням принципів Європейської хартії, запропоновані напрями по його удосконаленню.

По-десяте, досліджено існуючі підходи щодо визначення поняття «конкурентоспроможність регіону», запропоновано ряд індикаторів регіонального конкурентного статусу в умовах глобалізації, проаналізований вплив інститутів конкуренції на регіональний розвиток. Розглянуто проблеми та перспективи застосування кластерного механізму як фактора подолання диспропорційності в розвитку регіонів України.

По-одинадцять, показано взаємовплив змін, які відбуваються в екологічному стані на планеті, і змін в свідомості людей, та вплив результатів цього явища на господарські процеси в економіці країн та регіонів. Проаналізовано екологічний стан України та її регіонів та розкрита визначальна роль екологічного чинника у забезпеченні сталого розвитку регіонів.

По-дванадцять, досліджено показники якості життя населення регіону, проведено порівняльний аналіз якості життя населення різних країн та регіонів України, запропоновано засоби подолання регіональної диференціації якості життя населення та чинники її підвищення.

Представлена монографія виконана на кафедрі економічної теорії Харківської національної академії міського господарства колективом авторів, зокрема: В. П. Решетило (вступ, підрозділи 1.1, 1.2, висновки), Г. В. Стадником (підрозділ 2.1), І. А. Островським (підрозділ 2.2), О. Ю. Єгоровою (підрозділ 2.4), Н. В. Можайкіною (підрозділ 2.3), А. О. Москвіною (підрозділ 3.5), М. С. Наумовим (підрозділ 1.3), С. Б. Тимофієвою (підрозділ 3.4), О. А. Шекшуєвим (підрозділ 3.3), С. І. Штефан (підрозділ 3.1), Ю. В. Федотовою (підрозділ 2.5), О. І. Батістовою (підрозділ 1.4), Г.І. Рибак (підрозділ 3.6), Ю. О. Комар (підрозділ 3.2).

Результати представленого наукового дослідження упроваджені в навчальну роботу кафедри економічної теорії Харківської національної академії міського господарства та в практичну роботу місцевих органів державного управління. Теоретичні та практичні положення представленої колективної монографії були використані при розробці Концепції стратегічного розвитку м. Харкова до 2030 року.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА РОЛІ ІНСТИТУТІВ В СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ

1.1. Сутність та особливості архітекτονіки сучасних інституціональних систем

У трансформаційних системах продовжується пошук теоретичних концепцій, в яких ринкові системи були б представлені не тільки з позицій їх функціонування, але і з позицій їх генезису. На думку багатьох дослідників, у вирішенні цієї проблеми на перше місце виходять досягнення інституційної теорії, яка направлена на пошук шляхів формування ефективних ринкових інститутів і посилення їх впливу на прискорення темпів економічного розвитку.

Особливістю інституційних систем перехідних суспільств є той факт, що ринкові інститути, що тут формуються вперше, поєднуються з інститутами, успадкованими від попереднього періоду. Ці структури, переплітаючись і взаємодіючи між собою, породжують величезну різноманітність траєкторій, по яких може піти подальший розвиток інституційної системи після проходження точки біфуркації. Через це, закономірно виникає проблема пошуку шляхів формування найбільш ефективних інститутів, адекватних потребам етапу, що переживається.

У сучасній економічній літературі існує безліч підходів до аналізу інститутів, представлених в роботах Т. Еггертсона, А. Гриценко, В. Дементьєва, Р. Капелюшнікова, Р. Колодко, Д. Норта, Р. Нурєєва, А. Олейника, В. Тамбовцева, В. Тарасевича, О. Уільямсона, А. Чаусовського, А. Шастітко, О. Яременко і ряду інших економістів [40; 41; 42; 45; 118; 119; 163; 164; 165; 166; 169; 170; 185; 190]. Більшість підходів до інститутів близькі до їх визначення Д. Нортом, на думку якого "інститути – це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються, між людьми" [118, с. 17]. Проте, аналізуючи загальноприйняте в сучасному інституційному аналізі розуміння інститутів, слід звернути увагу на деяку неповноту даного підходу. По-перше, в такій інтерпретації не зовсім ясно, чим інститут відрізняється від правової норми або правового закону. По-друге, про наявність інституту можна говорити лише в тому випадку, якщо він "функціонує", тобто якщо норми і правила, які він закріплює, знову і знову реалізуються в діяльності людей. Тільки за

такої умови інститути складають "міцний базис держави, рівно як і базис довіри і настроєності індивідів по відношенню до нього" [28, с. 291]. З позицій економічної синергетики таке визначення представляється не повним ще і тому, що воно елемінує таку найважливішу суть будь-якого інституту, як процесуальність, без якої неможливий процес самоорганізації в інституційних системах. Головне в сучасному інституті – це динаміка його самоорганізації, яка дозволяє "каналізувати" (направляти) економічну ринкову активність строго певним чином. Тому, вже в структурі інституту повинна бути закладена ідея його саморозвитку і створення умов для актуалізації закладеної в ньому потенційності. Подібний підхід особливо необхідний в умовах формування інститутів в трансформаційних системах. Мета і полягає в тому, щоб досліджувати суть і структуру інститутів з позицій забезпечення динаміки їх самоорганізації, а також визначити їх особливу роль у функціонуванні і розвитку сучасних синергетичних соціально-економічних систем, що самоорганізуються.

У механізмах еволюції соціальних систем, інститути виступають тією структурною одиницею, яка, подібно до генів в біології, "володіє стійкістю в часі, передається від одних економічних суб'єктів іншим і разом з тим здатна до зміни" [116, с. 49]. Еволюція соціального організму (як і будь-якого іншого) пов'язана з адаптацією, пристосуванням до умов навколишнього середовища. В ході конкуренції перемагають, закріплюються і передаються наступним поколінням як традиції, норми поведінки ті навички, знання, досвід, які довели свою доцільність і ефективність з погляду суспільства в цілому. У зв'язку з цим можна сказати, що інститути несуть в собі інформацію про минуле, але в ім'я майбутнього, а вся історія країни в цьому сенсі виступає як її інституційна еволюція. З цих позицій інститути цілком можна розглядати як соціальний феномен, що самопідтримується, самовідтворюється, який володіє еволюційними властивостями "безперервності", тобто здібностями передачі інформації в часі. Оскільки, в певному значенні можна сказати, що інформація управляє процесами самоорганізації, саме інститути і їх еволюція лежать в основі самоорганізації сучасного суспільства.

Слід підкреслити, що в соціально-економічних системах, що самоорганізуються, інформаційна функція інститутів припускає розуміння інформації як динамічного процесу. Найчастіше, інститути розуміються як носії інформації, яка зменшує або знімає невизначеність в економічних взаємодіях. "Інститути забезпечують суспільство основними структурами, за

допомогою яких індивіди впродовж всієї історії створювали порядок і намагалися зменшити ступінь невизначеності в процесі обміну", – відзначає Д. Норт [118, с. 34]. З позицій економічної синергетики подібного підходу недостатньо, оскільки в соціально-економічних системах, що самоорганізуються, область застосовності інформаційного підходу істотно розширилася. У таких системах мова йде про динамічну інформацію, про її виникнення і еволюцію її цінності. Провідний фахівець в області динамічної інформації Д. С. Чернавський визначає її як "вибір одного варіанту, що запам'ятався, з декількох можливих і рівноправних" [183, с. 13]. Як пише Д. С. Чернавський, слово "запам'ятався" в даному визначенні відноситься до фіксації інформації і визначається як макроінформація (на відміну від мікроінформації, яка може і не запам'ятатися). Слова "можливих" і "рівноправних" означають, що варіанти вибору належать одній множині і апріорні відмінності між ними не великі. Подібне розуміння інформації фіксує її динамічний характер, оскільки мова йде про вибір, який постійно виникає в процесі розвитку нелінійних систем. Вибір в даному випадку розуміється і як процес і як результат процесу. А оскільки поняття "процес" в природничих науках означає зміну системи в часі, її рух, "інформація, як результат вибору немислима без процесу вибору, як вирок немислимий без суду" [183, с. 14]. Динамічна інформація пов'язана, перш за все, з нестійкістю, яка і породжує її випадковий вибір. Підкреслимо: саме нестійкість системи є неодмінною умовою генерації нової цінної інформації. Сприймати, зберігати і передавати інформацію можна і в стійких станах системи. Проте створювати нову цінну інформацію можна тільки в умовах нестійкості. У момент випадкового виникнення інформації будь-якого типу жодна з них не є цінною. Цінною стає та інформація, яка виникає в результаті вибору і витіснення інших варіантів. Таким чином, сучасні інститути несуть в собі не просто інформацію, а динамічну макроінформацію, яка виникає в результаті процесу вибору і несе в собі можливості подальшого вибору. "Будь-які інститути, у тому числі і різновиди обмінів, є одночасно і своєрідними повідомленнями, і механізмами передачі даних" [164, с. 162–163]. При такому підході сучасні інститути слід розуміти як носіїв інформаційного процесу, а не просто носіїв інформації як такої. Саме у такому розумінні інститути (точніше, інституційні системи) є основою самоорганізації і самоструктурування суспільства. В той же час, як відзначає Р. Рузавін, "соціальні закони, норми і регулятиви можна розглядати і як результат самоорганізації відповідних суспільних систем" [150, с. 66].

Оскільки самі інститути змінюються під впливом динаміки параметрів економічних процесів, механізм цих змін припускає роботу позитивних і негативних зворотних зв'язків, але вже в інституційному середовищі і за участю держави.

Слід звернути увагу і на неоднозначність зв'язків між інститутами і сформованим в суспільстві порядком. Останнім часом з'являється все більше публікацій, в яких мова йде про інститути не тільки як про джерела порядку, але і як про потенційних носіїв хаосу [156]. Зокрема, в економічному аналізі з'явилося поняття "Парадоксу Мінські", суть якого полягає в тому, що, з одного боку, антициклічна політика, що проводиться на основі інститутів державного регулювання, зменшує амплітуду ділового циклу, і підсилює економічний порядок. Одночасно з цим, інститути державного регулювання зменшують обачність економічних агентів, які спираються на інституційну страховку, що створюється державою. Формуючи певні очікування і звички інвесторів, встановлюваний державою економічний порядок збільшує допустимі ризики інвестицій, що збільшує хаотичні коливання ділових циклів в майбутньому. Таким шляхом порядок переростає в хаос. Парадокс Мінські, в його широкому трактуванні стосовно всіх інститутів, визначається в літературі як "парадокс інститутів визначеності" [156, с. 116–117]. Як тільки очікування економічних агентів не виправдовуються, уніфікований образ майбутнього більше не створює порядку в людських взаємодіях, і на зміну йому приходить наростаючий економічний хаос.

Дослідження особливого співвідношення порядку і хаосу, визначеності і невизначеності у функціонуванні інституційних систем особливо актуалізується в умовах перехідних систем, де адекватна ринку інституційна структура тільки формується, що вимагає особливого підходу до розуміння природи інститутів. Це структуру, що вже сформувалася, можна легко класифікувати, і визначити її функції, а ось структуру, яка знаходиться в процесі свого становлення, треба спочатку сформулювати, для чого треба знати формоутворювальні процедури. У зв'язку з цим представляється, що характеристика інститутів може бути доповнена деякими структурними елементами, що характеризують їх з погляду динамічної процесуальності.

Перш за все, будь-який інститут повинен нести в собі ціннісну або абсолютну ідею, свою суспільну місію. Так, в концепції держави Гегеля механізм, за допомогою якого держава функціонує як ідеальна інституційна структура, включає три елементи: 1) зафіксоване звичаєм завдання або функцію інституту держави (його "ідею" або "місію"); 2) ухвалення і

підтримку цього інституту з боку свідомих, активних і інформованих громадян; 3) зовнішнє символічне представлення цього інституту в особі монарха або у формі особливого політичного органу (для окремих державних інститутів), роль яких полягає в координації індивідуальних дій у відповідних сферах, і, отже, в забезпеченні стійкості відповідного інституту [28, с. 384–385]. Місія сучасного інституту повинна відображати його здібність до саморозвитку, постійну потребу до творіння нового, суб'єктно-об'єктне буття людини в цілому. Саме ідея (місія) інститутів забезпечує їх тривале існування на принципах самоорганізації. Але сама по собі місія інституту існувати не може, тому вона повинна мати символічне (знакове) закріплення: символи інституту, правила і норми його функціонування, канали трансляції інформації про основну місію інституту. Завдяки цим компонентам, ефективні інститути формуються достатньо довго.

Становлення інституту пов'язане також з певним набором зразків поведінки і дій економічних суб'єктів, які "запечатуються" в соціальну форму. Інститут вимушує людину, що потрапляє в структуру його функціональних місць діяти не так, як хочеться їй самій, а так, як наказують правила функціонування даного інституту.

Всякий інститут повинен також містити спеціально організований простір функціональних місць, з жорсткими процедурами взаємодії між ними. За рахунок цього функціонального механізму забезпечується головне призначення будь-якого інституту: організувати взаємодію між людьми, що потрапили в ті або інші місця інституту, по строго певних нормах і правилах, і забезпечувати дотримання цих правил. Тому, коли мова йде про те, що інститути тільки встановлюють правила взаємодій між людьми, втрачається, на наш погляд, один дуже важливий аспект їх функціональної ролі. Самі по собі правила не можуть обмежувати поведінку людей. Якщо ніхто реально не впливатиме на поведінку індивідів і організацій, і не примушуватиме їх виконувати прийняті правила, то значення останніх буде зведено до нуля. Якщо немає податкових установ, то немає і сплати податків. Якщо немає органів охорони господарського законодавства, то немає і його дотримання. Реально впливати на поведінку одних індивідів і організацій і примушувати їх до дотримання правил можуть тільки інші індивіди і організації. "Тією категорією, яка закріплює попередній рух і перетворює його на підставу для подальшого, є установа, – відзначає А. А. Гриценко. – В ній все отримує організаційне закріплення, і установа потім сама починає регулювати життя, яке його породила. Саме з категорією установи

відбувається закріплення власного змісту інституту, і придбання всім подальшим рухом інституційної форми" [41, с. 26]. Таким чином, інструментом обмежень дійсно стають норми і правила. Але реально обмежують поведінку, тобто створюють санкції, або держава або відповідні установи: податкові, бюджетні, банківські, або сторони відносин, регульовані даними правилами (економічні суб'єкти). Саме дана компоненту інституту дозволяє додавати статус реальності (але локальною, тільки в межах функціонального простору інституту) абсолютно нереалістичним (у звичайному житті) передумовам теоретичних побудов. Наприклад, простір фондової біржі, як типового фінансового інституту, організований не як простір взаємодії звичайних людей, а як простір функціональних місць "брокера", "ділера", "маклера", що ідеалізуються, і так далі. Потрапляючи в такий простір, людина повинна поводитися саме як раціональний "Homo economicus", а сам біржовий ринок організовується як "ефективний". Людина, займаючи своє інституційне місце в структурі місць створеного інституту, тим самим виявляється вимушеною переоформити свої відносини з іншими процедурними і функціональними місцями відповідно до норм і обмежень даного конкретного інституту. Так, відносини підприємця і податкового інспектора повинні бути строго визначені процедурами Податкового кодексу, і мати прозорий і передбачений характер.

З другого боку, в діяльності інституту суб'єктивність людини не елемінується. Навпаки, індивід, що входить в простір функціональних місць ефективно функціонуючого інституту, набуває додаткових мір свободи. У нього з'являється можливість розрахунку своїх дій і прогнозу їх можливих наслідків (у тому числі і у вигляді фінансового результату). Але оскільки обмеження доводяться до свідомості людей у вигляді правил, що визначають зовнішні рамки їх діяльності, то на поверхні явищ складається видимість, що саме інститути як правила виступають джерелом цих обмежень. Таким чином, інститути, на відміну від законів, регулюючих правові відносини між економічними агентами, це, перш за все один з видів соціальних об'єктів, що координують поведінку учасників суспільного виробництва. Інститути виступають як такі стереотипи дій людей, які виявляються як в їх дійсній поведінці, так і у відповідних уречевлених ідеальних репрезентаціях: правових нормах і організаціях, що забезпечують стійке відтворення таких стереотипів. Їх ідеальні схеми отримують символічний вираз в законах, адміністративних регламентах і навіть фірмових знаках відповідних корпорацій і відомств. Саме про уречевлені форми інститутів, як невід'ємних

елементах соціального механізму закріплення норм, писав Є. В. Ільєнко [69, с. 258].

Ефективно функціонуючий інститут вимагає також використання санкцій як гарантів виконання норм, правил і процедур. "Перелік санкцій представляє набір дій, що робляться відносно суб'єкта норми її гарантом, якщо останній виявляє в діях суб'єкта відхилення від вказаної норми" [163, с. 109]. Слід також мати на увазі, що інститути з позицій динаміки їх самоорганізації – це ще і сукупність регуляторних механізмів, а також певний порядок ухвалення законів і внесення поправок до них.

І, нарешті, в структурі будь-якого інституту є ще дві обов'язкові складові: його матеріальні і соціальні основи. Матеріальні основи інституту – це, в першу чергу, кваліфіковані кадри, а також будівлі, сучасні технології, необхідна оргтехніка і інші ресурси, безпосередньо використовувані в процесі функціонування інституту. У нашій країні ця складова процесуальної структури інституту найчастіше ігнорується, що різко зменшує ефективність роботи ряду інститутів. Будь-який інститут повинен мати такі матеріальні опори свого існування, які сприяли б максимальній реалізації його потенційності. В процесі створення матеріальних основ інститутів слід обов'язково враховувати існування трансакційних витрат інституціоналізації. Такі витрати діляться на первинні, пов'язані із створенням інститутів, і вторинні, пов'язані з їх функціонуванням. Трансакційні витрати інституціоналізації залежать від ряду умов, до яких можна віднести наступні: часовий режим, для якого створюється інститут; інформаційна асиметрія господарюючих суб'єктів, оскільки кожен учасник інституту не володіє достатньою інформацією про інших його учасників, і отже, прагне різними способами поповнити цю інформацію. Залежно від цього складається специфічна структура трансакційних витрат інституціоналізації, особлива для кожної конкретної ситуації в рамках створеного інституту.

Соціальні основи інституту – це "посадка" інституту на свідомість людей, на їх менталітет, традиції, звичаї, на все те, що Д. Норт називає "неформальними обмеженнями" [118, с. 71]. Без соціальних основ, без "укоріненості" в свідомості людей, без відповідності інституту переконанням людей, ефективний інститут існувати не може. Іншими словами, інститути повинні бути не тільки легальними, але і легітимними. Як відзначає лідер теорії інституційної компаративістики М. Аокі, "інститут – це система переконань (вірувань), що самопідтримуються і колективно розділяються, відносно нетехнологічно закріплюваних правил гри, що направляють

стратегічну взаємодію агентів" [191, с. 301]. Визначення інститутів як результатів поведінки економічних агентів, що самозакріплюються, дуже важливе для розуміння їх ролі як основних інформаційних кодів в розвитку соціально-економічних систем, що самоорганізуються.

Разом з тим, свідоме формування нового інституту – це ще і різновид планованої культурної інновації. З позицій економічної синергетики, щоб розповсюдження культурної інновації було успішним, необхідно, щоб вона відповідала елементам культурного простору, в якій вона "занурюється". Якщо ж вимоги відповідності середовищу не враховуються, виникають ситуації, коли дієвий сам по собі економічний інститут виявляється неефективним в неадекватному йому середовищі. Більш того, в такому середовищі формальні інститути піддаються мутаціям, і в результаті стають нездібними виконувати своє призначення: служити загальнонаціональними універсальними "правилами" гри.

Таким чином, в синергетичній економіці, інститут – це самоорганізаційний об'єкт, що має свою місію, матеріальні і соціальні основи, опосередкує, координує і регулює взаємодії людей за допомогою сукупності правил і норм, які додають цим взаємодіям певну процедурну і конструктивно – технічну форму. Інститут виступає як узагальнювальна логічна конструкція, яка дозволяє упорядковувати, структурувати і стабілізувати економічні відносини, додавати їм стійкість і визначеність, служити передавальним механізмом між економічними процесами і цілеспрямованими діями з їх зміни.

З позицій даного трактування інституту адекватніше представляється і процес інституційних змін, особливо в трансформаційних економіках інверсійного типу. Представлена вище схема цілком може бути використана як організаційна, оскільки вона задає систему принципів формування нових інститутів. Більш того, дана схема може бути використана і для безперервного вдосконалення інститутів, оскільки найважливішою умовою динамічного розвитку соціально-економічної системи є гнучкість і адаптивність інститутів, що вимагає розробки законодавства, яке повинно враховувати місію створюваних інститутів, а також їх матеріальні і соціальні основи.

Хоча інституційна теорія виходить сьогодні на передові рубежі економічної науки, в більшості робіт мова йде про окремі інститути. Аналізу цілісних інституційних систем, їх взаємодії з економічною і політичною системами, в економічній літературі поки що не приділяється належної

уваги. Деякі автори лише фрагментарно висловлюють своє бачення даної проблеми. Так, О. Уїльямсон пише про сукупність "основоположних політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу" [169, с. 55]. На думку О. Уїльямсона, без сукупності цих правил неможливо зрозуміти особливості функціонування і розвитку економічних організацій, їх роль у виробництві, розподілі, обміні і споживанні товарів і послуг. Д. Норт також пише про сукупність інститутів в суспільстві, які виступають як свого роду каркас, конструкція, що об'єднує елементи економічної системи в єдине ціле [119, с. 134–140]. І хоча Д. Норт не використовує термін "інституційна система", по суті, мова йде про системний підхід до дослідження інститутів. С. Кирдіна вважає, що "інституційна структура, яку ми ототожнюємо з інституційним порядком, – це сукупність взаємозв'язаних інститутів" [83, с. 89]. Однією з нечисленних робіт, присвячених аналізу інституційних систем, є робота Б. Г. Клейнера [86], проте в ній більша увага приділяється еволюції, а не суті, структурі і механізмам взаємодії інституційних систем. Природно, що в структурному і функціональному плані категорія "інституційна система" набагато глибше і складніше приведених визначень, що обумовлене як самим поняттям системи, так і системним аналізом в цілому.

Інституційна система – це динамічна система кооперативних когерентних взаємодій макроскопічних інституційних структур, економічних, політичних і адміністративних організацій і установ, об'єднаних єдиною місією (загальною метою), взаємодії яких здатні породжувати позитивні синергетичні ефекти і формувати нову якість системи. У історико-гностичному плані інституційна система будь-якої країни виступає як результат синергії специфічного шляху її історичного розвитку, її географічного положення, політичної системи, культури і традицій, рівня її економічного розвитку, ступеня її участі в міжнародних організаціях і міжнародній співпраці.

Сучасні інституційні системи цілком відповідають синергетичному аналізу, оскільки це відкриті, складні, нелінійні системи, що складаються з безлічі взаємодіючих елементів. Саме нелінійний підхід дозволяє найповніше досліджувати динаміку інституційних систем, показати роль необхідності і випадковості, порядку і хаосу в ході їх самоорганізації. Інституційна система, що самоорганізується, це вже не скільки сукупність певної кількості інститутів, скільки надскладний набір їх кооперативних когерентних взаємодій, здатних породжувати позитивні синергетичні ефекти. З позицій

економічної синергетики становлення інституційної системи в трансформаційних економіках можна розглядати як процес формування нової дисипативної структури в нелінійному середовищі.

Як і для всякої складної системи, для інституційної системи характерна наявність ряду загальносистемних властивостей: цілісності, ієрархічності, багатофункціональності, емерджентності, гнучкості, адаптивності, робастності. Цілісність інституційних систем – це внутрішня єдність, внутрішня обумовленість в процесі розвитку інститутів. Цілісність інституційної системи виявляється в тому, що зміна структури, зв'язків і поведінки певних інститутів впливає на всі інші елементи системи, і змінює її. Цілісність інституційної системи глибоко пов'язана з процесом формування синергетичних ефектів взаємодії, оскільки для додання синергетичної сили всій системі, інституційні перетворення необхідно проводити системно.

Ієрархічність інституційної системи означає, що вона включена підсистемою в систему вищого порядку, тоді як кожен її компонент також є системою. При цьому наявність декількох рівнів в розвитку інституційної системи приводить до формування і різних цілей цих рівнів, що породжує внутрішньорівневі і міжрівневі конфлікти. Наприклад, загальновідомий конфлікт між системою податкових і бюджетних інститутів, між інститутом Центрального банку і інститутами комерційних банків, і так далі. Різні цільові функції різних підсистем інституційної системи вимагають компромісу цілей, їх гармонізації і приведення до єдиного знаменника.

Важливою загальносистемною властивістю інституційних систем є їх емерджентність. Термін "емерджентний" (від лат. "emergo" - з'являюся) означає стрибкоподібний процес появи нової вищої якості системи, в значній мірі незалежної від кількісних змін її елементів. Емерджентність інституційної системи означає, що система в цілому володіє властивостями, відсутніми у її окремих компонентів – інститутів і установ. Формування емерджентних властивостей інституційної системи може бути найповніше проаналізоване на основі методології економічної синергетики, оскільки властивість емерджентності формується як синергетичний ефект взаємодії різних інститутів, установ і господарюючих індивідів. У розвитку сучасних інституційних систем виникають і несподівані (емерджентні) шляхи розвитку, не підготовлені попереднім історичним досвідом або засновані на забутому досвіді.

Важливими загальносистемними властивостями інституційної системи є також: гнучкість – властивість змінювати мету розвитку інституційної системи залежно від умов її функціонування або стану її підсистем; адаптивність – здатність пристосовуватись до змін зовнішніх і внутрішніх умов так, щоб стабільність системи не порушувалася. З цих властивостей витікає і багатофункціональність інституційної системи – тобто її здібність до реалізації деякої безлічі функцій при заданій структурі. Слід виділити і таку властивість інституційної системи, як робастність – здатність системи зберігати часткову працездатність при відмові окремих елементів або підсистем. Робастність пояснюється функціональною надмірністю складної системи, і виявляється в ступені зміни виконуваних функцій в залежності від глибини флуктуацій, що впливають на систему [32, с. 24]. Властивість робастності інституційних систем виявляється в ситуації інституційної нерівноваги, коли інституційна система, хоча і частково, але зберігає свою працездатність.

Функціонування сучасних інституційних систем несе в собі нерозривність матеріально-технічного змісту, соціально-правової форми і організаційної здатності інституційної системи до самоорганізації. Останнє можливо тільки в умовах активної взаємодії всіх елементів інституційної системи, що функціонує за принципом інституційної архітекtonіки. Термін "архітекtonіка" використовується в багатьох дисциплінах при структурному аналізі систем. У ученні Канта під архітекtonікою розуміється систематична наукова форма знання, мистецтво побудови системи як єдності різноманітних знань, об'єднаних в ціле однією ідеєю [79, с. 680–692]. У системному аналізі одним з перших термін "архітекtonіка" почав використовувати П. Анохін. Ним була розкрита центральна системна архітекtonіка, що визначає поведінкову і психічну діяльність живих істот, у тому числі і людину. Функціональні системи живих організмів, відзначав Анохін, – це динамічні організації, що самоорганізуються та саморегулюються, всі компоненти яких взаємодіють і взаємно допомагають досягненню корисних для самої системи в цілому позитивних результатів [7, с. 7].

Термін "інституційна архітекtonіка" введений в науковий обіг А. А. Гриценко [4, с. 120]. "Інституційна архітекtonіка – дуже ємке, багатозначне поняття. Для нас особливо важливе його значення як глибинної інституційної структури, як будівельного мистецтва і як загального естетичного плану побудови інститутів. Архітекtonіка як поняття по своїй

суті співвідноситься з цілісністю, відображає співвідношення частин і цілого, і в цьому плані вона зобов'язує всю соціальну реальність аналізувати в інституційному аспекті" [41, с. 21–22]. Значення інституційної архітекtonіки витікає з самої складності, відвертості і нелінійності сучасних інституційних систем. Вище вже йшла мова про те, що сучасні інституційні системи характеризуються емерджентними властивостями, що серйозно ускладнює використання методу аналізу і синтезу, який фокусує ділення системи на елементарні частини, аналіз кожної з складових, а потім синтезує поведінку системи в цілому. Стосовно самоорганізаційних інституційних систем як носіїв динамічної інформації (інформаційного процесу), вже недостатньо вести мову просто про їх структуру. По відношенню до процесів самоорганізації категорії "елемент" і "структура" вже не підходять, оскільки вони характерні для пізнання систем, що вже склалися, і не адекватні аналізу процесів в системах, що знаходяться на стадії становлення і розвитку. При аналізі самоорганізаційних систем (тобто при аналізі процесу, а не стану), набагато адекватнішими виступають категорії "частини" і "цілого", а також архітектурне об'єднання структур по деяких законах побудови еволюційного цілого. Іншими словами, при аналізі самоорганізаційних систем фіксації наявності системної якості цілого вже недостатньо. Його необхідно доповнити ідеєю зміни якості цілого в процесі розвитку інституційної системи. Таким чином, розвиток емерджентних інституційних систем, що самоорганізуються, йде не від частини до цілого, а від нерозвиненого цілого до більш розвиненого цілого. Архітектонічний принцип побудови інституційної системи означає розуміння її розвитку як результату певних взаємодій, що формують її нову якість як цілості.

Значною особливістю інституційних систем, побудованих за принципом інституційної архітектоніки, є існування таких форм взаємодії різних рівнів і елементів складної відкритої нелінійної інституційної системи, які формують її нову якість як цілості, і дозволяють максимально реалізувати її внутрішній потенціал. Тому, потенційні можливості інституційних систем можуть бути помножені і реалізовані за умови правильного організаційного поєднання інститутів на принципах інституційної архітектоніки, яка виступає як цілісна система, що відповідає суті інституційної системи і її динаміці. Тільки цілісні інституційні системи, побудовані за принципом архітектоніки, здібні до самоорганізації, до обміну інформацією, до максимальної взаємодії із зовнішнім середовищем

(економічною і політичною системою) в рамках все більшого ускладнення своєї структури і постійної зміни своєї якості.

Архітектура інституційної системи є складною конструкцією. Залежно від цілей аналізу і конкретної ситуації можна вести мову про функціональну архітектуру, структурну архітектуру, ринкову архітектуру, змішану архітектуру, мікроархітектуру або макроархітектуру інституційних систем (рис. 1.1).

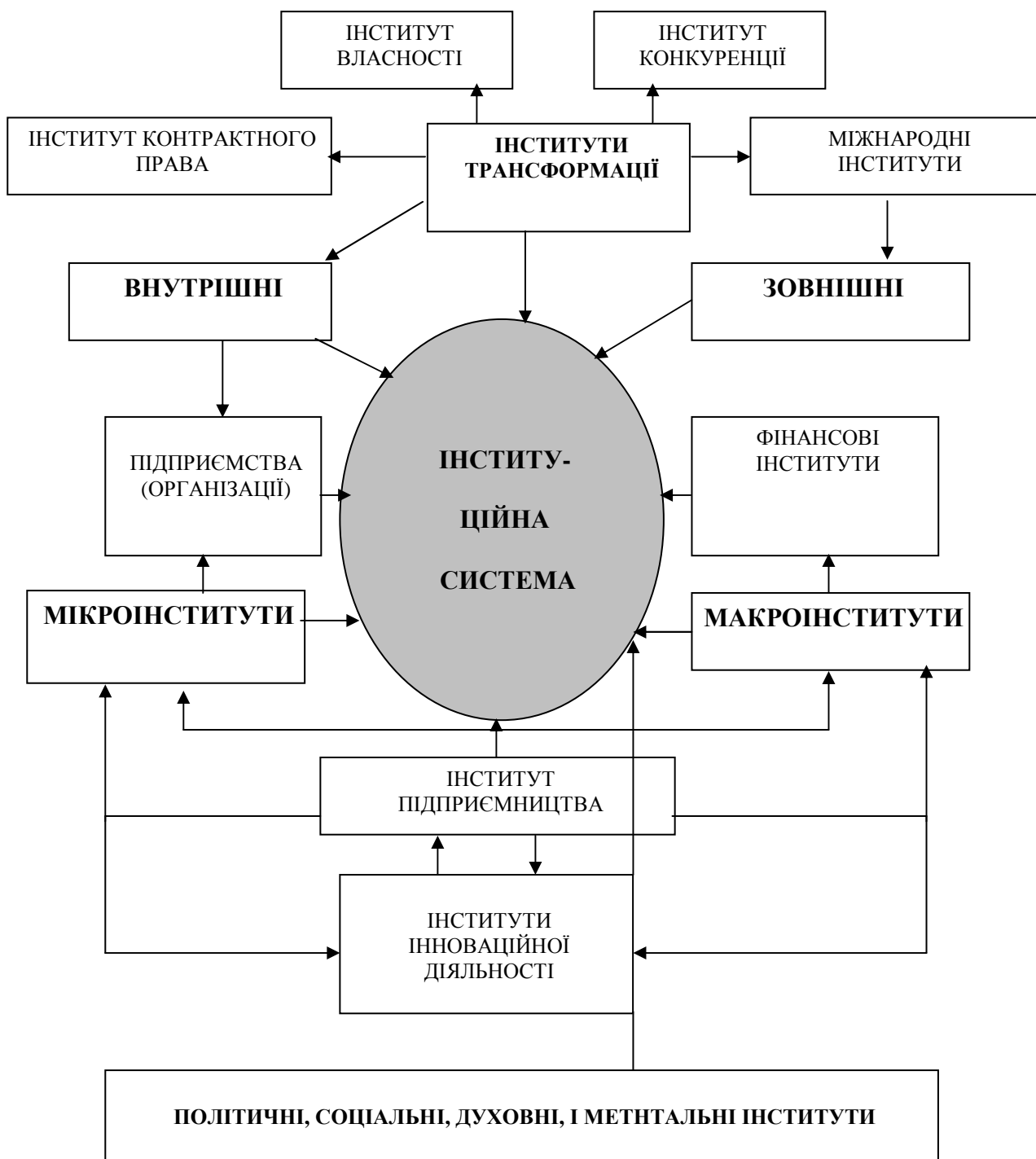

Рис. 1.1 – Архітектура інституційної системи

Таке різноманіття архітектонічних структур пов'язане з різноманітністю самої інституційної системи, що розширюється. Слід зазначити, що якщо в архітектоніці інституційних систем індустріального етапу розвитку суспільства провідна роль належить інститутам власності і конкуренції, то на постіндустріальному етапі базова роль належить фінансовим інститутам, які починають взаємодіяти з іншими інститутами суспільства за принципом мережі. Згідно методології системного аналізу, ніяка складна система не може бути описана зсередини, а тільки через вихід в складнішу систему, верхній рівень якої дозволяє зняти суперечності (парадокси) аналізованої системи. Інституційна система, володіючи рядом системних ознак, в той же час виступає як підсистема по відношенню до суспільства в цілому. У різні історичні періоди та або інша підсистема суспільства, знаходячись на вершині суспільної ієрархії, прагнула ототожнювати себе з суспільством в цілому. "Суспільство виступає як нелінійна система, що володіє інтегруючим системостворюючим чинником. Роль цього чинника в різних системах можуть грати неоднакові підсистеми, зокрема далеко не завжди економічна сфера" [112, с. 101].

Протягом тривалого періоду людської історії визначальну роль в суспільній системі грала не економіка, а політика. Як підкреслює К. Поланьї "ні при родовому, ні при феодальному, ні при меркантилістському господарському ладі незалежна економічна система просто не існувала" [132, с. 13]. Економіка опиняється на вершині суспільної ієрархії з розвитком індустріального суспільства, а її верховенство в суспільстві закріплювалося відповідною системою інститутів, що визначали поведінку господарюючих суб'єктів як на рівні законодавства, так і на рівні традицій, звичаїв, суспільних норм. Лише на індустріальному етапі розвитку суспільства інституційна система виступає підсистемою по відношенню до економічної системи, і відчуває її визначальний вплив. Таким чином, виникнення і розвиток інституційних систем пояснюється перш за все економічними чинниками, що відображають типові ознаки функціонуючої економічної системи. Наразі все більше число економістів указують на неправомірність відходу економічної теорії від аналізу визначальної ролі виробництва. Зокрема, відомий американський економіст С. Уїнтер, в статті "Нарис про теорію виробництва" відзначає, що існує певний скептицизм з приводу того, чи в достатньому ступені економічна теорія відображає реальність, особливо з позицій дослідження визначальної ролі відносин виробництва [203, с. 55]. Про взаємозв'язок рівня розвитку економіки з наявними інститутами пишуть

і американські економісти, які ставлять завдання побудови об'єднаної теорії економічних і трансакційних витрат [200, с. 14]. З цього виходить, що вибір того або іншого типу інституційної системи не є абсолютно вільним, він залежить від накопиченої в економіці країни складності. На це звертає увагу і відомий американський соціолог Р. Інглхарт, який відзначає, що існують значні культурні патерни (стилі, шаблони, моделі), тісно пов'язані з досягнутим рівнем економічного розвитку [197, с. 108]. Зокрема, на думку Р. Інглхарта, у постіндустріальних системах населення все глибше усвідомлює, що його процвітання пов'язане з його політичною і суспільною активністю. Люди готові відсовувати свої індивідуальні цілі ради колективних, стають вимогливішими до діяльності державних інститутів і їх вдосконалення. Але такі устремління, вважає Р. Інглхарт, було б важко підтримувати без процвітаючої промислової і технологічної інфраструктури. Його загальний висновок полягає в тому, що економічний розвиток, інституційні і політичні зміни йдуть паралельно, і в своїх витоках мають єдину логіку [197, с. 125–130]. Таким чином, не може бути повного і несуперечливого опису поведінки інституційної системи, без аналізу стану як економічної системи, так і суспільства в цілому.

Таким чином, співвідношення економічної і інституційної систем залежить від певних етапів в розвитку суспільства. Для індустріального етапу характерні функціонально-динамічна ієрархія їхнього взаємозв'язку й ієрархічна побудова інституційних систем. Проте на постіндустріальному етапі співвідношення економічної і інституційної систем будується за принципом гетерархії, введеного в аналіз Д. Старком. "Гетерархія є новим способом організації, що є і не ринковим, і не ієрархічним. Тоді як ієрархії припускають відносини залежності, а ринки – відносини незалежності, гетерархії припускають відносини взаємозалежності (interdependence). Як впливає з самого терміну, гетерархії характеризуються мінімальним ступенем ієрархічності і організаційною гетерогенністю" [160, с. 55]. У ширшому контексті, гетерархія характеризується Д. Старком як процес, в якому окремо узятий елемент – організаційний блок, структура генетичного коду, інститут і так далі – одночасно відображається в безлічі мереж, що перетинаються. У такій структурі, через більшу складність циклів зворотного зв'язку, і все більш складну взаємозалежність, процес координування вже не можна проектувати, контролювати або направляти однонаправленим ієрархічним чином. У гетерархічній структурі економіка виступає вже не як надсистема, а як одна з багатьох рівноцінних

універсумних складових, "кожна з яких в умовах сучасної біфуркації може робити вирішальний вплив на стратегію мезоуніверсумних змін, у тому числі і економічних" [165, с. 48]. Як форма, що самоорганізується, гетерархія служить відповіддю на виклики, що породжуються ситуацією невизначеності, яка пов'язана з динамізацією технологічних процесів, з економічною і політичною нестабільністю.

На постіндустріальному етапі розвитку економіки гетерархію представляють мережеві структури, в яких потенційно існують зв'язки між всіма учасниками, деякі з них актуалізуються, породжуючи на час рішення задачі, що стоїть перед системою, певну ієрархію. Мережеві структури діють як багатоцентрові системи, в яких, залежно від вирішуваних мережею завдань, будь-який елемент може стати на чолі системи, підпорядковувавши собі на якийсь час всі інші її елементи. Таким шляхом мережеві структури забезпечують гнучкість економічної поведінки, економію на масштабах виробництва, збільшення полів розповсюдження інформації, а також сприяють зниженню трансакційних витрат, пов'язаних з отриманням інформації і здійсненням контролю за виконанням контрактів. Мережева структура нерозривно пов'язана з інституційними утвореннями, навколо них вона будується, і сама надалі приймає форму інституту.

Спочатку учасники, що намагаються створити мережу, розгортають свою діяльність у вже готовому інституційному просторі, відтворюють в своїх діях існуючі інститути, а потім створюють нові регулюючі правила і норми. Формуючи певну мережу, економічні агенти свідомо виробляють неформальні обмеження і правила, якими керуються в процесі функціонування мережі. Таким чином, інституціоналізація нової структури відбувається на основі самоорганізації, що є явищем, характерним тільки для синергетичних соціально-економічних систем. Створена мережа сама перетворюється на нову інституційну систему і може змінюватися під впливом зовнішнього економічного, політичного або інституційного середовища. Слід зазначити, що мережева організація суспільства принципово змінює положення держави, яка тепер стоїть не на вершині ієрархії, а є одним з рівноправних учасників горизонтальних зв'язків.

Мережеві структури значно зменшують рівень невизначеності в економічному розвитку її учасників за рахунок того, що: 1) усередині мережі циркулює надійна інформація і стабільні джерела надходження ресурсів; 2) виникаючі конфлікти вирішуються за допомогою неформальних механізмів, наприклад, через особисту бесіду; 3) мережа сприяє підвищенню

довіри до кожного з її членів; 4) кожен учасник мережі має свою репутацію, тому його поведінка є більш передбаченою; 5) підключення до мережі нових ресурсів не розхитує мережу, оскільки вони вводяться за допомогою надійних каналів. Таким чином, мережі знижують невизначеність і підвищують адаптаційні здібності економічних агентів. Вони породжує такі неформальні правила і норми, які набагато міцніше за формальні інститути, що створюються державою. Міцність неформальних зв'язків мережі обумовлена тим, що порушення правил взаємодій усередині мережі зачіпає позиції дуже багатьох учасників, і може привести до колапсу всієї мережі. Мережі породжують і великі технологічні можливості, швидше реагують на технологічні зміни і інновації. Головний принцип мережевих структур – це гнучкість, оперативна реакція на нестійкість і невизначеність навколишнього середовища. Мережева організація базується на концептуальній єдності, неформальному лідерстві, автономії складових, персональному розподілі ризиків і вираженій креативності. Гнучкість і неформальний стиль поведінки виявляються найважливішими перевагами мережі. Об'єднання різних мереж в єдину глобальну мережу, ще більше підсилює механізми самоорганізації господарюючих суб'єктів.

Особливої уваги вимагає фігура лідера, засновника мережі, що володіє технологією актуалізації поведінки решти членів мережі. Саме з діяльністю фірми-лідера, яка виступає як системний інтегратор, що формує мережу з формально незалежних компаній (найчастіше навколо нововведень), зв'язано формування мережевих економічних структур. Фірма-лідер контролює ресурси мережі, особливо фінансові, але її панування засноване вперш за все на нових знаннях, використанні і нарощуванні яких дозволяє формувати і утримувати системно-інтегровану мережеву модель.

У виробничій сфері мережеві структури найчастіше розповсюджуються у вигляді так званих "гібридних угод". Виникають альянси юридично незалежних фірм, які самостійно несуть відповідальність за основні стратегічні рішення, але при цьому активно координують свою діяльність. Франчайзинг, франшизи, мережі фірм, пучок довгострокових контрактів між організаціями, - все це підпадає під поняття "гібридних угод". Механізм адаптації, що діє в подібних угодах, відрізняється як від цінового, такого, що діє на ринку, так і від жорстко ієрархічного, характерного для інтегрованих організацій. Як вже наголошувалося вище, в таких співвідношеннях немає раз і назавжди даної ієрархії: одна економічна структура може домінувати над іншою залежно від адекватності в забезпеченні скорочення

трансакційних витрат. На чолі ієрархії стає та структура, яка в даний момент часу здатна забезпечити для всіх учасників найменші трансакційні витрати. При зміні ситуації співвідношення фірм може змінитися. Таким шляхом відбувається становлення "мережевого капіталізму", головною ознакою якого є локалізація трансакцій на певній території або в певному крузі агентів. Формами "мережі" є поширені на Сході "кейрецу" (групування бізнесових структур з різних сфер економіки) та господарські кластери (група географічно близьких і взаємозв'язаних організацій, які діють в певній сфері і доповнюють один одного). М. Портер, характеризуючи економічні кластери, підкреслює, що ця бізнес-структура створює додаткові ефекти продуктивності і конкурентних переваг, причому значущість кластера як цілого набагато перевищує сумарну величину фірм, які його складають [135, с. 211]. Таким чином, отримуваний в мережевих структурах позитивний кумулятивний ефект (ефект синергії) значно підвищує сукупні результати учасників мережі порівняно з рівнями ефективності кожного з них окремо. Саме досягнення ефекту синергізму є передумовою формування багатогалузевих, багатопрофільних мережевих структур.

Саме синергетичний ефект підкріплює рішення більшості компаній, що створюють мережеві структури. Не дивно, що впродовж останніх десятиліть концепція синергізму є однією з фундаментальних ідей сучасного стратегічного менеджменту. Синергізм розглядається в менеджменті як усупільнення навиків, діяльності, ресурсів або компетенцій, і вважається наріжним каменем успішної стратегії корпорацій. Синергізм як система горизонтальних взаємодій між бізнес - одиницями виступає сьогодні як один із способів оптимізації корпоративного портфеля. У діловій літературі синергізм називають також ефектом " $2 + 2 = 5$ ", підкреслюючи тим самим, що компанія об'єднується з іншими фірмами для того, щоб результати їх спільної діяльності значно перевершували їх окремі досягнення. В процесі формування мережевих структур можна виділити декілька видів синергізму:

- торговий синергізм, який виникає через появу "зв'язаних" продажів, що поставляють повну товарну лінію споріднених продуктів. Загальні реклама, стимулювання збуту, репутація – все це дозволяє добитися збільшення доходу;

- операційний синергізм – є результатом вищого ступеня використання виробничих потужностей і персоналу, розподілу накладних витрат, переваг загальних напрямів навчання персоналу і закупівель крупних партій необхідних ресурсів і устаткування;

– інвестиційний синергізм – є наслідком сумісного використання новітніх технологій і новітнього устаткування, загальних запасів сировини і обміну досвідом;

– управлінський синергізм – об'єднання досвіду менеджменту багатьох компаній, що позитивно впливає на підвищення їх конкурентоспроможності.

У формуванні ефектів синергізму в процесі функціонування мережових структур слід розрізняти статичний і динамічний синергізм. Динамічний синергізм виникає за ситуації, коли реалізація майбутньої стратегії мережі починається раніше, ніж поточна стратегія вичерпає себе.

Особливістю інституціональної архітектури постіндустріальних соціально-економічних систем є утворення єдиного інституційно-мережевого економічного простору, в якому соціально-економічна структура суспільства все більш перетворюється на мережеву. Поява мережових структур є закономірною реакцією на наростаючу нестійкість, невизначеність і нелінійність сучасних фінансових систем, на зростання трансакційних витрат і глобалізацію економіки. Поява мережових структур зв'язана і із збільшенням ролі інформації у функціонуванні сучасних соціально-економічних систем. Саме мережева організація утворює канали, по яких відбувається інтенсивний обмін інформацією, товарами, послугами і ресурсами у сучасному глобалізованому світі. Формування мережових структур принципово змінює архітектуру інституційних систем, характерну для індустріального етапу розвитку суспільства, що важливо враховувати при проведенні інституційних реформ в економіках, що трансформуються, і зокрема, в Україні.

1.2. Біфуркаційний характер інституціональних змін перехідних систем

В процесі аналізу проблем інституційних змін в перехідних економіках актуалізується потреба в осмисленні феноменів непередбачуваності, невизначеності і спонтанності, які супроводжують процеси інституційних змін в трансформаційних системах. На перший план виходить потреба в аналізі нелінійних механізмів інституційних змін перехідних систем, виявлення їх біфуркаційного характеру, їх причин і рушійних сил. Такий аналіз має велике значення для вирішення провідної проблеми перехідних економік: як інституційно повинне бути влаштоване суспільство, щоб його інституційна конструкція забезпечила накопичення соціальної енергії трансформаційних перетворень і створення адекватних сучасному ринку механізмів самоорганізації? Для пошуку відповідей на ці питання необхідні

методологічні принципи економічної синергетики в поєднанні з напрацюваннями сучасної інституційної теорії.

Неоінституціональна теорія розглядає інституційні зміни як процес, в ході якого удосконалюються або з'являються нові правила, норми і процедури економічних взаємодій, і змінюється структура трансакцій в рамках певного набору правил (процедур) для їх учасників. У трактуванні сучасних інституціоналістів, інституційні зміни включають і відповідні механізми забезпечення виконання нових правил, що і формує новий інституційний порядок. Найчастіше, ініціаторами інституційних змін є великі корпорації, які починають активно використовувати для цього державу і її політичні інститути, але, за умови, якщо очікувані додаткові вигоди від інституційних змін перевищать додаткові витрати. У інституційних змінах, на думку Д. Норта, найбільш вагоме значення має здатність індивідів і організацій відстоювати свої інтереси. "Найбільші зміни офіційної інституційної основи настануть тоді, коли в них зацікавлена сторона, яка з достатньою силою здатна відстоювати свої інтереси" [119, с. 108]. Д. Норт виділяє і такі чинники інституційних змін, як провідна роль держави, вплив груп із специфічними інтересами, залежність від шляху розвитку. "Економія від масштабу, комплементарність і мережеві екстерналії інституційних форм роблять інституційні зміни інкрементною (incremental) і залежною від шляху розвитку (path dependent)", – підкреслює Д. Норт [119, с. 10–11].

Якщо ж ніхто з агентів не зацікавлений в зміні існуючих інститутів, виникає стан інституційної рівноваги "...ситуація, коли за умов заданої міцності позиції гравців у відстоюванні своїх інтересів і сукупності договірних трансакцій, які складають загальний економічний обмін, жоден з гравців не вважає вигідним виділяти ресурси на зміну угод" [119, с. 110–111]. При цьому передбачається, що інституційні перетворення ведуть до якісного вдосконалення існуючої інституційної системи.

Проте, подібний підхід не зовсім адекватний процесам інституційних змін перехідних систем. З позицій економічної синергетики інституційні зміни в перехідних економіках повинні розглядатися як процес формування нових дисипативних структур в складному нелінійному нерівноважному нестійкому середовищі, і такий процес набуває цілого ряду специфічних особливостей. Перш за все, в синергетиці не всяка зміна – це розвиток. Зміни з позицій економічної синергетики відображають лише факт нестійкості системи, її знаходження в точці біфуркації, а не її якісну динаміку. З цього випливає, що зміни, що відбуваються в нестійкій нерівноважній

інституційній системі, не означають неодмінне поліпшення її якісних характеристик, доказом чого є практика інституційних реформ в пострадянських державах. З позицій економічної синергетики інституційні зміни можуть бути визначені як складний процес системних взаємодій, що виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх флуктуацій, і приводить інституційну систему в точку біфуркації, виникнення декількох можливих траєкторій її подальшого розвитку. Зміни в нестійких нерівноважних інституційних системах пов'язані з актуалізацією їх потенційного стану, з невизначеністю і альтернативністю їх розвитку, тому їх якісне вдосконалення – це тільки один з можливих результатів, який може бути реалізований тільки за певних умов [145; 146; 147; 148].

Таким чином, інституційні зміни мають різний характер залежно від того, в якій соціально-економічній системі вони відбуваються. Однакова сукупність правил, упроваджуваних в різних суспільствах, приведе до різних наслідків, оскільки механізми їх впровадження і використання, норми поведінки і суб'єктивні моделі учасників перетворень абсолютно різні. Це означає, що в різних суспільствах не тільки процеси інституційних змін, але і їх результати, будуть різними. Наприклад, лідерство західних економік багато в чому ґрунтується на ефекті своєрідної "інституційної ренти", яку вони отримують завдяки створеній зусиллями багатьох поколінь інституційній системі. Інститути ринку, які формувалися тут протягом тривалого часу і зажадали немало засобів на їх створення і вдосконалення, виконують сьогодні роль "вбудованих інституційних стабілізаторів", автоматично забезпечують західним державам цілий ряд переваг і дозволяють їм постійно нарощувати свій економічний потенціал. Тому, в економічно розвинених країнах, з системою ринкових інститутів, що історично склалася дуже давно, інституційні зміни носять характер граничних інституційних змін, полягають в додаткових поправках до комплексу правил, норм і процедур, і в створенні умов для забезпечення їх виконання. Процес граничних інституційних змін в економічно розвинених країнах є необоротним і безперервним. На безперервну зміну інституційної структури роблять вплив такі чинники, як значна конкуренція і відкритість економіки, що вимагає від інститутів постійної трансформації відповідно до збільшення багатоваріантності, комплексності і ризикованості економічних операцій; широка доступність інформації, яка дозволяє підвищити ефективність державного управління завдяки прозорості ухвалення рішень; необхідність активної участі в міжнародних організаціях і союзах, що є

найважливішим чинником прискорення інституційних реформ на основі використання досвіду інших країн.

Великий вплив на граничні інституційні зміни надає динаміка трансакційних витрат, зростання яких стає кількісним виразом відсутності інституту. На основі певного співвідношення попиту на нові інститути, пов'язаного із зміною трансакційних витрат, і пропозиції інститутів, залежної від зміни витрат колективної дії з їх створення, на ринку утворюється ситуація інституційної рівноваги.

В процесі інституційних змін необхідно також враховувати, що не всі нові інституційні норми можуть бути Парето-ефективними. Норма є Парето-ефективною, якщо поліпшення інституційного положення одних агентів не погіршує інституційного положення інших. Зміна деяких інститутів не відповідає критерію Парето-ефективності, оскільки може привести до зростання трансакційних витрат, якщо росте число організацій, контролюючих виконання нових законів і норм, а також збільшується кількість документів, які при цьому повинні бути представлені. Важливим чинником, що впливає на Парето-ефективність інституційних змін, є динаміка витрат трансформації, пов'язаних з переходом від однієї норми поведінки підприємств і організацій, до іншої. Основним механізмом, який впливає на витрати трансформації, є так званий ефект координації. Відповідно до нього, чим більше число агентів слідує деякій нормі поведінки і послідовно виконують її вимоги, тим менше трансакційні витрати, які несуть агенти в процесі взаємодій. Але якщо якийсь з агентів перестав слідувати даній нормі, то його витрати переходу до нової норми зростають. Наприклад, чим більша кількість фірм ухиляється від сплати податків, тим менше їх трансакційні витрати, пов'язані з організацією податкових платежів. Але якщо одна з фірм вирішить чесно платити податки, її трансформаційні витрати тут же зростуть, що пов'язано з пошуком таких же законопослушних партнерів, і відмовою від співпраці з партнерами, що працюють в тіні. У цій ситуації зростання і трансакційних і трансформаційних витрат виступає вагомим чинником стійкості якої-небудь неефективної норми. Для руйнування ефекту координації необхідна рішуча економічна політика держави. Якщо фірма під впливом цієї політики або інших чинників, переходить до нової норми, то з часом, через дію ефекту навчання, досвід фірми в новій співпраці росте, а витрати трансформації фірми скорочуються. До скорочення витрат трансформації може привести і поява нових технологій співпраці, які винаходять фірми. При переході до

нових норм більшості взаємодіючих фірм виникає ефект об'єднання, що також приводить до зменшення витрат.

Значний інтерес представляє підхід до проблеми інституційних змін Дж. Найта, який відзначає значущість зростання колективних вигод від розвитку економічних інститутів. Але для економічної синергетики набагато більший інтерес представляє та увага, яку Найт приділяє нерівноважності вигод для окремих соціальних груп від інституційних змін. Цей дисбаланс і виступає як їх рушійна сила [199, с. 234]. На думку ще одного відомого дослідника, Й. Шумпетера, рушійною силою інституційних змін виступають, перш за все, підприємці – новатори, які витісняють з економіки "консерваторів". Нерівноважна динаміка взаємозв'язку консерваторів і новаторів в економіці є найважливішим чинником інституційного розвитку. Поява критичної маси новаторів здатна створити ті достатньо сильні флуктуації, які можуть вивести економіку на режими із загостренням.

Важливим флуктуаційним чинником і рушійною силою інституційних змін є конкуренція. Механізм конкуренції є аналогом дисипації в економічній системі, оскільки конкуренція може виконувати цілий ряд функцій в процесі її самоорганізації. Будучи тим середовищем, в якому виникають флуктуації (інновації, нові комбінації чинників виробництва), конкуренція в той же час "розмиває" неоднорідності, виступаючи "як чинник когерентності, встановлення зв'язку між структурами, узгодження структур, що розвиваються в різному темпі, в єдине ціле (цілісну еволюціонуючу структуру)" [88, с. 86]. Про конкуренцію, як рушійну силу інституційних змін, пише і Д. Норт [119, с. 24]. Коли конкуренція "приглушена" (із будь-яких причин), організації матимуть менше стимулів інвестувати в нові знання, і, як наслідок, швидких інституційних змін не відбувається. Сильна конкуренція між організаціями значно прискорить цей процес.

Якість інституційних змін безпосередньо залежить і від інституційних інвестицій, які включають витрати на отримання необхідної системи знань про шляхи і можливості інституційних перетворень, розробку способів суспільно-політичної підтримки цих змін. Значні інституційні інвестиції необхідні і для формування ефективної судової системи і системи правоохоронних органів, для ефективного функціонування інституту держави, для зміцнення інститутів суспільної влади. Значні інституційні інвестиції здатні зробити і значний флуктуаційний вплив на формування якісно нових інститутів і темпи інституційного розширення. Так, мільярдні інвестиції для будівництва нових інститутів свого часу отримала Польща, що

зіграло вирішальну роль в підвищенні якості інституційної системи цієї країни.

Не дивлячись на значний прогрес інституційних пертворень в економічно розвинених країнах, вони також мають характер певної невизначеності. На невизначеність інституційного вибору в робить вплив значна кількість чинників. У таблиці 1.1 виділено чотири основні групи чинників, що визначають інституційний вибір в умовах наростаючої невизначеності і нерівнованості сучасних соціально-економічних систем. Окрім чинників зовнішнього і внутрішнього середовища функціонування інституційних систем, великий вплив на невизначеність інституційного вибору чинить мотивація суб'єктів інституційних змін, а також ступінь їх інформованості про наявні альтернативи. Таким чином, інституційний вибір означає перебування інституційних систем, і суспільства в цілому, в точках бифуркації, особливо в критичні моменти історії.

Для розуміння всієї складності процесів, що відбуваються в моменти інституційного вибору, достатньо формально визначити вид функції інституційного вибору:

$$V = F(X, Y, R, W, S, Q) \quad (1.1)$$

де V – інституційний вибір в умовах невизначеності;

X – безліч чинників, що піддаються впливу суб'єктів інституційних змін;

Y – безліч чинників, регулювати які неможливо (неформальні і випадкові реакції економічних агентів, непередбачені обставини);

R – можлива кількість зовнішніх чинників, які впливають на інституційний вибір;

W – кількість внутрішніх чинників що впливають на інституційний вибір;

S – безліч можливих альтернатив, що виникають в процесі нелінійної взаємодії формальних і неформальних інститутів;

Q – мотивація господарюючих суб'єктів, безмежна безліч їх критеріїв оцінки і реакцій, пов'язаних з S .

Таким чином, F – як функція інституційного вибору визначається безліччю можливих альтернатив.

Через співвідношення різних чинників інституційного вибору, це можуть бути:

1) екстремальні інституційні зміни, пов'язані з швидким переходом до нової інституційної структури за достатньо короткий період часу;

2) граничні інституційні зміни, пов'язані з додатковими поліпшеннями вже існуючих інституційних структур;

3) Парето-ефективні інституційні зміни, пов'язані з поліпшенням положення деяких економічних агентів при незмінному положенні інших. У цьому випадку вибирається та альтернатива, яка не погіршує деяких допустимих значень;

4) комбіновані інституційні зміни, які припускають багатоплановий вибір альтернатив і враховують конкретні механізми вибору на кожному з етапів інституційних реформ.

Таблиця 1.1 – Чинники, що обумовлюють невизначеність інституційного вибору

Зовнішнє середовище	Стан економіки країни, ступінь її інтегрованості в світову економіку і міжнародні економічні інститути Об'єм інституційних інвестицій Характер інституційних бар'єрів Механізми появи інституційних інновацій Характер політичної системи Співвідношення політичних сил і партій
Внутрішнє середовище	Вплив груп спеціальних інтересів Ступінь впливу інституційних інноваторів Зміни в поведінці індивідів Ступінь активності організацій і їх здатність відстоювати свої інтереси Порядок зміни інститутів, що діє Активи і інструменти мегалідерів Стратегії учасників інституційних змін Ступінь відповідності нового інституту соціально-культурному середовищу Кількість учасників, зацікавлених в інституційних інноваціях
Мотивація суб'єктів інституційних змін	Очікувані вигоди (зростаюча віддача в процесі граничних інституційних змін) Цінність (значущість) створюваних інститутів з погляду їх відповідності економічним інтересам Очікувані витрати, направлені на зміну інституційних норм Витрати на моніторинг і впровадження нових інститутів Легітимність впроваджуваних норм
Інформованість про альтернативи	Доступність інформації про наявні альтернативні норми і правила Інформація про переваги впроваджуваних інститутів Рівень моніторингу про результати впровадження нового інституту Ступінь конфліктності в процесі впровадження нового інституту Рівень адаптації нової норми до інституційного середовища, що діє

Вибір конкретного сценарію в проведенні інституційних змін залежить від оцінки результатів кожній з можливих альтернатив, і визначається ступенем взаємодії між господарськими суб'єктами (організаціями),

індивідами і державою, а також величиною отримуваних синергетичних ефектів. Вибір механізмів інституційних змін залежить і від конституційного порядку, що існує в країні.

Особливо гостро проблема інституційного вибору в умовах багатофакторності виникає в процесі здійснення інституційних змін перехідних систем. В порівнянні з граничними інституційними змінами в економічно розвинених країнах, процес інституційних змін в перехідних системах має ряд особливостей. Визначальною рисою інституційних змін таких систем є стан невизначеності і нерівноважності. Зміна системи майбутніх очікувань у економічних агентів, відсутність досвіду регулювання економіки в умовах становлення ринку, непослідовний і часто поверхневий характер здійснення необхідних перетворень, неукоріненість традицій законслухняної поведінки, ідеологічне розшарування суспільства, незрілість національної еліти, – ці і інші чинники зумовили біфуркаційні механізми інституційних змін перехідних систем. Дисбаланс в співвідношенні формальних і неформальних норм на користь значного переважання останніх привів до хаотичного розпаду формальних основ старої інституційної системи. Тому, при аналізі інституційних змін в перехідних суспільствах "потрібно бути готовим до нелінійної динаміки. До вірогідності замість причинно-наслідкових траєкторій. До підготовки всякого нового якісного переходу в ході формування трансформаційного потенціалу. До ситуацій наростання хаосу і втрати пріоритету економіки над політикою в подоланні таких ситуацій. До руху від нерівноважності до рівноваги, до поєднання рівноваги і деградації, до диссипативного характеру нових структур і інститутів, що долають деградацію. Словом, необхідне освоєння економічної синергетики як нове бачення можливостей ринкової трансформації" [53, с. 8].

Головна проблема перехідних систем полягає в тому, що все суспільство, всі його системи занурені в стан невизначеності. Проте, це невизначеність зовсім іншого типу, ніж невизначеність в економічно розвинених країнах. Такий тип невизначеності можна було б назвати перехідним типом невизначеності, який відображає неповноту ринкових відносин. Перш за все, на особливості інституційних змін величезний вплив робить той факт, що вони відбуваються в умовах нестійкості не тільки інституційної, але і всієї суспільної системи. На думку Д. Штайльманна, будь-яка сфера в перехідних економіках – фінансова, виробнича, маркетингова – знаходиться в "ситуації глобального біфуркаційного хаосу" [188, с. 35–36]. Руйнування структурної цілісності всієї системи, посилення

розбалансованості і незв'язаності в розвитку виробничих, фінансових, соціальних і організаційних механізмів відтворення, привели до фрагментації суспільної системи на окремі анклавні з автономними вузьколокальними цілями і власною логікою розвитку.

Одним з важливих чинників, що впливають на особливості інституційних перетворень перехідних систем, є глибока відмінність норм і правил, на яких базуються ринкова і командна економіка. Ринкова система базується на сукупності норм, які можна назвати конституцією ринку: панування індивідуалізованої власності, економічні свободи, і, перш за все свобода підприємництва, прагнення до раціональної поведінки, панування контрактного права і пошана до нього, утилітаризм, ефективність рішень, довіра, емпатія, легалізм та інші. Інституційним фундаментом адміністративно-командної системи були інститути однопартійної політичної системи і державної власності, а "конституція" командної економіки визначається в основному неформальними нормами: правовий нігілізм, переважання особистих зв'язків, неявних операцій, неписаних правил і домовленостей, патерналізм, персоніфікована довіра, розбіжність офіційно проголошуваних і реальних норм поведінки, дія "телефонного права". Протягом багатьох років закони залишалися самі по собі, а народ жив по неписаних правилах, в основі яких лежали наявність зв'язків і "своїх" людей у відповідних організаціях, і, перш за все в органах влади. У всіх ланках господарського механізму – у відносинах між підприємствами, між підприємствами і державою, між різними гілками і рівнями влади – неписані правила і домовленості переважали над вимогами закону, і іншими формальними обмеженнями. В результаті в країні сформувався "феномен подвійності" інституційної структури, який визначає особливості поведінки людей і в умовах ринкових перетворень, породжує нові деформації і суспільні аномалії.

Ще однією особливістю інституційних перетворень в пострадянських державах є "взаємодія інституційної катастрофи, яка руйнує інституційний каркас суспільства, і інституційної інверсії, яка змінює історичну послідовність і причинно-наслідкові зв'язки у формуванні інституційної структури" [42, с. 161–162]. Еволюційний (природний) порядок розвитку інститутів пов'язаний з їх глибокою взаємозв'язаністю з різними етапами розвитку економічних систем. Формування відповідних інститутів ринкової економіки в більшості країн відбувалося на етапі індустріального розвитку. Перехід на постіндустріальний етап також природно привів до формування

нових інститутів або до вдосконалення тих, що вже існують. Проте, в процесі розвитку командної економіки, природні процеси формування інститутів руйнуються, що приводить до існування численних антиринкових структур. Інверсійний характер інституційного розвитку перехідної економіки України виявляється також в тому, в тому, що "на відміну від класичних ринкових систем (де спочатку склалися неформальні звичаї і традиції, а потім вони перетворювалися на писані закони), у нас створення формальних правил передують формуванню повсякденних практичних механізмів господарської взаємодії" [190, с. 173].

Ще однією особливістю інституційних змін перехідних систем є дія в таких системах специфічного закону соціального статусу, отриманого в спадок від командно-адміністративної системи. В процесі трансформації положення кожної окремої людини або групи людей, залежало від того, який соціальний статус вони займали в попередній соціальній ієрархії адміністративної системи. У результаті, на перших етапах реформ, відбувається реорганізація інституційної системи суспільства на користь владних структур, які, користуючись своїм минулим і нинішнім соціальним статусом, підпорядкували функціонування всієї соціально-економічної системи суспільства своїм власним інтересам. Реальний статус вищих ешелонів влади виявився, перш за все, в процесі приватизації загальнодержавної власності, яку вони швидко перерозподілили в свою користь, користуючись відсутністю інститутів контролю за діями влади. Спрацювали давні традиції безправності населення і всездозволеності керівництва і влади. Зокрема, в Україні привілеї номенклатурної еліти, яка сформувалася в надрах командної економіки, ніколи не були пов'язані з інститутами правової відповідальності і громадянського контролю. У результаті інституційні перетворення в Україні супроводжуються свавіллям декількох номенклатурних еліт, які ворогують між собою, прагнучи до збагачення за всяку ціну. Основним критерієм приналежності до тієї або іншої "команди" стає прояв лояльності до лідера. Це, мабуть, одна з основних труднощів інституційних перетворень, яка не існувала у ряді західних країн. Поява тих або інших нових інститутів в Україні і сьогодні все ще залежить від ступеня зацікавленості в них тих соціальних груп, які, завдяки своєму соціальному статусу, опинилися на вершині суспільної піраміди влади.

Особливим чинником в процесах інституційної перебудови перехідних систем виступає соціальна пам'ять – інформація, накопичена в ході історичного розвитку суспільства і втілена в результатах пізнавальної і

практичної діяльності людини. Як своєрідна соціальна інформація, соціальна пам'ять виступає стабілізуючим чинником еволюції соціальних систем, але може виступати і певним гальмом інституційних змін. Такі негативні риси соціальної пам'яті українців, як небажання і навіть боязнь проявляти суспільну активність, страх (що існує майже на генетичному рівні), що за спробу протистояння ти будеш неминуче покараний і навіть "роздавлений" політичною системою, відсутність демократичних традицій, панування патерналістської психології, низька правова культура, усвідомлення всездозволеності влади і її олігархічного оточення, невіра в можливості окремої людини що-небудь змінити в цій країні, - все це робить перехідну економіку України особливою системою, яка неминуче по-своєму реагує на реформи, що проводяться, виходить на свої власні аттрактори існування і функціонування. В той же час, приведення в дію внутрішніх спонукальних мотивів особи є головної рушійної сили суспільних трансформацій, а головним критерієм якості розвитку інституційної системи є її здатність створювати умови для реалізації творчих здібностей людини.

З позицій економічної синергетики слід враховувати ще декілька дуже важливих особливостей інституційних змін перехідних систем. По-перше, в умовах наростаючого переважання неформальних практик і норм, перехідні інституційні системи перетворюються на особливі, "операційно-замкнені системи". Операційна замкнутість виявляється в частковому ігноруванні інституційними системами сигналів із зовнішнього середовища, в їх незалежному від середовища рекурсивному стисненні до власних поведінок. Вихід (нова якість інституційної системи) часто визначається її внутрішнім станом, і не є реакцією на вхідний стимул. Відбувається вибіркоче сприйняття сигналів, що посилаються з боку зовнішнього середовища: якісь сигнали ігноруються, інші сприймаються, але поведінку системи не можна назвати точною реакцією на направлені на неї дії. З позицій економічної синергетики це означає, що інституційна система під впливом флуктуацій демонструє "ефект гістерезиса". Таким чином, замість очікуваних радикальних інституційних змін, відбуваються лише незначні переміщення, а інституційна система залишається на колишній траєкторії розвитку. Формування ефекту гістерезису в інституційних змінах близьке до введеного в науковий обіг В. М. Полтеровичем поняття "інституційна пастка" [133]. Інституційною пасткою називають неефективну, але стійку інституційну норму, або стійку неефективну інституційну рівновагу. На думку В. М. Полтеровича, "ефекти координації, навчання, сполучення і культурної

інерції відповідальні за формування інституційних пасток. ...Для виходу з пастки необхідно виконати хоча б одне із завдань: збільшити трансакційні витрати неефективної норми, що діє; зменшити трансакційні витрати альтернативної ефективної норми; понизити трансформаційні витрати переходу до альтернативної норми" [133, с. 5–8].

Формування ефекту гістерезису в процесі інституційних змін багато в чому залежить від того, як в існуючому інституційному середовищі виконуються функції передачі і тиражування інформації, а також навчання господарюючих суб'єктів. Недостатність достовірної інформації щодо майбутнього економічного розвитку, майбутніх цін, умов виконання майбутніх контрактів, приводить до того, що в умовах невизначеності економічні агенти прагнуть до консервації таких норм і правил, до яких вони вже пристосувалися, які перевірені їх попереднім досвідом. В результаті всі спроби провести якісні інституційні зміни закінчуються "відкатом" інституційної системи назад, на колишню траєкторію розвитку.

Слід зазначити, що відмічена вище нелінійність і невизначеність інституційного вибору в перехідних системах досить часто ігнорується в економічних дослідженнях, що приводить до деякого спрощення проблеми проведення ефективних інституційних перетворень. Так, Б. Г. Клейнер, ввівши поняття інститутогенеза, висуває концепцію "виникнення і еволюції соціально-економічних інститутів як результату певних взаємодій двох або більше протоінститутів – особливих базисних інститутів (точніше кажучи, норм), створюючих "інституційний генофонд" економіки" [86, с. 9]. Згідно з концепцією інститутогенеза "інститути з'являються не внаслідок інституційної "забудови" (не важливо, планомірної або хаотичної) "порожніх площ", не через утворення випадкової комбінації подій або накопичення інкрементальних змін в поведінці соціально-економічних суб'єктів. Стає очевидним, що соціально-економічні інститути не стільки будуються або конструюються, скільки вирощуються, подібно до того, як вирощується кристал" [86, с. 191]. Про необхідність "вирощування" інститутів пишуть також Я. Кузьмінов, В. Радаєв, А. Яковлев, Є. Ясін [96]. На наш погляд, в концепції "вирощування" інститутів не враховується той факт, що в умовах нестійкого нерівноважного і невизначеного соціально-економічного середовища інститути не "вирощуються", а "виникають" як своєрідний інваріант в їх варійованих взаємодіях із зовнішнім середовищем. В процесі появи нових інститутів в перехідних системах, формування, зберігання і реалізація інформації, яку вони несуть, відбувається на основі їх нелінійної

взаємодії з нестійким економічним, політичним і соціальним середовищем. Процес інституційних змін перехідних систем має складну соціально-економічну, культурно-історичну, ментальну, соціополітичну, природно-географічну, геополітичну, тобто нелінійну природу. Тому, визначального значення набуває той факт, що в перехідних суспільствах інституційні зміни відбуваються за ситуації, коли навіть незначні флуктуації з боку зовнішнього або внутрішнього середовища можуть мати вельми значні наслідки. Ще раз підкреслимо: нелінійні системи, розвиваючись в умовах невизначеності, реагують на щонайменші флуктуації, і тому незначні події, випадковий збіг обставин, можуть направити розвиток інституційної системи, або окремих інститутів, по самій різній, у тому числі і непередбаченій траєкторії, яка може бути вельми несподіваною для "садівників", які будуть "вирощувати" інститути.

Слід також враховувати, що головна роль в інституційних змінах належить рішучим і усвідомленим діям безлічі індивідів (безлічі господарюючих суб'єктів), які реагують на зміни, що відбуваються, залежно від власних інтересів. В різних політичних, соціальних, культурних, геополітичних і інших умовах, колективний ефект взаємодії безлічі індивідів може бути різним: може погашатися і не мати продовження в одних випадках, і приводити до бурхливої реакції переструктурування системи, в інших. Але у будь-якому випадку, свобода вибору на всіх рівнях функціонування інституційної системи завжди залишається за господарюючими індивідами. Інша справа, що ця свобода вибору обмежена "полем можливостей" розвитку системи і виникаючими синергетичними ефектами взаємодій. "Індивідуальна свобода ухвалення рішень ... обмежується колективними ефектами, властивими складним системам природи і суспільства, які не піддаються контролю і не передбачені на достатньо великому проміжку часу. Тому одних лише добрих намірів недостатньо. Необхідно враховувати їх нелінійні" [105, с. 50]. Сама нелінійність (альтернативність) інституційного вибору в критичних точках біфуркації пов'язана зі свідомим вибором людьми подальших дій відповідно до своїх переваг, пріоритетів, свого розуміння закономірностей розвитку. У момент біфуркації вирішальну роль грають стохастичні чинники, зокрема – спонтанна і ціннісно-раціональна поведінка масової суспільної свідомості, національних еліт, лідерів, рухів і партій. Але і тут свідомий вибір поєднується з непередбачуваністю, оскільки ми не знаємо, хто робитиме цей

вибір в тривалій перспективі, чиї переваги ляжуть в основу цього вибору, яким буде остаточний результат цього вибору.

Таким чином, в період біфуркації виникають принципово нові закономірності поведінки інституційної системи, які радикально відрізняються від закономірностей, властивих стабільному етапу її розвитку. Інституційна біфуркація розгортається як стохастичний процес, і цей етап насичений подіями, конфліктами, конкуруючими альтернативами майбутнього, наростанням хаотичних процесів, політичними і соціальними ризиками. Ця нестійка ситуація посилюється ще і тим, що в умовах невизначеності і обмеженості інформації неможливо передбачити набір можливих подій і їх вірогідних результатів.

У концепції вирошування інститутів не враховується також ступінь здатності інституційної системи сприймати зміни. Ці здібності визначаються рівнем її відкритості, накопиченої складності і фрактальності, інтенсивністю взаємодій інституційних структур. Якщо ж ці умови не виконуються, цілий ряд необхідних інститутів відсутній, зворотний інформаційний зв'язок між існуючими інститутами фрагментарний, а роль індивідів і організацій незначна, то інституційні зміни залежатимуть тільки від вирішень держави. Тоді модель "вирошування" інститутів просто перетворюється на їх просту політичну модернізацію з боку держави в відповідності з інтересами правлячої еліти.

Таким чином, в процесі проведення інституційних змін перехідних систем необхідно враховувати невизначеність і нелінійність цих процесів. Джерелами невизначеності і нелінійності в здійсненні інституційних змін є: по-перше, складність і відкритість інституційної системи, її залежність від попереднього шляху розвитку, а також від зовнішніх і внутрішніх флуктуацій, що посилюється; по-друге, неповнота, недостатність знань про інституційну систему і зовнішнє середовище її функціонування; по-третє, чинник випадковості, роль якого в складних нелінійних системах в багато разів зростає; по-четверте, це протидія, яка може виражатися в поведінці організацій і індивідів, виступаючих проти нових інститутів, що не відповідають їх економічним інтересам.

При цьому важливо враховувати, що інституційні системи знаходяться як би на межі між економікою, правом, політикою, культурою і відображають їх взаємний вплив один на одного. Тому говорити про інституційні зміни тільки в рамках модифікації економічних інститутів неправомірно. Під впливом флуктуацій повинні змінюватися все суспільство,

всі його системи і підсистеми, і, перш за все самі індивіди. Політичні інституційні перетворення пов'язані з появою нових політичних інститутів, що забезпечують поглиблення демократизації суспільства, становлення громадянського контролю, посилення громадянських ініціатив. Інституційні зміни правової системи пов'язані з необхідністю швидкої адаптації законодавства до процесів формування ринкової економіки і громадянського суспільства. Соціальний напрям інституційних змін визначається зміною менталітету населення, зростанням його самосвідомості і ініціативності, збільшенням його довіри до держави і його інститутів.

Таким чином, інституційні зміни перехідних систем – це складний нелінійний біфуркаційний процес виникнення, розвитку і зміцнення норм і правил поведінки, адекватних ринковій системі господарювання. Для виходу інституційної системи, що перебуває в точці біфуркації, на ринкову траєкторію розвитку, необхідні могутні флуктуації, здатні подолати механізм дії негативних зворотних зв'язків. У основі таких флуктуацій лежить процес переходу економічної системи на інноваційний постіндустріальний етап розвитку на основі інституційної інтенсифікації.

1.3. Еволюція інститутів ринку в постіндустріальній економіці

Протягом другої половини ХХ століття у світі відбулися глобальні зміни, пов'язані з інформаційною революцією, які, звісно, не залишилися непоміченими економістами різних країн. Масштабність цих змін змусила говорити про входження людини в нову епоху – постіндустріальне суспільство. Наведені зміни спричинили трансформацію інститутів ринку.

Початок дослідження визначальних рис постіндустріального суспільства пов'язаний з роботами Д. Белла, О. Тоффлера, Л. Туроу, Ф. Фукуями. Перспективи пострадянських країн в умовах формування нового суспільства є предметом аналізу А. А. Гриценка, Г. В. Задорожного, В. Л. Іноземцева, В. М. Тарасевича, А. А. Чухна, Ю. В. Яковця та інших [40; 41; 42; 61; 72; 165; 166].

Але на даний момент аналіз перетворень, що відбулися в системі інститутів ринку, не набув належного розвитку. Перед усім, це стосується розвитку конкуренції. В основному розглядаються проблеми становлення нової економіки і згадуються окремі аспекти конкурентних зрушень або навпаки – аналізуються тенденції розвитку конкурентних відносин та його фактори, серед яких виділяються ті, що пов'язані з постіндустріальною

економікою. Голове – це з'ясування сутності постіндустріального суспільства та дослідження напрямів та основних результатів впливу його розвитку на інститути ринку.

В залежності від співвідношення інформаційних технологій, знань та інтелекту, які утворюють фундаментальну структуру постіндустріального суспільства, в його розвитку можна послідовно виділити інформаційне суспільство, суспільство знань та інтелектуальне суспільство. В інформаційному суспільстві відбувається актуалізація інформаційних технологій, що призводить до виникнення нових інформаційних товарів та відповідних сегментів ринку і має наслідком стрімке прискорення технічного прогресу, зростання добробуту населення провідних країн світу. У суспільстві знань основною метою людини стає розвиток професійних здібностей, а основною формою обміну – обмін послугами, підривається товарний характер виробництва, проте зберігаються загрози для подальшого існування людства, пов'язані зі зростанням виробництва зброї, забрудненням навколишнього середовища, розповсюдженням шкідливої інформації тощо. Інформаційні технології відходять в основу, актуальними стають професійні знання. В інтелектуальному суспільстві метою людини і суспільства в цілому стає всебічний розвиток особистості, невід'ємний від суспільних інтересів і неможливий без їх урахування, очікується подолання негативних аспектів діяльності людини. Актуальності набуває одухотворений інтелект.

Для оцінки ступеня розвитку елементів постіндустріального суспільства в Україні та Харківській області можна використати критерії, які застосовуються в країнах Європейського Союзу, зокрема, показники доступу до Інтернету [194, с. 178]. Зазначимо, що домогосподарство вважається таким, що має доступ до Інтернету, якщо хоча б один із його членів використовує мережу, навіть якщо він вдається лише до послуг електронної пошти. Отримання індивідами товарів і послуг включає попереднє замовлення житла, купівлю фінансових інструментів, участь у лотереях і аукціонах, а також усі платні послуги. Ті ж товари і послуги, які отримані безкоштовно або замовлені за допомогою електронної пошти, до цього переліку не входять. Інформаційна активність підприємств вимірюється питомою вагою електронної торгівлі у загальній кількості угод. Електронна торгівля визначається як купівля або продаж товарів і послуг за посередництвом комп'ютерних мереж. Здійснення купівель за допомогою електронної пошти, як і в випадку домогосподарств, не вважається електронною торгівлею.

У середньому, в 2010 році 70 % домогосподарств Європейського Союзу мали доступ до мережі Інтернет вдома. Лідерами були Люксембург, Нідерланди та Швеція, де цей показник сягнув 91 %, 90 % та 86 % відповідно. Найменша питома вага домогосподарств, які користувались Інтернетом вдома, в Болгарії, Румунії та Греції (33 %, 42 %, 46 %) [201]. Щодо підприємств із кількістю робітників більше 10 осіб, то в 2009 році в Європейському Союзі 94% з них мали доступ до Інтернету. Абсолютним лідером була Фінляндія, всі підприємства якої були забезпечені Інтернетом, трохи нижчий показник – 98 % – одразу в трьох країнах: Австрії, Данії та Німеччині. Найменша частка підприємств із доступом до Інтернету в Румунії (73 %), Болгарії (84 %) та Латвії й Угорщині (по 88 %) [193]. Наведені показники свідчать, що в Європейському Союзі завершується формування інформаційного суспільства і створюються передумови для розвитку суспільства знань.

В Україні поточний 2011 рік, згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні», оголошено роком освіти та інформаційного суспільства [140]. Проте, за словами голови Державного комітету з питань науки, інновацій та інформатизації В. Семиноженка, Україна знаходиться на початку становлення інформаційного суспільства. Він констатував, що «ми зараз швидше «суспільство телеглядачів», ніж інформаційне суспільство», додавши: «нам як суспільству в цілому зараз належить здійснити перехід від пасивного споглядання до активного управління інформацією» [139]. За показником доступу до Інтернету Україна значно відстає від провідних країн світу: лише трохи більше половини населення нашої країни (54 % або майже 25 мільйонів осіб) користуються всесвітньою мережею в 2010 році [141]. Абонентів мережі Інтернет іще менше. За даними Державного комітету статистики України, їхня кількість станом на 1 квітня 2011 року складає 3961,1 тисяч осіб, тобто 8,7 % всього населення країни [1]. Щодо перспектив розвитку інформаційного суспільства в нашій країні то слід звернути увагу на положення Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 року» [142]. Як впливає з його назви, за нормальних обставин на становлення інформаційного суспільства відводиться ще майже чотири роки.

Харківська область займає друге місце за часткою користувачів Інтернетом в Україні (6,76 % загальної аудиторії), значно поступаючись

Київському регіону (55,54 %) і трохи випереджаючи Донецьку область (6,07 %) [141].

Незважаючи на те, що рівень використання всесвітньої мережі в Україні відповідає середньоєвропейським показникам, формування інформаційного суспільства в нашій державі далеке від завершення. Пояснюється це наявністю інституційних перешкод. Перед усім, мова йде про неформальне правило вітчизняних суб'єктів господарювання та органів влади не надавати повну інформацію через Інтернет. Звісно, вони з цим не погодяться, але, якщо проаналізувати їхню поведінку, можна відзначити наступне. Наприклад, Антимонопольний комітет України пропагує адвокатування конкуренції, яке передбачає, серед іншого, збільшення поінформованості населення щодо переваг конкуренції, а також відносно прав споживачів та механізму їх захисту у протистоянні з монополістами. Сучасні інформаційні технології відкривають для цього широкі можливості. І справді, є сайт АМКУ, на якому міститься актуальна інформація щодо діяльності Комітету та стану конкурентного середовища. Більше того, є навіть форум, де незалежні особи можуть відкрито обговорювати відповідні проблеми. Проте на цьому форумі, нажаль, немає представників АМКУ (або ж вони не «позначені»), які могли бі скорегувати обговорення в потрібне русло та надати кваліфіковані поради. На нашу думку, такий стан справ істотно підриває довіру до АМКУ та обмежує можливості застосування адвокатування конкуренції.

Чим може бути пояснен небажання суб'єктів господарювання та органів влади активно та у повному обсязі використовувати Інтернет? Загальновизнаний факт, що інституційні зміни залежать від досвіду суб'єкта, який він отримав від таких змін. Який же досвід використання всесвітньої мережі українськими підприємствами та організаціями (маються на увазі ті суб'єкти, для яких користування Інтернетом безпосередньо не пов'язане з основною діяльністю)? На нашу думку – негативний. Наведемо такий приклад. Нещодавно представники однієї з телепередач із посиланням на незалежний Інтернет-ресурс поширили неправдиву інформацію щодо назадовільного стану трамваїв, які були закуплені харківським комунальним підприємством «Салтівське трамвайне депо». Наслідком цього стали додаткові перевірки, зіпсована репутація підприємства та затримка з виходом вагонів на лінію. Виявши джерело витoku інформації, керівництво КП СТД з метою уникнення можливих проблем у майбутньому створило максимальні перешкоди на шляху потрапляння відомостей про свою діяльність в Інтернет,

що, звісно, істотно знизило значення всесвітньої мережі як джерела інформації.

При вивченні всієї сукупності інститутів слід пам'ятати, що одні з них виступають передумовою формування ринкового господарства, тоді як інші виникають протягом його розвитку. Перші – інститути трансформації – являють собою основні норми і правила, без яких ринкова система господарювання неможлива. Це інститути власності, конкуренції та контрактного права. Саме вони впливають на інші інститути, надаючи їм нові властивості (що були відсутні в ізолюваному стані).

Одним з інститутів трансформації виступає інститут конкуренції. Останню у найбільш загальному вигляді традиційно визначають як суперництво між господарюючими суб'єктами за кращі умови виробництва та реалізації продукції з метою максимізації прибутку. Проте останнім часом відбувається переосмислення такого трактування конкуренції. Зокрема, психолог Д. Мур, аналізуючи сучасні умови ведення бізнесу, створив теорію підприємницьких екосистем, які, на його думку, характеризуються не тільки боротьбою, а й еволюцією, взаємозалежністю та співпрацею [49, с. 31]. Учасники таких екосистем мають дбати не лише про односторонні вигоди, а й про підтримання функціонування всієї системи шляхом координації своїх дій. Ідеї Д. Мура отримали продовження в концепції со-конкуренції, стрижнева ідея якої полягає в тому, що велика кількість учасників ринкових відносин може отримати вигоду лише шляхом кооперування. Схожі думки обґрунтував і російський дослідник Ю. М. Осипов, запроваджуючи до наукового обігу категорії «ліберальне господарювання» та «ліберальна конкуренція». Ліберальність він визначав як певний спосіб організації виробництва, коли суб'єкти діють самостійно, але «не сильно воюють один із одним, а також спільно, не дуже пов'язуючи один одного» [121, с. 152].

Інститут конкуренції, на нашу думку, зазнає впливу постіндустріальної економіки за трьома напрямками: з боку виробника, з боку споживача та з боку антимонопольного регулювання. Аналізуючи інформаційні й пов'язані з інформаційними технологіями підприємства, Х. Р. Веріан вказує на те, що вони здійснюють великі постійні витрати та незначні (або навіть нульові) граничні витрати, а отже, є природними монополіями. Негативні наслідки діяльності останніх та можливі варіанти їхнього подолання доволі детально розглянуті в літературі. Проте американський економіст акцентує увагу на тих причинах, що зменшують втрати суспільства від діяльності подібних суб'єктів [26, с. 245]. По-перше, конкуренція стає динамічнішою, а значить,

необхідно аналізувати не тільки факт існування монополії, але і її виникнення (що дуже рідко робиться). По-друге, навіть якщо найбільш крупна фірма має значні переваги у витратах, інші фірми вестимуть конкурентну боротьбу з метою досягнення домінуючого становища, а споживачі отримуватимуть від цього певний зиск. По-третє, інформаційні технології на багатьох ринках скоротили постійні витрати і, відповідно, мінімально ефективний розмір підприємства. По-четверте, галузі, що характеризуються спадними середніми витратами, як правило, виробляють речі тривалого користування. Але у сучасному світі подібні речі (наприклад, комп'ютери та програмне забезпечення) морально зношуються набагато швидше, ніж фізично, тим самим змушуючи виробників постійно здійснювати конкуренцію за постачальників, оскільки необхідно переконувати споживачів у необхідності певних оновлень. І по-п'яте, значний вплив на загальну ціну продукції мають виробники взаємодоповнюючих благ: оскільки кінцева вартість інформаційного продукту залежить від суми цін усіх комплектуючих, кожен виробник прагне до зменшення ціни на інші види комплектуючих. Він може цього досягти завдяки інтеграції з іншими виробниками, участі у розподіленні прибутку, шляхом проведення переговорів, співпраці або стимулювання конкуренції на відповідних ринках.

Зростаючий обсяг знань є характерним не тільки для виробників, а й для споживачів. Зокрема, К. Прахалад та В. Рамасвами трансформацію ролі споживача – від ізольованого, необізнаного й пасивного до задіяного в бізнес-процесах, поінформованого та активного – вважають найфундаментальнішою зміною за умов інформатизації [138, с. 4]. Існує декілька пояснень таких перетворень. Отримавши доступ до безпрецедентного обсягу інформації, покупці отримали також можливість приймати обґрунтовані рішення не лише на основі даних виробника. Відповідно, компанії, що звикли певним чином обмежувати потік інформації, втратили змогу здійснювати свою діяльність у звичному руслі і мають істотно змінювати свою поведінку. До того ж споживачі отримують інформацію не тільки про певного виробника, а про сукупність різноманітних товарів і послуг, що можуть задовольнити їхні потреби. Як наслідок, вони можуть сформулювати доволі чіткі вимоги до бажаного продукту, навіть якщо такий не запропоновано жодним постачальником. Об'єднавшись у мережі з обговорення певного товару, окремі індивіди отримують відомості про його використання, висловлюють свої думки і,

відповідно, формують певну спільну думку щодо такого продукту. Остання, як правило, має набагато більше значення для потенційних покупців, ніж інформація, надана продавцями. Мережа Інтернет надає споживачам також можливість долучитись до певних електронних продуктів та навіть поекспериментувати з ними, обмінятись власним досвідом з іншими, ставши, таким чином, його співрозробником. Усе зазначене призводить до підвищення активності споживачів, які бажають не просто отримати товар із певними характеристиками, а створювати його спільно з виробником. Як наслідок, обраний споживачем виробник стає своєрідними монополістом, проте з вельми обмеженими можливостями щодо дискримінації свого споживача.

В Україні зарано говорити про формування спільного творення цінності, оскільки поширення навіть клієнт-центричного підходу (який є першим кроком на шляху до спільного творення) наштовхується на серйозні перепони. За оцінками Л. Дідківської, клієнт-центричний підхід не отримав широкого розповсюдження в Україні через низку причин [50]. Серед них наступне:

- недостатньо високий рівень конкуренції;
- консервативність, схильність суб'єктів господарювання до традиційних методів управління;
- не до кінця вичерпано класичні методи конкуренції (такі, як зниження витрат, залучення інвестицій, підвищення якості продукції, масовий маркетинг тощо);
- висока витратність впровадження нового підходу (зокрема, фінансова, організаційна, інтелектуальна, психологічна);
- відсутність ефективних, загальнодоступних технологій впровадження управління взаємовідносинами з клієнтами;
- недостатня кількість сучасних торгових форматів і т. ін.

Проте навіть якщо не звертатись до таких фундаментальних змін у поведінці споживача, а розглянути більш поверхневі тенденції, то можна виділити істотні зрушення, пов'язані зі зростанням обізнаності. Перед усім, вони стосуються усвідомлення покупцем своїх прав та обов'язків продавців. Щодо розвитку конкурентних відносин, то з'явився навіть новий напрям конкурентної політики – адвокатування, який являє «набір видів діяльності антимонопольних органів, спрямованих на укріплення конкурентного середовища економічної активності шляхом використання механізмів, що не відносяться до системи примусу до дотримання встановлених правил і

орієнтовані головним чином на усвідомлення вигід конкуренції, у тому числі й через вплив на інші державні організації» [185, с. 110]. Виділяють декілька функцій адвокатування конкуренції. Це, зокрема, підвищення поінформованості учасників ринку про зміст антимонопольних норм, що підвищує їхню готовність використовувати даний вид законодавства для захисту своїх інтересів. Надаються відомості про те, які дії є легальними, а які – ні, а також про можливі санкції щодо порушників. Нарешті, адвокатування конкуренції знижує можливість дій органів державної влади, що суперечать духу конкурентної політики. Таким чином, розглянутий напрям конкурентної політики спрямований не на подолання негативних наслідків антиконкурентних дій, а на їхнє запобігання і має на меті створення й розвиток конкурентної культури. Останню визначають як «усвідомлення різними групами в суспільстві переваг і вигід, пов'язаних із захистом і розвитком конкуренції та втілених у системі цінностей, неформальних правил» [185, с. 116]. Слід також враховувати, що розвиток інформаційних технологій сприятиме більш оперативному реагуванню антимонопольних органів на порушення законодавства, а зростаюча увага до освітнього процесу матиме наслідком підготовку висококваліфікованих фахівців.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що становлення постіндустріальної економіки впливає на розвиток конкуренції як з боку виробника, так і з боку споживача, що доповнюється державним регулюванням. При цьому переважають тенденції до монополізації, але отримана ринкова влада істотно обмежена.

Еволюція відносин власності в постіндустріальній економіці пов'язана, перед усім, зі становленням інтелектуальної власності. Згідно статті 418 Цивільного кодексу України, право інтелектуальної власності – це «право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або інший об'єкт права інтелектуальної власності» [181]. Об'єктами права інтелектуальної власності, відповідно до статті 420 Кодексу, можуть бути літературні та художні твори; бази даних; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі та промислові зразки; раціоналізаторські пропозиції; комерційні найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці тощо [181]. Необхідність регулювання прав інтелектуальної власності обумовлена прагненням створити спонукальний мотив для прояву розмислювальних зусиль, надати творцям офіційне визнання, винагородити творчу діяльність і, таким чином, сприяти зростанню вітчизняного виробництва та культури. Із цією метою

було виокремлено спеціальну підгалузь громадянського права – патентне право. Аналізуючи ситуацію в Україні, можна виділити загальну тенденцію до зростання кількості охоронних документів (рис. 1.2).

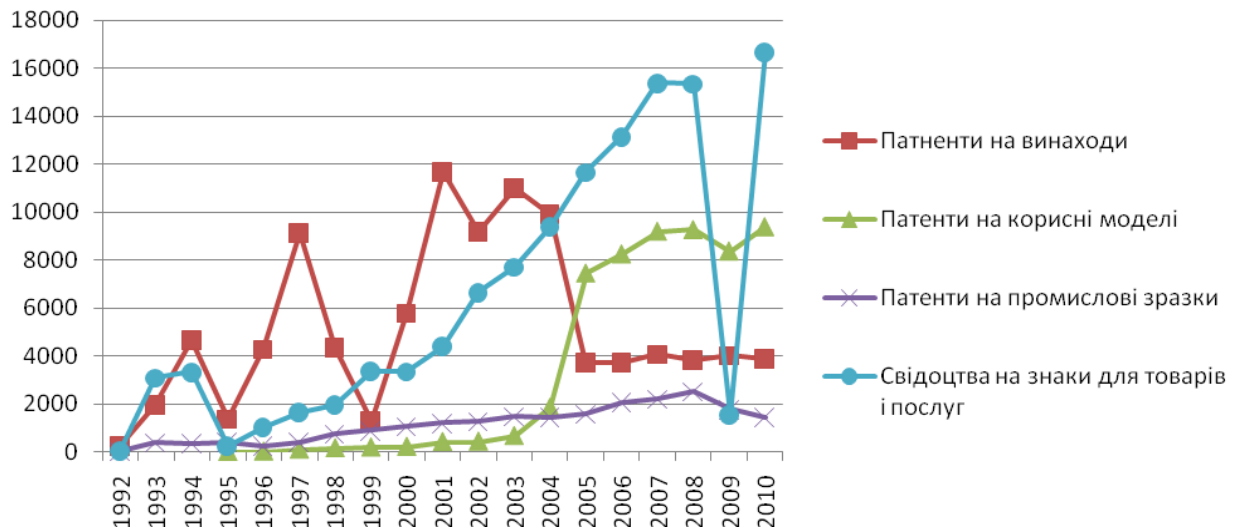

Рис. 1.2 – Кількість охоронних документів, внесених до державних реєстрів у 1992–2011 роках [22]

Збільшення питомої ваги об’єктів інтелектуальної власності призвело до істотних змін в розвитку інституту контрактного права. Із правової точки зору виділяють контракти купівлі-продажу (передбачають передачу на постійній основі прав власності на відповідний актив), найму (орендар отримує на певний термін право користування і право на дохід у випадку найму фізичного об’єкта або лише право користування особистою власністю), трудовий контракт (діяльність одного індивіда за інструкціями іншого) та кредитний (встановлює обов’язки людини повернути активи в кількості, якості і вигляді, одержаному від кредитора). Серед основоположних принципів контрактних зобов’язань можна виділити свободу контракту (тобто свободу укладання, визначення змісту і форми контракту, свободу вибору контрагентів) та відповідальність за його виконання. Проте особливості об’єктів інтелектуальної власності призводять до того, що в багатьох випадках одна зі сторін може досягти вигоди на основі отриманої під час переговорів інформації, не заключаючи відповідний контракт. Наприклад, при укладанні ліцензійних договорів потенційні користувачі дізнаються про технічні нововведення та пов’язані з ними секрети виробництва. Для запобігання витоку інформації було впроваджено особливий вид контрактів, який стосується збереження в секреті відомостей, отриманих контрагентом під час переговорів.

На основі вище викладеного можна зробити висновок, що формування постіндустріального суспільства відбувається поетапно. Спочатку провідної ролі набувають інформаційні технології (інформаційне суспільство), потім – професійні знання (суспільство знань), згодом – одухотворений інтелект (інтелектуальне суспільство). Аналізуючи відомості щодо розвитку інформаційних технологій, сучасний стан людства можна визначити як інформаційне суспільство.

Становлення постіндустріальної економіки є провідним чинником еволюції інститутів ринку – конкуренції, власності та контрактного права. Конкуренція зазнає впливу в трьох напрямках – з боку виробника, з боку споживача та під дією конкурентного регулювання. Набуття провідної ролі унікальним інтелектуальним ресурсом в сукупності з прагненням споживачів брати участь у створенні продукції сприяють посиленню монопольної влади виробника. При дослідженні еволюції інститутів ринку в постіндустріальній економіці виявлено, що відбувається посилення ринкової влади виробника, джерелом якої стає, по-перше, унікальність інтелектуального ресурсу, втілена в неповторному продукті, по-друге – високі витрати комутації, спричинені активним залученням споживача до виробничого процесу. Одночасно формується підґрунтя до обмеження ринкової влади виробника за рахунок збільшення поінформованості споживача та успішного впровадження нового виду регулювання – адвокатування конкуренції. Зміни у відносинах власності пов'язані з формуванням інтелектуальної власності і зростанні кількості документів, спрямованих на захист прав інтелектуальної власності. Особливості об'єктів такої власності призводять до необхідності підписання додаткових контрактів, спрямованих на недопущення розголошення інформації, отриманої на етапі переговорів.

1.4. Соціокультурні особливості національних інститутів та їх вплив на економічний розвиток

Сталий економічний розвиток країни та її регіонів має місце лише в тому випадку, коли інституційна структура, що склалася у державі буде відповідати фундаментальним соціокультурним, ціннісним засадам її народу. Тому інституціональні перетворення в регіонах України повинні враховувати соціокультурні особливості, пов'язані з факторами історичного та національного розвитку України. Протягом семи століть українські землі були інституційною периферією для двох могутніх інституційних центрів:

західноєвропейського (католико-протестантського) та російського (східно-православного). В Україні не тільки економічна, але й політична, та соціальна організація часто будувалися за західними чи східними зразками [166, с. 19]. В умовах незалежності Україна залишається в сфері їх активної, багато в чому відцентрованої спрямованості та стоїть перед складним вибором свого майбутнього статусу: інституційної периферії чи нового інституційного центру серединного світу. Все це потребує виявлення соціокультурних особливостей національних та регіональних інститутів та шляхів їх впливу на економічний розвиток. Для цього необхідно вирішити наступні завдання: 1) показати необхідність введення соціокультурних факторів в економічні дослідження; 2) розкрити поняття сталого економічного розвитку та актуалізації впливу на нього соціокультурних факторів; 3) довести, що успішний економічний розвиток буде відбуватися в тому випадку, коли внутрішні цінності індивідів, неформальні інститути відповідають формальній інституційній структурі, що склалася; 4) виявити соціокультурні особливості українських національних інститутів та показати шляхи їх впливу на економіку за для успішної реалізації програм загальнонаціонального та регіонального розвитку.

Дослідженнями соціокультурних особливостей національних інститутів та їх впливу на економічний розвиток займаються багато вчених, як українських так і закордонних, серед яких можна виділити, зокрема, А. Гриценко, Г. Задорожного, А. Панаріна, Ю. Пахомова, О. Яременко та інших [40; 41; 42; 61; 72; 127; 128; 190]. Сучасна епоха характеризується становленням постіндустріального суспільства, процесами глобалізації, підсиленням взаємозалежності окремих країн та регіонів, поглибленням науково-технічного, політичного, культурного та економічного співробітництва між ними. Але світовій цивілізації властиві й істотні глобальні проблеми, які характеризують її сутність та основні тенденції. Між основних проблем, з якими зіткнулося людство, можна виділити наступні: 1) підвищення розриву у рівні доходів, якості життя та рівні економічного розвитку між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються; 2) загострення екологічної кризи; 3) поглиблення соціальної нерівності між соціальними прошарками суспільства та суспільними класами; 4) мілітаризація економіки, збереження загрози ядерної війни та зіткнення цивілізацій, зростання тероризму; 5) панування ідеології економізму та споживацтва. І це тільки найбільш очевидні проблеми, що

знаходяться у всіх на слуху, але які ще не оволоділи розумом більшості населення планети.

Зараз на 20 % населення планети, що проживає у розвинених країнах припадає 86 % ВВП всього світу, а на 20 % людей, що проживають у бідних країнах – лише 1 %. Доля 20 % найбіднішого населення світу у глобальному доході скоротилася з 2,3 % у 1960 році до 1,4 % у 1990 році та до 1,1 % в 1999 році, тоді коли доля 20 % найбагатшого населення збільшилася за той же час з 70 до 85 %. Згідно з даними «Докладу про людський розвиток 2010» з 1970 року по 2010 рік душевий дохід у розвинених країнах збільшувався в середньому на 2,3 % на рік, тоді коли у країнах, що розвиваються лише – на 1,5 %. У 1970 році середній дохід країни, що знаходиться у верхній чверті світового розподілу доходу, був у 23 рази вищий доходу країни, що знаходиться у нижній чверті. У 2010 році ця різниця зросла практично до 29 разів. Не дивлячись на те, що показники зростання країн, що розвиваються з часом поліпшилися, як в абсолютному вираженні, так і відносно розвинених країн, особливо в період глобальної фінансової кризи, тем не менш в останні 20 років розрив між розвиненими та бідними країнами продовжував зростати. Дистанція між найбагатшими та найбіднішими країнами зросла до розмірів прірви. Найбагатша на сьогоднішній день країна (Ліхтенштейн) у три рази багатіша, ніж найбільш багата країна у 1970 році. Найбідніша на сьогоднішній день країна (Зімбабве) приблизно на 25 % бідніша, ніж найбільш бідна країна у 1970 році (теж Зімбабве) [196].

Абсолютно очевидно, що подібний стан справ є нежиттєздатним та загрозливим для подальшого сталого розвитку. Розкол світової економіки на групу Золотого мільярду та інших веде не тільки до кризи держав, що не увійшли в групу економічних та політичних лідерів, але все світове господарство в цілому.

Ситуація, яка склалася у світі говорить про те, що вузько економічний підхід, який культивувався протягом ХХ століття, сьогодні вже не може запропонувати адекватного відображення реальності, що співвідноситься зі сферою господарства людини [60, с. 122]. Найбільш сильними аргументами проти смертельної обмеженості економіки є голод, інфляція, вмираюча природа, бідність. Зміщення акцентів зводиться до того, що істотно зростає роль соціокультурних чинників розвитку економіки, які дають можливість застосовувати цілісний підхід до аналізу господарської діяльності людини як цілісної духовно-тілесної істоти, бо саме завдяки реалізації власної внутрішньої цілісності, людина створює господарство як сферу своєї

життєдіяльності, піднімається якісними сходами у своєму розвитку [60, с. 124]. Вже не є відкриттям, що економічна наука перебуває у стані кризи, вихід з якої, за словами В. М. Тарасевича, знаходиться у включенні в наукову картину реальності постнекласичного знання, яке спроможне запропонувати нову базову модель світу та пізнання, надати науці нову мову та відповіді на виклики постмодернізму [166].

На сучасному етапі перед кожною окремою країною та перед людством в цілому стоїть проблема вибору вектору, спрямованості економічного розвитку. У потоці світових тенденцій кожна країна намагається знайти для себе найбільш відповідний розвиток, який би відповідав національній та регіональній специфіці, гармонізувався з національними інтересами та традиціями, неформальними інститутами та сприймав глобальні проблеми. В найширшому розумінні такий вектор повинен вказувати на підвищення якості життя як окремої людини, так і суспільства в цілому [134, с.9].

Розуміння розвитку економічною наукою як лінійно-поступового процесу переходу від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого необхідно уточнювати, бо тут відсутня вказівка на суб'єкт переходу. В даному випадку, на нашу думку, доцільно використовувати підхід М. А. Чешкова [61, с. 91], який звів сучасне розуміння процесу розвитку до наступних положень: 1) у центр поставлена ідея суб'єкту розвитку, її уявлення як думкоутворюючої діяльності, невіддільної від цінностей суб'єкта; 2) прогрес співіснує з іншими типами розвитку; 3) ускладнення не є невід'ємним атрибутом розвитку, так як і простота не є його антиподом; 4) розвиток несе незворотні зрушення від менш до більш бажаного; 5) критерії якісних зрушень в процесі розвитку знаходяться у «думкоутворюючій діяльності» суб'єкту розвитку, у якій і реалізуються цілі розвитку [184, с. 132]. На думку Г. В. Задорожного та В. Н. Олефіра концепція розвитку М. А. Чешкова відкриває нові методологічні можливості дослідження сучасної реальності. Оскільки: 1) у ній є чітка вказівка на суб'єкт розвитку, який переслідує усвідомлені цілі в процесі думкодіяльності; 2) вирішальним моментом для вироблення форм розвитку виступає спроможність суб'єкту до створення нового знання через медіаційний механізм (відтворювальний чи інверсійний); 3) визнається фундаментальна роль в процесі розвитку цінностей людини як суб'єкту розвитку, тобто орієнтує на аналіз діяльності не абстрактного, а людини в її особистісному та персональному бутті; 4) дає можливість по-новому ставити

питання про реалізацію імперативу виживання людства в умовах цивілізаційної кризи, яка загострюється [61].

Також необхідно підкреслити, що введення у поняття розвитку ціннісної складової важливо вже тому, що сама реальна життєдіяльність людини включає в себе дану складову, яка багато в чому визначає сам процес життєдіяльності, її цілеспрямування. В умовах глобалізації це чітко констатується у тезі «Культура має значення». Необхідно усвідомлювати, що цивілізаційна криза має свої витoki у культурі та може бути вирішена тільки у полі культури. Бо тільки за допомогою розумної думкодіяльності людина може здійснити вибір на користь свого виживання [61, с. 94]. Інакше кажучи, від культури, її цінностей багато в чому залежать господарські механізми розвитку фірми, регіону, характер мислення економічної еліти, якість та спрямованість розробки та прийняття соціально-економічних рішень. Це обумовлено тим, що сучасна людина живе у штучно створеному середовищі, в якому «існують закони культурного процесу, формування культури, закони ефективності узгодженої поведінки». Звідси виходить, що культура неминуче стає джерелом обмежень, які накладаються на людину. Закони культурного процесу менш гнучкі, ніж закони природи чи живого організму, вони проявляються у співвідношенні артефактів, досвіду, ідей та правил поведінки. Вони також керують, як і закони економіки, виробництвом, розподілом та споживанням товарів». Тому економічні дослідження, створення програм розвитку країни, регіонального розвитку без знання законів культури та їх впливу на економічну поведінку суб'єктів різних рівнів не можуть бути повними та адекватно відображати економічну дійсність, а також слугувати надійною методологічною основою для прийняття стратегічних соціально-економічних рішень [15, с. 123].

Останнім часом питання цінностей все частіше використовуються в управлінні на корпоративному рівні. Якщо цінності у колективі співпадають, то у ньому переважає довіра та спрацьовує синергетичний ефект, що дозволяє у більш повному об'ємі реалізувати інтереси. Якщо ж цінності суб'єктів вступають у конфлікт при реалізації спільного економічного інтересу, то це порушить нормальне функціонування колективу та може його зруйнувати [189, с. 694].

Таким чином, з позицій соціокультурного підходу слідує, що *загальні закономірності функціонування економіки у кожній країні проявляються через призму її національних інститутів, культурних традицій*. Кожна країна має власні риси, особливості економічного розвитку, пов'язані в основному з

її інституційною організацією. Тому, інститути та цінності якої-небудь однієї країни, цивілізації не можна вважати універсальними, абсолютизувати їх. Прикладом невдалого копіювання західних цінностей на власну інституційну структуру можуть служити країни Латинської Америки, Україна, країни колишнього СРСР [40, с. 191]. У той же час аналіз досвіду країн, які розвиваються успішно свідчить, що в усіх випадках інституційні фактори, національні особливості вплетені, інтегровані в економічну систему. Як приклад, можна привести Японію з її системою довічного найму. Вважалося би, що довічний найм суперечить засадам капіталізму, але виявилось що він не тільки не суперечить, але може бути ефективно використаний [40, с. 6].

Відносно України, то тут особливості історичного розвитку слугували перепорою для формування та послідовного розвитку цілісної, єдиної культурної ментальності. У нашому національному менталітеті присутня суперечлива єдність рис як Східної (ідеаціональної), так і Західної (чуттєвої) ментальності. Основні риси ментально-ціннісного устрою українського народу формують та надають йому інваріантні неформальні інституції, на які протягом століть зовні накладалися формальні, політико-правові інституції: польські, більшовицько-радянські, сучасні, які намагаються відтворювати, а по суті – імітувати, нерідко в спотвореній формі, західні зразки. Особливості ментальної структури чинять вплив на специфіку економічного розвитку через: переважання особистого чи суспільного інтересу, відношення до трудової діяльності та власності, ступінь свободи індивіду, можливість його самовираження, схильність до традиції чи інновації, творчості, креативності у соціально-економічній сфері, пріоритет конкуренції чи монолітної єдності суспільства, обмінний чи розподільчий характер господарських відносин [40, с. 872].

Що стосується української культурної ментальності, то їй властиві такі риси як недовіра до політичних лідерів, відсутність «монархічного інстинкту», тобто можливості консолідації навкруги певного, узаконеного за допомогою традиції чи особистої харизми лідера, відчуженість маси рядового населення від багатіїв та владоможців при стійкому переконанні, що порядна людина не може досягти вершин багатства та влади чесним шляхом. Соціологічне дослідження, проведене Дніпровським Національним гірничим університетом у трьох регіонах: Північно-Східному, Донецько-Придніпровському та Західноукраїнському відносно соціально-психологічних настанов населення на владу показав доволі цікаві факти. В Україні переважає негативне відношення населення до владних

структур. Якщо розглядати відношення населення до окремо взятої гілки влади, то ми бачимо доволі негативні настанови: 70,1 % громадян демонструють негативне відношення до правоохоронних органів. При цьому, практично третина населення хотіла б сама знаходитися при владі, знаходячи в ній переваги отримання гарантованих доходів. Парадокс в тому, що у свідомості населення закріплена одночасно і норма негативного відношення до влади, і припускається можливість використання самої влади в особистих цілях [131, с. 174].

Проведене дослідження відносно рівня довіри до політичних інститутів, розраховане на основі середніх оцінок за десятибальною шкалою (2010 р.) у пострадянських країнах можна зобразити в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2 – Рівень довіри до політичних інститутів, розрахований на основі середніх оцінок за десятибальною шкалою (2010 р.) у пострадянських країнах [95]

	Україна	Молдова	Білорусь	Росія
Президент	4,77	2,98	6,43	6,51
Уряд	4,33	3,28	6,03	5,81
Парламент	3,79	3,16	5,90	5,06
Політичні партії	3,14	3,08	4,39	3,81

Як бачимо, в Україні спостерігається менший рівень довіри до політичних інститутів, ніж в Росії та Білорусі. Тому, слід відзначити, що національною рисою основної маси народу є схильність до егалітарності, причому не на комуністичних (соціалістичних), а на трудових індивідуальних засадах при негативному відношенні до великої приватної власності. Ще важливо те, що населення західних та інших регіонів країни мають різні цивілізаційні пріоритети та вектори спрямованості соціокультурних, ментально-ціннісно-мотиваційних інтенцій. Подібна цивілізаційна специфіка перш за все пов'язана з особливостями ментальності, ціннісних настанов, культурних традицій, формальних та неформальних інституцій та політичних устремлінь, що має глибоке історично обумовлене соціокультурне коріння [40, с. 248]. Зокрема, Західні регіони більш схильні до самоорганізації, ніж Східні, що, можливо, пояснює їх менший рівень довіри до влади, ніж у Східних регіонах.

Згідно із даними досліджень по вивченню цінностей, які були проведені Українським бізнес-клубом «Develop your business» у 2009–2010 році у місті Дніпропетровськ, були отримані важливі результати, які можна

використовувати при розробці стратегії розвитку міста, регіону. За для визначення пріоритетів розвитку міста необхідно було визначитися з трьома основними питаннями: 1) самоідентифікацією населення; 2) ціннісним поглядом на існуючі проблеми у місті; 3) відношенням до підприємництва як основного джерела доходів громадян.

Що стосується самоідентифікації, то більшість дніпропетровців асоціює себе із «Батьком/матір'ю», тобто переважає цінність сім'ї (65% опитаних), потім – із «Дніпропетровцями» (64 % опитаних), що свідчить про достатньо високий рівень регіонального патріотизму та вказує на пріоритетність вирішення питань саме міського характеру, що відповідає ціннісним настановам населення. Практично половина респондентів включила у першу трійку відповідь «Українець», і тільки 6,9 % – «Руський», що свідчить про перевищення політиками значення мови для національної самоідентифікації громадян. Стосовно інтеграції у європейське суспільство – навряд чи вона буде привабливою, бо більшість дніпропетровців скептично відносяться до можливості вступу України в ЄС. Таким чином, можна припустити, що саме регіональний патріотизм може стати тією цінністю, що об'єднає різні верстви населення за для реалізації стратегії міського розвитку.

Успішна стратегія розвитку регіону, міста повинна вирішувати найбільш актуальні за оцінками населення проблеми. Згідно із даними опитування першочерговими проблемами жителів виступають якість та умови життя. На першому місці знаходиться якість доріг, на другому – рівень цін та заробітної плати, на третьому – екологічні проблеми (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Найгостріші проблеми м. Дніпропетровська

№ п/п	Проблема	Частота згадування у відповідях (у відсотках)
1.	Погані дороги	59,1
2.	Високі ціни та низькі зарплати	58,8
3.	Проблеми з екологією	34,8
4.	Поганий стан комунальних підприємств	30,1
5.	Відсутність належних побутових умов	23,3

Враховуючи отримані результати можна сказати, що економічну стратегію міста та регіону не можна будувати на подальшому нарощуванні промисловості, заснованій на існуючій технології. Пріоритетними мають стати технологічне переоснащення підприємств, стратегія, що дозволить

збільшити абсолютний рівень доходів жителів регіону та встановити більш тісний їх зв'язок із внеском регіону у загальнодержавні показники.

Результати опитування жителів міста вказують на достатньо чітку орієнтацію на підприємництво. Саме у ній вони бачать потенційне джерело доходу та потенційного суб'єкта відповідальності за стан справ у місті. Майже 27 % опитаних бажають мати власний бізнес, і тільки 22 % віддають перевагу добрій роботі. Біля 88 % опитаних погоджуються з твердженням, що розпочати спільний бізнес можна тільки з людьми, яких добре знаєш. Найбільшу довіру вони продемонстрували тільки до найближчих родичів. У той же час спостерігаються низький ступінь довіри до земляків та родичів. Тому у стратегію розвитку міста доцільно закладати саме розвиток сімейного бізнесу.

Таким чином цінностям жителів міста відповідає бачення Дніпропетровська як важливого фінансово-ділового сервісного центру у сфері бізнесу, високих технологій, науки та освіти. Але слід пам'ятати, що будь-яка стратегія, програма повинна проходити перевірку на відповідність цінностям жителів регіону [189, с. 698].

Звичайно, подібний підхід треба застосовувати і у інших регіонах України, зокрема у Харківському регіоні, оскільки успішна реалізація стратегії розвитку передбачає її відповідність соціокультурним засадам, які склалися протягом великого проміжку часу на даній території.

Учасники круглого столу «Мораль та економіка», що проводився у 2009 році в ХНУ ім. В. Н. Каразіна, акцентували увагу на тому, що Україна зараз знаходиться у ядрі глобального конфлікту і від того, в який бік вона поверне залежить виживання держави. За словами проф. В. Бакірова, можливо це відбувається із-за нерозуміння правлячими елітами глибинних закономірностей, які управляють економічними структурами та процесами, та на жаль, у нас продовжує зберігатися лінійне розуміння економіки як системи, яка сама собою управляє та залишається самодостатньою. Виникає ілюзія, що варто тільки підібрати оптимальну модель функціонування економіки, і вона сама запрацює. І це, мабуть, найглибша помилка, тому що на економіку впливає велика кількість неекономічних факторів [67]. У будь-якому випадку копіювання, механічне накладання чужоземних формальних правил на місцеві національні неформальні правила та цінності не приводило до успіху. Воно викликало чи відкритий протест, чи лицемірно-роздвоєне існування, що породжувало комплекс національної неповноцінності. Необхідно зрозуміти, що Україна, як частина православно-євразійської

цивілізації, має власні особливі, серединні форми та інститути, які проявляються разом із ортодоксальними західними та східними в обох типах еволюції людства. Вказані особливості, на думку В. М. Тарасевича, можна представити як невід'ємну складову особливого, відносно самостійного серединного, інтеграційного типу еволюції людства [166, с. 20].

Вирішуючи проблему самопізнання, ідентичність визначає поведінку будь-якого суб'єкту, роблячи його природнім вираженням внутрішньої сили. У зв'язку з цим дуже цікавим є одне зізнання другого президента України Л. Д. Кучми, коли, процитувавши відомий вислів прем'єр-міністра Сардинського королівства Камілло Бензо Кавура: «Італію ми вже створили, тепер наше завдання створити італійців», він пише: «Перед сучасною Україною стоїть схоже завдання». Тобто, проблема все ж таки не у пошуку власної ідентичності, а у її формуванні [101, с. 17]. Для України це питання поставлене набагато жорсткіше, бо перед нами сьогодні стоїть історичний вибір: «чи бажаємо ми асимілюватися без ідентичності, яку ми так і не отримали, намагаючись обманути історію, чи все ж спробуємо отримати своє національне лице» [14]. Відомо, що загальні економічні закономірності проявляються через національну специфіку кожної країни, її регіонів, тобто потрібно розумно поєднувати формальні інституції, які накладаються на національний ґрунт ззовні та неформальні, внутрішні інститути, що буде слугувати запорукою успішного економічного розвитку [76, с. 103].

Таким чином, стратегія розвитку країни та її регіонів визначається існуючою системою ціннісних орієнтирів територіальних громад, які формуються у сфері культури, а вивчення перспектив розвитку, конкурентної позиції країни та її регіонів сьогодні повинно розпочинатися з дослідження їх ціннісних, культурних компонентів.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНИХ РИНКОВИХ ІНСТИТУТІВ В РЕГІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ

2.1. Сутність та принципи формування сучасних регіональних економічних систем

Розвиток економіки України як суверенної держави, що прямує до побудови громадянського суспільства та конкурентоспроможної економіки на основі демократичних цінностей, неможливий без ефективного та стабільного зростання кожного її регіону. Без економічного розвитку регіонів не можна говорити про економічний поступ держави та збільшення її конкурентоспроможності, адже конкурентоспроможність країни – це її здатність генерувати та швидко опановувати наукові, технологічні, промислові, організаційні інновації. У висловленні відомого економіста М. Портера – конкурентоздатність – от чим у першу чергу стурбовані уряди і промислові кола будь-якої країни, - в концентрованому виді сформульована основна мета аналізу економічної діяльності як в масштабах країни, так і в кожному її регіоні [135]. На жаль, за інтегральним показником групи Світового банку – Індексом зростання конкурентоспроможності економіки, що враховує рівень освіти, якості життя, розвиток ринкової інфраструктури, рівень інноваційної активності, частку імпорту-експорту певної країни на ринку високих технологій, інституційне забезпечення економіки, тощо, Україна у 2010 році знаходилась на 86-му місці зі 104 країн (між Венесуелою та Малаві). Збільшення конкурентоспроможності як економіки країни в цілому, так і регіональних економічних систем зокрема, потребує більш ефективного використання ресурсного потенціалу регіону на основі активної взаємодії всіх його складових і формування на цій основі позитивних синергетичних ефектів.

В умовах обмеженості бюджетних та фінансових державних ресурсів внутрішній ресурсний потенціал регіонів є нині головним ресурсом їх розвитку. Ресурсний потенціал регіону (РПР) поєднує всі наявні ресурси конкретної території, і саму територію як поле взаємодії суспільно-природних компонентів, включаючи її транспортно-географічне положення [144, с. 78]. РПР об'єднує природно-ресурсний, виробничо-технічний, демографічний, фінансовий, науковий, інтелектуальний, інформаційний потенціали, а також власне територію з певним типом її організації (рис. 2.1).

Рис. 2.1 – Фактори формування ресурсного потенціалу регіону

Тому якщо в регіоні створюються необхідні соціально-економічні, інституціональні, організаційні та політичні умови для активної взаємодії усіх елементів РПР, такий регіон має синергетичні економічні ефекти, що набагато перевищують просту суму складових РПР. Становлення та розвиток ресурсного потенціалу окремих регіонів в визначальній мірі залежить від регіональної структури національної економіки.

Регіональна структура національної економічної діяльності – це співвідношення різних галузевих підрозділів по регіонах країни. Таке співвідношення (структура) може розглядатися в двох аспектах:

- 1) галузева структура того чи іншого регіону (співвідношення різних галузевих підрозділів, розташованих на території регіону);
- 2) регіональна структура тієї чи іншої галузі (співвідношення різних регіонів у загальному валовому продукті галузі).

Інакше кажучи, перший підхід дозволяє одержати відповідь на питання про склад і співвідношення тих чи інших галузевих підрозділів на території конкретного регіону. Другий підхід дозволяє оцінити роль тих чи інших регіонів у формуванні валового продукту конкретної галузі.

Район (регіон) можна визначити як територію, що по сукупності елементів, що її насичують, відрізняється від інших територій і володіє єдністю, взаємозв'язком і цілісністю складових елементів, які в процесі активної взаємодії здатні формувати позитивні синергетичні ефекти. Причому цілісність – об'єктивний результат розвитку даного регіону. Регіон – це і самодостатній соціальний організм, що знаходиться в єдності з середовищем, яке володіє фізико-географічними, еколого-економічними, етнічно-історичними, культурно-цивілізаційними, політико-адміністративними і правовими властивостями і виступає засобом формування і функціонування областей країни.

Для врахування природних, економічних, соціально-демографічних та історично-етнічних умов і факторів, що впливають на формування регіональних комплексів, та для регулювання основних територіальних пропорцій і визначення стратегії розвитку, в Україні застосовується мезорайонування, в основу якого покладено вісім економічних регіонів:

1. Донецький (Донецька і Луганська обл.);
2. Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська обл.);
3. Східний (Полтавська, Сумська і Харківська обл.);
4. Центральний (Київська, Черкаська Обл. і м. Київ);
5. Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська обл.);
6. Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька обл.);
7. Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Херсонська, Одеська обл., м. Севастополь);
8. Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька обл.).

Для повнішого опису регіону може бути застосований системний підхід, суть якого полягає в тому, що будь-який об'єкт може бути поданий як "така річ, у якій встановлено певне відношення (структуру) з певною властивістю, відповідною прийнятому дослідником змісту (концепту)" [124, с. 165]. Інакше кажучи, у відношенні до описів регіону може бути застосований такий логічний ланцюг: структура → властивості → ознаки → риси → міра (засіб вимірювання). Даний прийом може використовуватися на тій підставі, що системний аналіз як найважливіший складник системного підходу в дослідженнях вимагає оцінки на основі вибраних індикаторів: стану економічної й соціальної підсистем; динаміки економічних і соціальних явищ (процесів), чинників, що їх обумовлюють; факторів, які забезпечують цілісність системи, механізми її розвитку та удосконалення;

функцій, які система може реалізувати; стану стратегічного й тактичного управління; зв'язку з територіальними системами вищого порядку.

Відштовхуючись від регіону як території, його структуру можна розглядати як сукупність ділянок земної та водної поверхонь (площ) у певних кордонах. Зробити це можливо на основі узагальнення різних точок зору відносно розуміння регіону як такого, де його основу якраз і складають ці ділянки. Загальновідомо, що регіон як територія являє собою частину території країни "із специфічними природно-кліматичними та економічними умовами та характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил з урахуванням демографічних, історичних, соціальних особливостей, розвиток якої здійснюється на основі законів національної економіки і регіональних, у результаті чого формуються регіональні економічні відносини" [157, с.19]. При цьому можлива інтерпретація території забезпечується за рахунок не тільки її особливих характеристик (таких, як площа (розміри) або географічне положення), але й наявних у її межах різних об'єктів природного і штучного походження. Завдяки і першим, і другим реально виникають можливості умовного членування території держав на окремі регіони.

У якості основних властивостей регіону можна визначити освоєність та насиченість території. Вибір саме цих характеристик зумовлюється тією обставиною, що якраз вони найчастіше присутні при інтерпретації терміна "розвиток території". Головною характеристикою розвитку регіону (як і будь-якої іншої території) виступає його освоєність. "Освоєність території – це базис, на фоні якого відбуваються процеси зростання і розвитку регіону. Найбільш узагальненим, комплексним показником освоєності території є "соціально-економічна освоєність регіону", під якою ми розуміємо ступінь насиченості території даного суб'єкта основними економічними та інфраструктурними елементами" [182, с. 63]. Процеси освоєння різних територій за своїми змістом і спрямованістю не збігаються, що викликано рядом обставин, основними серед яких можна назвати наявність різних економічних потенціалів (зумовлену територіальним і галузевим поділом праці); відсутність можливостей для здійснення розширеного відтворення основних факторів (викликана наявністю на даній території тих чи інших елементів продуктивних сил); вплив природно-кліматичних умов господарювання на кінцеві результати суспільного виробництва; географічне положення регіону на території країни та у відношенні до її зовнішніх кордонів; тощо. Такий незбіг у характері освоєння регіонів призводить до того, що одні території розвиваються інтенсивніше і процес насичення

відбувається більш ущільнено, а інші не можуть собі цього дозволити і обходяться вирішенням окремих локальних завдань, пов'язаних з реалізацією найочевидніших конкурентних переваг. Як наслідок, на практиці складаються ситуації, коли процеси освоєння регіонів набирають різних швидкостей, а їх зміст (екстенсивний або інтенсивний характер) є різноплановим, що спричиняє різну економічну та соціальну освоєність регіонів, а це, у свою чергу, – посилення диференціації рівня та якості життя населення.

Крім того, під розвитком регіону (території) розуміється насичення його (її) економічними об'єктами та зв'язками. Чим більше на певній території таких об'єктів і чим тісніше зв'язки між ними, тим більш розвинутою або освоєною вона уявляється. Штучно створювані об'єкти визначають базис освоєності території та з урахуванням масштабів (площ) використання оброблюваних сільськогосподарських угідь і лісових масивів формують ландшафт її насиченості. Через насичення території забезпечується її розвиток. Насичена територія – це територія, що вміщує безліч економічних об'єктів (підприємств, організацій та елементів соціальної сфери, на яких зосереджено або на які спрямовано економічну діяльність), які опосередковують певну сукупність економічних інтересів і відносин між учасниками суспільного виробництва. Розвиток території безпосередньо зумовлений системною організацією відтворення ресурсів – трудових, природних, матеріальних (капітальних), організаційних (підприємницьких), інформаційних, науково-технічних та ін. Саме ця обставина дозволяє зрозуміти роль території як арили відтворення ресурсів (взаємодії економічної діяльності з її матеріальними умовами). У даному контексті поняття "територія" набуває глибшого змісту і стає синонімом таких термінів, як "територіальна система" або "економічний простір", оскільки перетворюється на основний сполучний компонент взаємодії окремих елементів продуктивних сил, який забезпечує їм просторово-часові рамки. В іншому випадку мали б місце просто хаотичне утворення таких елементів і випадковий характер їх взаємодії.

Із взаємодії ресурсних підсистем безпосередньо походять основні імперативи (безумовні принципи) територіальної організації відтворення і розуміння розвитку регіону (території) як підвищення його відтворювального потенціалу. Під відтворювальним потенціалом регіону розуміються його можливості (здатності) як суб'єкта господарювання у кордонах власної території забезпечувати раціональне використання наявних і залучених

ресурсів для відновлення (оновлення) продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних і виробничих відносин, відносин власності, а також господарського механізму. Саме наявність таких можливостей (здатностей) дозволяє регіону забезпечувати поступальний розвиток власної території або окремих територій, які входять до його складу.

Природно, що в умовах різних швидкостей (інтенсивності) розвитку регіонів, а іноді й різної спрямованості, викликаних великою кількістю об'єктивних і суб'єктивних причин та обставин, зростає значущість пізнання економічної природи виникнення і тривалості періоду збереження кожного з них. Таке пізнання якраз і може бути забезпечене за рахунок економічної діагностики розвитку регіонів, де однією із складових об'єктної бази виступатимуть регіони, що розуміються як окремі території.

Як одна з головних ознак регіону як окремої території може використовуватися його залучення до суспільного виробництва, що характеризується: по-перше, наявністю галузей матеріального і нематеріального виробництва; по-друге, наявністю виробничої та соціальної інфраструктур; по-третє, створенням нових об'єктів природного і штучного походження, а також формуванням нових зв'язків і відносин. Інакше кажучи, всім тим, що може свідчити про залучення даної території до процесів суспільної організації відтворення продуктивних сил.

Основною рисою, що характеризує регіон як територію, може бути вибране розміщення, що дозволяє судити про те, де і як, у які способи відбувається поєднання елементів продуктивних сил і здійснюється їх територіальне розташування.

Як міра (засіб вимірювання) може бути використаний цілий ланцюг показників, що дозволяє порівнювати різні індикатори з метою отримання необхідної відповіді на виклики про глибину і характер процесів, які відбуваються на даній території. До основних груп таких показників можна віднести: 1) показники, що відображають масштаби економіки регіону; 2) показники, що відображають результативність економіки регіону; 3) показники, що відображають режим відтворення населення в регіоні; 4) показники, що відображають стан і відтворення основних засобів у регіоні; 5) показники загальної оцінки освоєності території регіону; 6) показники, що відображають самозабезпеченість регіону; 7) показники, що відображають рівень коопераційних зв'язків у регіоні; 8) показники, що відображають фінансові потоки в регіоні; 9) показники, що відображають рівень життя

населення регіону; 10) показники загальної оцінки насиченості території регіону елементами продуктивних сил.

У відношенні до регіону як до економічної системи в якості його структури може бути використана сукупність елементів продуктивних сил, які є, власне, матеріальними носіями окремих ланок цієї системи. Регіон з позицій системи являє собою певну цілісність взаємозв'язаних елементів, сутність і потенціал якої якісно відрізняються від сутностей і потенціалів цих елементів самих по собі. "Регіон – цілісна система із своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Регіональну систему характеризують висока розмірність, велика кількість взаємозв'язаних підсистем різних типів з локальними цілями, багатоконтурність управління, ієрархічність структури, значне запізнювання координуючих впливів при високій динамічності елементів, неповна визначеність стану елементів" [129, с. 20 – 21]. Успішне функціонування регіональної економічної системи безпосередньо залежить від рівня продуктивності її функціональних елементів. У першу чергу це стосується мінливості структури економіки регіону, кількісні пропорції частин якої характеризують якість розвитку регіональної економічної системи. Потім зростає роль ресурсної складової у забезпеченні регіональної ефективності (мінімізація затрат ресурсів забезпечує окремим регіонам вигідні позиції у змаганні з собі подібними). Далі зростає значущість управлінських впливів, покликаних враховувати інтереси центру та території, включаючи інтереси населення.

Розвиток регіональних економічних систем пов'язаний з подальшою зміною архітектури економіки і пропорцій економічної системи. Цей процес супроводжується розвитком п'ятого і шостого технологічних укладів, зростанням інформаційних технологій (виробництво апаратних засобів і програмних послуг), телекомунікацій, розвитком виробництва електроніки та електрообладнання, засобів масової інформації, фармацевтичної промисловості. Розвиток регіональної економічної системи не повинен порушувати її стійкість до впливу зовнішніх і внутрішніх факторів або умов.

Основними властивостями регіону виступають також його стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність. Саме вони повною мірою дозволяють охарактеризувати будь-яку систему (в тому числі і регіональну) з точки зору її життєдіяльності. Можлива стійкість регіональної економічної системи забезпечується за рахунок збереження її цілісності як самостійного суб'єкта економічних відносин. Цілісність виступає фундаментом для

стійкості систем (у тому числі й соціально-економічних), для збереження їх синергетичних властивостей і потенціалів при зміні зовнішніх умов, а також результатом зв'язаності їх елементів, можливого балансу стохастичної та детермінованої поведінки кожного з них. У даному випадку під сталим розвитком регіону ми розуміємо такий розвиток, при якому забезпечується відтворення всіх факторів виробництва і регіональної системи в цілому. Сталим може вважатися лише такий розвиток, який при збереженні певних відтворювальних пропорцій забезпечує динамічний розвиток регіону в заданому напрямі за певний період часу.

Властивості стійкої регіональної економічної системи як самостійної цілісності виникають і підтримуються в результаті системних зв'язків між її окремими елементами (підсистемами). Відбувається це завдяки виникненню емерджентних властивостей і синергетичного ефекту у взаємодії окремих елементів (підсистем) регіональної економічної системи. Її життєздатність (здатність до розширеного відтворення) визначається і підтримується системою технологій, використовуваних для організації, планування, стимулювання, контролю, аналізу та координації дій, спрямованих на збереження її стійкого становища у зовнішньому середовищі. Одним з таких інструментів (технологій) є концепція сталого розвитку. Вибір цієї концепції забезпечується на основі ідеології балансу інтересів поколінь у рамках парадигми, що диктує справедливий (нехижацький) розподіл обмежених природних ресурсів, які виступають у формі природних благ.

Системний характер регіону передбачає комплексність його господарства, тобто збалансований, пропорційно узгоджений розвиток його складових (форм і способів організації продуктивних сил). Комплексність забезпечується таким взаємозв'язком між учасниками суспільного виробництва в регіоні, в результаті якого зберігається або набувається ефективно виконання основної функції, а саме – спеціалізації, з одночасним збереженням внутрішньо регіональних пропорцій і забезпеченням умов для розширеного відтворення. "Комплексність і цілісність слугують передумовами відносного відособлення регіонів у рамках національного господарства. Вони виявляються у тому, що частина відтворювальних зв'язків обмежується даною територією і на цій основі утворюється відносна самостійність" [129, с. 16]. Тим самим загострюється проблема взаємовідносин центру і регіонів, коли центр реально втрачає можливість прямо впливати на характер і зміст економічних процесів і явищ, які відбуваються на території окремих регіонів, і виникає об'єктивна

необхідність у розподілі деяких компетенцій та повноважень, які сприяють ефективнішій взаємодії окремих елементів регіональної економічної системи. Дуже часто на місцях усі проблеми видно рельєфніше, і вирішуються вони оперативніше, але для цього потрібен відповідний інструментарій, який би повністю належав регіону, регіональним органам управління.

У відношенні до кожної із вказаних властивостей можуть бути виділені основні ознаки, що дозволяють судити про стан регіональної економічної системи. Наприклад, у відношенні до стійкості регіону як системи такими ознаками можуть виступати галузеві пропорції, що склалися в економіці регіону; ієрархія системи управління економікою регіону; архітектура економіки регіону. Інакше кажучи, виділяються саме ті ознаки, що дозволяють судити про стійкість регіональної економічної системи до впливу зовнішніх і внутрішніх факторів і умов. У відношенні до цілісності регіональної економічної системи такими ознаками можуть стати збереження і нарощування потенціалів (економічного, виробничого, трудового, наукового та ін.) на даній території. Зміни цих потенціалів слугують сигналом про необхідність звернути увагу на процеси, що відбуваються всередині регіональної економічної системи. У відношенні до комплексності регіону як економічної системи можуть використовуватися такі ознаки: диверсифікація його господарського комплексу, спеціалізація окремих галузей і перелік видів економічної діяльності (структура економіки регіону). Дані ознаки повною мірою дозволяють визначитися з характером використання наявних факторів виробництва. У відношенні до життєздатності регіональної економічної системи можуть бути застосовані ознаки процесів відтворення (простого й розширеного) основних елементів продуктивних сил регіону. Наявність якогось виду відтворення дає можливість визначитися з розумінням того, наскільки дана регіональна економічна система здатна самостійно функціонувати в існуючих умовах, а також якими є її перспективи на найближче і віддаленіше майбутнє.

Основною рисою, що характеризує регіон як економічну систему, може виступати зв'язаність, яка дозволяє судити про те, наскільки ця система надійна, впорядкована, однорідна, стабільна тощо.

Під розвитком регіонального економічного простору необхідно розуміти безповоротні, закономірні зміни тільки тих елементів системи, процеси кількісно-якісних змін яких приводять їх до нової якості, до більш сучасної форми. Кількісним виміром таких процесів стає відносна зміна макроекономічних показників у напрямі зростання протягом відносно

тривалого періоду. Новітня історія розвитку України свідчить: поки що про наявність таких тенденцій стверджувати не можна. Навпаки, у дійсності спостерігаються взаємовиключні напрями: коли в одні періоди економіка країни досить динамічно розвивається, зате в інші – потрапляє в безодню кризових процесів. Від такого "калейдоскопа" найбільше потерпають базові галузі економіки, а також прості люди.

Розвиток (трансформація) регіонального економічного простору може розумітись у двох значеннях: як простори тих територій, розвиток яких має місце і характеризується певною спрямованістю, і як простори, наявність і якість яких є абсолютно необхідними для того, щоб розвиток міг розпочатися, відбуватись і бути стабільним. У першому випадку маються на увазі процеси, які докорінно впливають на характер розвитку окремо взятої території (регіону), а в другому – ситуація, коли ці процеси перекидаються на суміжні території та зумовлюють поштовх уже до їх розвитку (у такій ситуації йдеться про так зване "просторове поширення" (дифузю)). Просторове поширення (дифузія) економічного зростання за рахунок окремих територій результується в позитивних темпах приросту основних показників розвитку національної економіки.

Трансформації економічного простору можна вивчати як у рамках нормативного підходу – з точки зору руху до заданої територіальної структури економіки, так і в позитивістських традиціях – досліджуючи еволюцію просторового розподілу економічної активності та виявлення її причин, факторів і обмежень. Реальними обмеженнями просторових трансформацій можуть слугувати стабільність узагальнюючих характеристик (зведених індексів) розвитку регіонів; заходи державної соціально-економічної політики, що не набрали "критичної маси" (пріоритети, цільові настанови, мобілізовані ресурси тощо); збереження на тривалу перспективу мотивацій просторового розподілу основних інвесторів в економіці регіонів тощо.

Регіональний економічний простір, які будь-який інший, може бути охарактеризований певними властивостями. Виходячи з умов збереження його цілісності та єдності, як одну з таких характеристик можна використовувати його однорідність або неоднорідність. Однорідність регіонального економічного простору розуміється як міра сприятливих умов для розвитку регіональних ринків праці, капіталів і товарів, а також для посилення на їх основі загальнонаціонального ринку, гармонізації соціально-економічних перетворень, зміцнення єдності держави. "Неоднорідність

розуміється, насамперед, як міра міжрегіональних відмінностей загальних рівнів економічного розвитку (економічної активності) та рівня (якості) життя" [129, с. 11]. Однорідність і неоднорідність економічного простору співвідносяться між собою як два взаємовиключних стани, вимірна величина яких є обернено пропорційною.

Однорідність регіонального економічного простору досягається за рахунок концентрації, інтеграції та конвергенції господарських зв'язків у регіоні. Неоднорідність регіонального економічного простору є наслідком диференціації, дезінтеграції та дивергенції господарських зв'язків і відносин між окремими елементами продуктивних сил регіону. Якщо зробити спробу уявити регіональний економічний простір як середовище, тобто візуально у формі куба – фігури, що має тривимірний вимір, то у основи цієї фігури, яка визначає її однорідність (неоднорідність), знаходяться процеси, що забезпечують територіальну концентрацію або диференціацію. Над ними розташовуватимуться або проходитимуть процеси територіальних інтеграції або дезінтеграції, а завершать цю конструкцію процеси територіальних конвергенції або дивергенції.

Для аналізу процесу структуризації національної економічної діяльності в регіональному просторі необхідно виділити фактори, що впливають на розміщення простих і складних економічних одиниць по територіальних утвореннях: ареалам, зонам і регіонам. До таких факторів варто віднести:

- геополітичне й економіко-географічне значення територіальних утворень;
- сукупність ресурсів, властивих тому чи іншому територіальному утворенню;
- природно-кліматичні умови, що складаються в тому чи іншому територіальному утворенні;
- підприємницький клімат і інвестиційну привабливість, що складається в тому чи іншому територіальному утворенні;

Перш за все, особливості становлення регіональної структури національної економіки, так само як і її галузевої структури, багато в чому визначається геополітичним положенням країни. Геополітика – це наука правити. Вона виробляє правила прийняття глобальних рішень, таких як формування союзів, початок воєн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, введення масштабних економічних і політичних

санкцій та т. і. Тому становлення регіональної структури економіки повинне враховувати можливі наслідки прийняття подібних стратегічних рішень.

Головною ланкою геополітики є твердження фундаментального дуалізму, що відбивається в географічному устрої планети й в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм виражається у протиставленні «теллурократії» (сухопутної могутності) і «талассократії» (морської могутності). «Теллурократія» зв'язана з фіксованістю простору і стійкістю його якісних орієнтацій. Тому сухопутним народам далекі індивідуалізм, дух підприємництва, і в той же час їм властивий колективізм і ієрархічність.

«Талассократія» являє собою тип цивілізації, заснований на протилежних установах. Цей тип динамічний, рухливий, схильний до технічного розвитку. Його пріоритет – мореплавання, торгівля, дух індивідуального підприємництва.

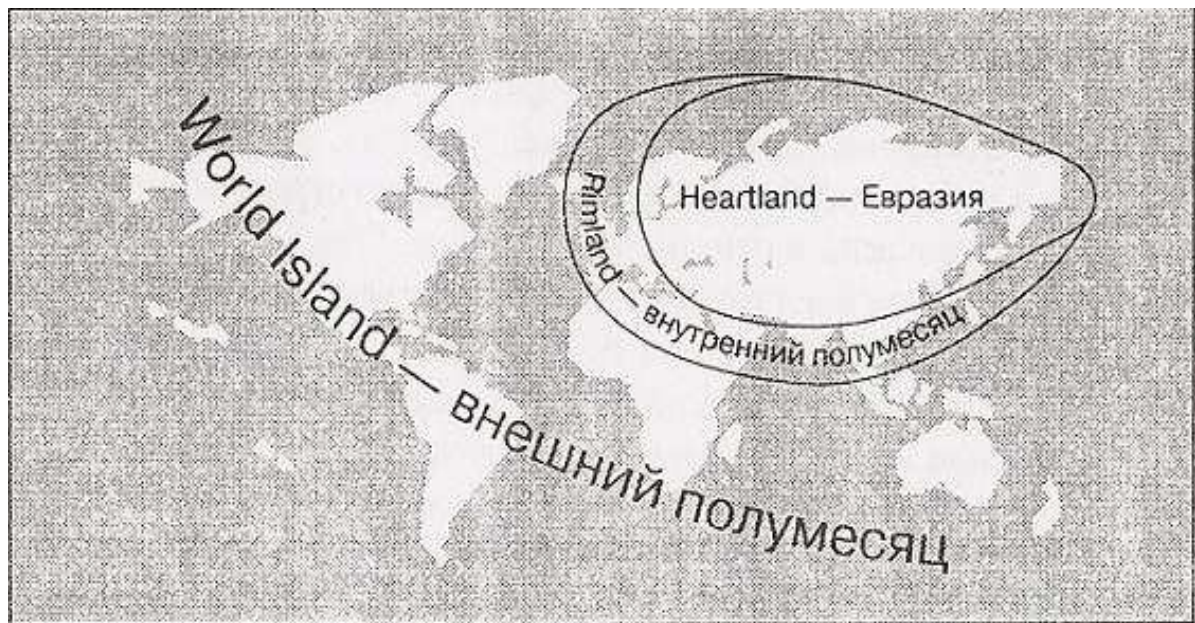
Епоха великих географічних відкриттів спричинила остаточне становлення талассократії як самостійного планетарного утворення, що відірвалося від Євразії і цілком сконцентрувалось в англосаксонському світі. Із середини ХХ ст. головним оплотом талассократії стають США.

Досить цікава геополітична картина світу відбита в «карті Макіндера». Хелфорд Дж. Макіндер (1861–1947) є одним з основоположників геополітики. Одержавши географічну освіту, він викладав в Оксфорді починаючи з 1887 р., поки не був призначений директором Лондонської економічної школи. З 1910 по 1922 р. він був членом палати громад, а в період 1919–1920 р. – британським послом у Південній Росії. Запропонована ним карта світу відображає його геополітичну специфіку. Він поділив карту світу на три великі складові (рис. 2.2):

1. Внутрішньоконтинентальні простори стають «нерухомою платформою» (heartland). Вона є «землею серцевини», «географічною віссю історії», що стійко зберігає теллуократичну цивілізаційну специфіку.

2. «Внутрішній чи континентальний півмісяць», «берегова зона» (rimland) являє собою простір інтенсивного культурного розвитку. Тут очевидні риси «талассократії», хоча вони і врівноважуються багатьма теллуократичними тенденціями.

3. «Зовнішній чи острівний півмісяць» являє собою «незвідані землі», з якими можливі тільки морські комунікації. Уперше він дає про себе знати в Карфагені і торговій фінікійській цивілізації, що впливала на «внутрішній півмісяць» Європи ззовні.

Heartland – Евразия – географічна вісь історії

Rimland – берегові території

World Island – території, що контрольовані Sea Power – «морською могутністю»

Рис. 2.2 – Геополітична модель світу (за Макіндером) [93]

Макіндер стверджував, що для держави самим вигідним географічним положенням було б серединне, центральне положення. З планетарної точки зору в центрі світу лежить Євразійський континент, а в його центрі – «серце світу» чи «heartland».

Це найбільш сприятливий географічний плацдарм для контролю над усім світом. Макіндер говорив: «Той, хто домінує над Світовим Островом, домінує над світом». Саме Макіндер заклав основи сучасної геополітики США: будь-якими способами перешкоджати можливості створення євразійського блоку, створенню стратегічного союзу Росії і Німеччині, геополітичному посиленню «heartland» і його експансії [93].

Врахування основних положень геополітики полягає в тому, що:

1) не можна визначати напрямки розвитку національної економіки, включаючи напрямки взаємодії національної економіки з зовнішнім світом і її інтеграцію у світову економічну систему, без врахування геополітичного положення країни;

2) при виборі напрямків територіального розміщення галузей національної економіки усередині країни варто враховувати геополітичне положення районів, де передбачається розмістити стратегічно важливі об'єкти національної економіки.

Ефективне існування України у геоekonomічному і геополітичному середовищі передбачає її активну взаємодію з іншими державами,

насамперед на регіональному рівні. Цей вид інтеграції - необхідна складова, що лежить в основі інтеграції країни у світовий простір. Адже, реалізуючи активну зовнішньоекономічну політику саме на регіональному рівні, Україна взаємодіє з країнами, які зацікавлені у співробітництві з нею, налагоджує взаємовигідні економічні та політичні зв'язки на правах рівного партнерства з безпосередніми сусідами. Це забезпечує захист політичної та економічної безпеки України, відповідність зовнішньоекономічної політики її національним інтересам, підвищує авторитет України і закріплює її становище на світовій арені.

Важливим елементом інтеграційного процесу є транскордонне співробітництво, традиційною формою якого стало створення єврорегіонів.

Україна завдяки вигідному географічному положенню має великі потенціальні можливості для розвитку транскордонного співробітництва, оскільки 19 з 25 її областей є прикордонними, а зовнішній кордон - найдовший серед європейських країн. Транскордонне співробітництво є важливим елементом Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2015 р., основною метою якої є створення умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їх сталого розвитку на основі сучасної технології, високої ефективності виробництва та зайнятості населення. Розвиток такого співробітництва передбачається також і в регіональних планах.

Ще в червні 2004 р. було прийнято Закон України "Про транскордонне співробітництво", який визначає мету і принципи державної політики у цій сфері, повноваження суб'єктів, принципи та форми державної підтримки транскордонного співробітництва, його фінансове забезпечення. В 2006 році Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 рр., основними завданнями якої є активізація зовнішньоекономічної діяльності регіонів, розвиток малого та середнього підприємництва, соціальної сфери, збереження навколишнього природного середовища.

Пріоритетними напрямками транскордонного співробітництва визначено:

- модернізацію і розвиток існуючої транскордонної транспортної мережі для збільшення її пропускної спроможності;
- будівництво пунктів пропуску через Державний кордон;
- розбудову виробничої та соціальної інфраструктур;
- розвиток інфраструктури бізнесу й туризму;

- впровадження спільних систем захисту довкілля;
- здійснення транскордонних заходів у сфері культури, освіти та навчання;
- зміцнення інституціонального співробітництва;
- співробітництво у сфері обміну інформацією;
- розвиток співпраці між місцевими громадами.

Програмою передбачено виділити з державного бюджету близько 7 млн грн на підтримку реалізації відібраних на конкурсній основі 16 проектів транскордонного співробітництва у Волинській, Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Чернігівській, Харківській областях.

На кордонах України вже діють 7 єврорегіонів: "Буг", "Карпатський", "Нижній Дунай", "Верхній Прут", "Дніпро", "Слобожанщина", "Ярославна", до складу яких входять Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Сумська, Чернівецька та Харківська області. На нашу думку, це ефективний шлях для регіонів зробити свою економіку конкурентоспроможною, істотно знизити рівень безробіття, що особливо важливо для західних областей.

Поряд з геополітичним варто аналізувати й економіко-географічне положення (ЕГП) територіальних утворень. Під ЕГП розуміють сукупність просторових відносин соціально-економічних об'єктів до інших об'єктів просторових відносин, істотних для розглянутого об'єкта. При оцінці ЕГП того чи іншого регіону аналізують його положення щодо транспортних магістралей, баз сільськогосподарської сировини, основних ринків збуту товарів, основних ареалів розселення, регіональних ринків робочої сили і т.п.

Економіко-географічне положення оцінюють за наступними критеріями:

- корисність або рентність (з позиції ефективності того чи іншого виду підприємницької діяльності в порівнянні з іншими регіонами);
- потенційність положення (з позиції перспективних можливостей для підприємництва);
- ринкове положення (з позиції сприяння умов для створення і підтримки в тривалій перспективі конкурентних переваг, сформованих регіональними детермінантами).

Таким чином, можна бачити, що ЕГП – найважливіша категорія, що відбиває регіональні особливості економічної діяльності. Вона є одночасно і причиною, і наслідком територіального поділу праці. Разом з тим ЕГП –

поняття відносне. Воно обумовлено в більшій мері історичними причинами змін в економічному і політичному розвитку не тільки даного регіону, але і подібними змінами, що відбуваються за його межами.

У контексті проблем регіональної структури національної економіки важливого значення набуває сукупність ресурсів територіального утворення, перш за все природних і людських. Природні ресурси – це компонента природи, що використовується чи може бути використана як засіб виробництва (предмети і засоби праці). Сукупність природних ресурсів регіону розглядається як його природно-ресурсний потенціал. Природно-ресурсний потенціал регіону прямо і побічно впливає на підприємницький клімат, визначаючи склад і структуру видів економічної діяльності, що розвиваються в даному регіоні.

За даними Світового банку, природно-ресурсний потенціал України, в розрахунку на душу населення, в 1,5–2 рази перевищує ресурсний потенціал США, в 4 рази – Німеччини, в 12–15 разів – Японії, але в силу нерозвиненості ринкових відносин і відсутності ефективних ринкових механізмів, він не реалізований [202, с. 126].

Людські ресурси – це категорія, що відбиває можливості і доцільність ведення економічної діяльності взагалі, і підприємницької діяльності зокрема, в тому чи іншому регіоні. Населення регіону можна розглядати із трьох точок зору:

- як джерело кадрового потенціалу (демографічна й освітньо-кваліфікаційна структура);
- як контингент потенційних споживачів товарів і послуг (етнічна структура, купівельна спроможність);
- як соціальне середовище, у якому повинна здійснюватися підприємницька діяльність (структура населення по якості життя: рівню зайнятості, рівню доходів, забезпеченості матеріальними і духовними благами).

Сучасна соціологія пропонує відбивати узагальнену характеристику населення країни і її окремих регіонів у категорії «якість населення». Під якістю населення розуміють актуалізовані історичною епохою властивості людей, потребу в яких суспільство сприймає з особливою гостротою. Це поняття характеризує потенціал виживаності в надзвичайних умовах, готовність суспільства в цілому й окремих стратах до відновлення всіх сфер життєдіяльності, до прийняття економічних, соціальних і політичних перетворень.

Ще одним об'єктивним фактором розвитку регіонів виступають природно-кліматичні умови, під якими розуміють сили природи, що впливають на життєдіяльність населення, і перш за все на його економічну діяльність, необхідну для одержання її кінцевих продуктів. Природно-кліматичні умови можуть полегшити чи утруднити заселення й освоєння території того чи іншого регіону, уплинути на масштаби, шляхи і форми використання природних ресурсів. Кожен з елементів («троянда вітрів», температура, вологість і т. п.) природно-кліматичних умов можна характеризувати:

- силою і характером впливу;
- територією поширення впливу;
- різнобічністю, тривалістю і сезонністю впливу;
- характером впливу на різні групи населення;
- ступенем можливості і доцільності його поліпшення;
- ступенем впливу на життєдіяльність населення.

Території регіонів по елементах природно-кліматичних умов підрозділяються на екстремальні, дискомфортні, гіперкомфортні, прекомфортні, комфортні. До екстремальних відносять території з вкрай несприятливим природним впливом на життєдіяльність людини. Дискомфортними вважаються території з дуже несприятливим впливом на життєдіяльність людини. Гіперкомфортними називають території, придатні для формування постійного населення, що прибуває з інших регіонів. Прекомфортними є території досить сприятливі для формування постійного населення. Комфортні території оптимальні для життєдіяльності людей.

Основна частина населення України проживає в регіонах із прекомфортними і комфортними умовами.

Визначальними факторами формування регіональних економічних систем в сучасних умовах виступають підприємницький клімат і інвестиційна привабливість. Під підприємницьким кліматом регіону розуміють загальні для усіх чи більшості економічних агентів, що діють на тій чи іншій території, можливості й умови для ведення підприємницької діяльності і досягнення її цілей. Підприємницький клімат регіону формується в результаті взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів. Об'єктивні фактори – це географічні особливості регіону: природні умови і ресурси, стан суспільного поділу праці і т.п. Суб'єктивні фактори – це цілеспрямована діяльність владних структур і різних груп стратегічного впливу

загальнодержавного і регіонального рівнів, спрямована на регулювання економічної діяльності в рамках країни і регіону.

Взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів визначає регіональну ситуацію – стан регіону, що спостерігається в той чи інший момент часу, та тенденції зміни цього стану. Основний вплив на регіональну ситуацію здійснюють стратегічні цілі економічного і соціального розвитку господарства регіону, обумовлені його геополітичним і економіко-географічним положенням. Набір зовнішніх і внутрішніх стратегічних зон господарювання, що обслуговує регіон, пред'являє попит на визначений асортимент товарів і послуг. Тому всі галузі регіональної економіки повинні бути адаптовані до задоволення цього попиту або самотужки, або в кооперації з галузями, що знаходяться за межами регіону. При цьому, природно, не можуть ігноруватися задачі, розв'язувані господарством регіону в системі загальнодержавного і міжнародного поділу праці.

Підприємницький клімат регіону визначає найважливішу категорію, що відбиває ступінь сприяння умов для досягнення стратегічних цілей розвитку регіону як соціально-економічної системи. Цією категорією є інвестиційна привабливість регіону, що може бути визначена як сукупність сприятливих для інвестицій факторів, що відрізняють даний регіон від інших. Вона складається з оцінки об'єктивних можливостей регіону (інвестиційного потенціалу) і умов діяльності інвестора (інвестиційного ризику). Інвестиційна привабливість регіону може бути визначена обсягом капітальних вкладень, що були притягнуті в основний капітал регіону, виходячи з його інвестиційного потенціалу і рівня регіональних інвестиційних ризиків. Ступінь інвестиційної привабливості регіону може оцінюватися на основі наступних критеріїв:

1) інвестиційна активність – інтенсивність залучення інвестицій в основний капітал регіону;

2) інвестиційний потенціал регіону – обсяг інвестицій, що може бути притягнутий в основний капітал регіону за рахунок усіх (зовнішніх і внутрішніх) джерел фінансування, виходячи з наявності в регіоні економічних, соціальних передумов і природних ресурсів, особливостей його географічного положення й інших об'єктивних факторів, істотних для формування інвестиційної активності;

3) регіональний (некомерційний) інвестиційний ризик – імовірність неповної реалізації інвестиційного потенціалу регіону, виходячи з умов інвестиційної діяльності в регіоні.

Таким чином, підприємницький клімат регіону, його інвестиційна привабливість є найважливішими передумовами раціональної структуризації економічної діяльності в регіональному просторі.

Інституціональний потенціал регіонів містить у собі права власності рівень їх розвитку та реалізації, а також goodwill регіону. Як відомо, у поняття «goodwill» входять імідж, добре ім'я компанії, її ділова репутація й усе, що цьому супроводжує, у тому числі фірмовий знак, торгова марка, рекламний образ – «бренд». Іноді goodwill розглядається як складова частина людського капіталу. Всі ці характеристики в повній мірі можуть бути віднесені і до окремого регіону, коли важливою складовою стає його імідж та ділова репутація органів місцевого самоврядування, адже в умовах наростання відкритості світової економіки окремі регіони перетворюються на активних суб'єктів економічних відносин. Інтегруючись в загальнодержавну та світову економіку, вони вимушені все більше конкурувати між собою в боротьбі за інвестиції та кваліфіковану робочу силу, покриття наростаючих потреб населення щодо якості життя, ринки збуту для товарів регіону тощо. Все це висуває на перший план завдання пошуку ефективних інструментів управління розвитком територій. Одним з таких інструментів і виступає діловий імідж регіону, хоча саме цій проблемі досить часто і не надається достатньої уваги.

Високий діловий імідж регіону та місцевих органів влади дозволяє розширювати участь регіону в реалізації міжнародних, загальнодержавних та регіональних програм, залучати його в державні та інші зовнішні замовлення, стимулювати купівлю та використання власних ресурсів за межами регіону для його вигоди та в його інтересах.

Діловий імідж регіону може бути позитивний, слабкий, негативний, або суперечливий. Формування ділового іміджу регіону перш за все пов'язано з таким стратегічним напрямом, як створення і поширення його глибоко позитивного образу. Основними напрямками формування позитивного образу території є комунікаційні заходи інформаційного і пропагандистського характеру, що демонструють відкритість регіону до контактів, дозволяють існуючим і потенційним партнерам краще взнати його, переконатися в суттєвості його переваг. Позитивний імідж регіону як сукупність емоційних і раціональних уявлень, що впливають із співставлення всіх його характеристик, власного досвіду потенційних партнерів, а також чуток, котрі впливають на створення певного образу – це його важлива конкурентна

перевага. На жаль, місцеві органи влади робіт, направлених на формування позитивного іміджу регіона, не приділяють достатньої уваги.

Об'єктивна складова формування позитивного іміджу регіону повинна базуватися на сукупності конкурентних переваг, котрі зумовлюються особливостями галузевої спеціалізації регіону, наявністю експортного потенціалу, географічним розміщенням, розвитком транспортної інфраструктури, інтелектуальним та інноваційним потенціалом, розвитком соціальної сфери, станом виробничого потенціалу тощо.

Суб'єктивна його компонента формується під впливом наступних факторів: оцінка території вітчизняними і закордонними політиками, підприємцями, туристами на основі власних спостережень і досвіду; дії регіональних і місцевих органів влади, котрі демонструють певні політичні здібності і амбіції, характеристика регіону засобами масової інформації як вітчизняними, так і зарубіжними. Формування уявлень про конкурентні переваги регіону, збільшення комунікаційної активності місцевих органів влади, наростання індексу згадування в пресі та на центральних каналах телебачення – все дуже важливі фактори формування позитивного іміджу регіону.

Слід зауважити, що при створенні позитивного іміджу регіону необхідна певна цільова програма і побудована на ній компанія, направлена на основні факти, що акцентують увагу на перевагах, існуючих чи потенційних можливостях регіону в цілому, а не окремих сегментів його ринку. Потрібно якомога ширше повідомляти про можливості регіону як місця для проживання, відпочинку та ведення бізнесу. З цієї точки зору першим кроком повинно стати його активне рекламування, участь в різних форумах, виставках і конференціях, а також проведення аналогічних заходів в регіоні. Вирішення цієї задачі не можливе і без відповідних фахівців, котрі володіють знаннями та навиками в галузі регіонального маркетингу і вміють формувати зв'язки із засобами масової інформації.

Таким чином, позитивний імідж регіону слід розглядати як певний «товар», котрий добре себе зарекомендував, миттєво упізнається, і викликає у потенційного «споживача» відчуття довіри. Формування позитивного іміджу регіону повинно стати органічною частиною стратегії його розвитку.

Важливою складовою ресурсного потенціалу регіону є інтелектуальний капітал, чи інтелектуальна власність. По орієнтованим даним, інтелектуальний капітал сьогодні складає в Україні як мінімум 200 млрд. дол. США. Сюди включають: людський потенціал, науковий потенціал,

нематеріальні активи, геологорозвідувальні роботи, наукомісткі промислові технології і комп'ютерне програмне забезпечення, оригінальні добутки літератури, мистецтва, розважального жанру, права власності, фінансові активи.

Як показує світовий досвід, найбільш динамічного розвитку набувають ті регіони, де активно формується і реалізується інвестиційно-інноваційний потенціал регіону, відбувається прискорене формування ефективно діючої регіональної інноваційної інфраструктури, яка забезпечувала б фінансовий, інформаційний, консалтинговий, маркетинговий та інші види підтримки інноваційних процесів. Регіональна інноваційна інфраструктура включає в себе освітні та наукові установи, підприємства, дослідницькі центри, органи державного управління, фінансові установи, що виникають на основі територіальної концентрації мереж постачальників, виробників і споживачів, пов'язаних інноваційним ланцюжком "освіта – наукові дослідження та розробки - промислове виробництво – ринок". Цього можна досягти шляхом створення в регіонах мережових інноваційних структур на основі кластерного підходу.

Кластеризація в сучасній світовій економіці є загальновизнаним феноменом. Досвід соціально-економічних трансформацій у країнах Центральної і Східної Європи, практика реалізації ними кластерних ініціатив викликали жвавий інтерес в Україні, особливо в регіонах, де рівень стагнації економіки був нижчим від середньонаціонального. Формування перших промислових кластерів в Україні почалось у 1997 році в регіоні Поділля як ініціатива знизу заради виживання деяких згасаючих галузей – будівництва і будівельних матеріалів, легкої промисловості, виробництва продуктів харчування тощо. Нині інтерес до кластерів постійно зростає, оскільки в умовах ринкового господарства вони дійсно стали рушійною силою виробництва в компаніях, що є їхніми учасниками. Україні як одній з великих європейських держав у програмах розвитку треба враховувати той факт, що всі країни Європи вже мають і здійснюють свої національні програми кластеризації. Усі 25 країн – членів ЄС у рамках рішення Європейського Саміту, що відбувся у Лісабоні в 2000 р., орієнтовані, спираючись на формування й розвиток кластерів, на забезпечення створення в Європі найбільш конкурентоспроможної та динамічної економіки знань, здатної навіть випередити США і Японію за показниками сталого економічного розвитку. Про значущість розвитку промислових кластерів свідчить той факт, що на форумі Європалат у липні 2006 р. було схвалено і

прийнято Маніфест Європалат щодо розвитку кластерів у країнах Європи. У цьому документі серед іншого зазначається вже й позитивний досвід розвитку кластерів у деяких регіонах України, зокрема на Поділлі, Поліссі, у Прикарпатті та Севастополі.

Першорядними заходами щодо створення в регіонах мережових інноваційних структур на основі кластерного підходу мають бути:

1) передбачення в Стратегії підвищення конкурентоспроможності економіки України формування ефективних інноваційних мережових виробничих систем, розбудови їх інфраструктури та одночасної адаптації функціонування державних органів різного рівня до умов мережевої економіки;

2) проведення фундаментальних кластерних досліджень у напрямі пошуку шляхів прискореного підвищення конкурентоспроможності економіки міст, регіонів і країни в цілому, і на їх основі – внесення необхідних коректив у Стратегію розвитку України до 2015 р., з включенням до неї заходів щодо підтримки розвитку пріоритетних національних і регіональних кластерів;

3) залучення наукових і освітніх центрів як до вивчення світового досвіду розвитку кластерів, так і до підготовки фахівців для роботи в умовах кластеризації економіки;

4) створення в регіонах і в центрі рад конкурентоспроможності, які повинні координувати розробку і реалізацію кластерних ініціатив, формування стратегічних кластерних альянсів та інших мережових формувань – партнерств, кластерів тощо;

5) спрямування законотворчої роботи на створення в країні норм і правил активного сприяння розвитку кластерної моделі економічного зростання;

6) створення реєстру потенціальних учасників нових інноваційних виробничих систем як у традиційних навчальних закладах, так і шляхом організації бізнес-інкубаторів;

7) створення інформаційно-аналітичної системи обслуговування учасників кластерних об'єднань, моніторингу процесу їх розвитку і поширення позитивного досвіду;

8) сприяння формуванню в кожному регіоні мегакластерів, які б забезпечували сталий розвиток регіональної інноваційної ділової інфраструктури.

В системі факторів реалізації ресурсного потенціалу регіонів і створенні на цій основі позитивних синергетичних ефектів особлива роль належить державній регіональній політиці. Державна регіональна політика України регламентується Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування» та Державними програмами соціально-економічного розвитку регіонів [47; 63; 92]. Головною метою таких програм є оптимізація використання наявного ресурсного потенціалу регіону та формування ефективного господарського комплексу на його території.

У стратегічному плані державна регіональна політика має сприяти перетворенню регіонів на активних суб'єктів економічних відносин на вітчизняному просторі та за його межами, а державна стратегія регіонального розвитку має вибудовуватися на принципах, які відповідають вимогам європейської структурної політики. Це перш за все принципи:

1. Програмування. Політика регіонального розвитку має здійснюватись на основі довгострокових стратегій, планів та програм розвитку як на державному, так і на регіональному, а при необхідності – і на субрегіональному рівнях.

2. Концентрації. У зв'язку з обмеженістю державні фінанси концентруються в державному бюджеті країни, на основі чого встановлюється ієрархічність пріоритетів у відповідності до сформульованих цілей.

3. Доповнюваності. Державна фінансова підтримка регіонального розвитку розглядається як кошти, які спільно фінансуються з державного та місцевого бюджетів, при цьому обсяги коштів з місцевих бюджетів не зменшуватимуться при фінансуванні визначених державою пріоритетів.

4. Партнерства. Регіональний розвиток вимагає тісної співпраці центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, недержавних організацій, суб'єктів господарювання.

5. Субсидіарності. У рамках розподілу владних повноважень місце надання управлінських послуг максимально наближається до споживача з урахуванням повноти та якості надання цих послуг.

6. Збалансованості. Передбачається комплексне використання наявного ресурсного потенціалу з урахуванням умов, критеріїв та строків, визначених законодавством.

7. Синергії. Закладається синхронне проведення ряду реформ і забезпечення суспільної єдності в напрямі узгодження пріоритетів і дій всіх владних інституцій, включаючи місцеве самоврядування.

Аналіз нинішнього стану реалізації державної регіональної політики дає підстави стверджувати, що вона поки суттєво не впливає на системне вирішення навіть проблем вирівнювання регіонального ландшафту України.

Урегулюванню проблем регіонального розвитку частково сприятиме реалізація Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів України", який передбачає впровадження двох нових інструментів регіонального розвитку.

Перший включає заходи державної підтримки, спрямовані на стимулювання розвитку депресивних територій, що дозволить сконцентрувати державні та місцеві ресурси там, де за певний період можна дістати найбільший економічний та соціальний захист. Другий запроваджує договірні відносини між Кабінетом Міністрів України та регіонами шляхом укладання угод щодо регіонального розвитку, в яких будуть передбачені узгоджені пріоритети й спільні заходи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо регіонального розвитку, а також обсяги та механізм фінансування цих заходів.

Подальші кроки в напрямі гармонізації законодавства з питань розв'язання соціально-економічних проблем територій та стимулювання їх розвитку вимагають удосконалення Бюджетного кодексу, врегулювання відносин власності, в тому числі на землю, нової редакції Законів України "Про місцеве самоврядування в Україні" та "Про місцеві державні адміністрації".

Реалізація потенціалу регіонів України передбачає, перш за все, подолання глибокої диференціації в регіональному розвитку. Як відомо, на промислово розвинуті Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Одеську, Харківську області та місто Київ у 2011 році припадало 59,7 % валового регіонального продукту. У Києві валова додана вартість у розрахунку на 1 особу як інтегральний показник, що найбільш точно визначає рівень розвитку регіону, втричі перевищує середній рівень в Україні, тоді як у Тернопільській області він є наполовину меншим (рис. 2.3).

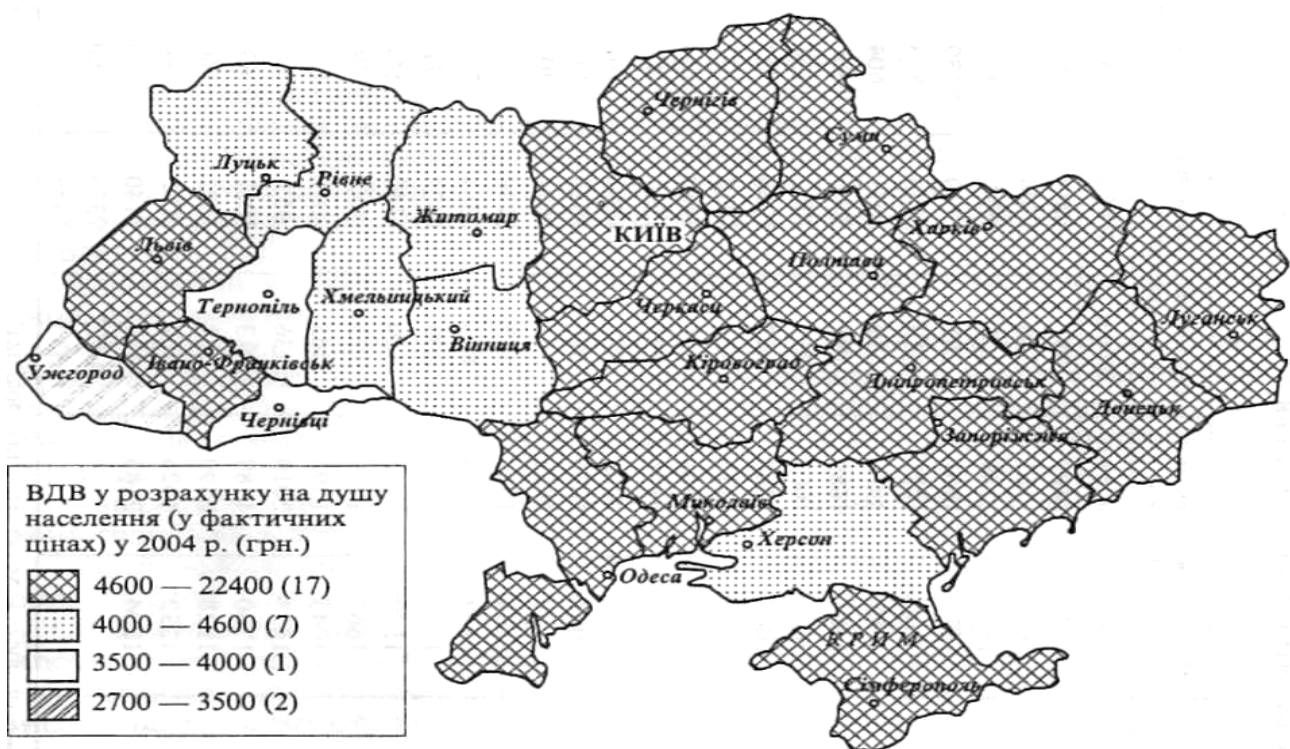

Рис. 2.3 – ВДВ у розрахунку на одну особу в 2010 р. (грн)

Диференціація між регіонами за показником виробництва промислової продукції на 1 чол. в 2011 р. становила 12,4 рази. Найрезультативнішим було і залишається функціонування індустріального комплексу в старопромислових регіонах України – Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Луганській і Харківській областях. Проте розвиток економіки значної частини регіонів сьогодні визначають одна-дві галузі, які є сировинними або ж виробляють проміжну чи низькотехнологічну продукцію, що спричиняє їх слабку конкурентоспроможність на зовнішніх ринках.

За показником експорту товарів на душу населення у 2011 р. групу регіонів-лідерів представляли Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Миколаївська, Полтавська і Луганська області, де середня величина показника була в 1,7 разу більше, ніж у середньому по Україні, та в 7,3 рази більше, ніж у групі регіонів-аутсайдерів (Тернопільська, Кіровоградська, Хмельницька, Чернівецька, Рівненська та Херсонська області).

Спостерігається тривала асиметрія і в рівні залучення інвестицій в основний капітал: 56, 4% інвестицій сконцентровані в 6 регіонах (в Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Львівській і Харківській областях). За обсягом інвестицій в основний капітал на 1 чол. різниця у максимальному і мінімальному параметрах у 2011 р. становила 9 разів.

Важливим джерелом збільшення диспропорцій регіонального розвитку виступає система акумуляції і використання кредитних ресурсів банків. Так, до початку фінансово-економічної кризи 2008 року 65,3 % кредитних банківських ресурсів, що були надані суб'єктам господарювання, були сконцентровані в 4 регіонах (в Києві, Донецькій, Дніпропетровській і Харківській областях). Різниця у максимальному і мінімальному параметрах кредитної заборгованості становила у 2007 році 24,1 рази.

Наявність значних економічних диспропорцій приводить і до значної диференціації основних соціальних показників розвитку регіонів. Так, продовжує наростати регіональна асиметрія в доходах населення: 54,1 % доходів були сконцентровані в 8 регіонах (Київ, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Львівська, Одеська і Харківська області). Різниця між максимальним і мінімальним рівнем доходів складала в 2010 р. 2,5 рази [144].

Вітчизняні економісти диференціюють регіони по різним ключовим параметрам як «відсталі», «проблемні», «кризові» і «депресивні» [63, с. 6–7]. В процесі диференціації регіонів ключовим являється питання вибору показників і їх кількості, на базі яких вона здійснюється. В Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» для цього береться дуже значна кількість показників [63]. У відповідності до статті 9 відміченого Закону депресивними визнаються регіони, в яких на протязі останніх трьох років зафіксовані найнижчі показники валової доданої вартості; найбільш високі показники безробіття і зайнятості в промисловості; найнижчі обсяги промислового виробництва на одну людину; найнижчий рівень заробітної плати; найнижча щільність сільського населення; найнижчий обсяг сільськогосподарського виробництва в розрахунку на одну людину, і ряд інших.

Для співставлення відмітимо, що в Євросоюзі до слаборозвинених відносять регіони з рівнем ВВП на душу населення менше 75 % від цього показника в середньому по ЄС; до депресивних – регіони з більш високим, ніж в середньому по країні рівнем безробіття, більшою, ніж в середньому по ЄС часткою зайнятості в промисловості і більш високою динамікою спаду зайнятості в економіці [117, с. 114–118].

Таким чином, за роки незалежності диференціація в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів не лише не зменшилась, а навіть посилилась. Причина – у відсутності системного підходу до регіональної політики, низькому рівні планування стратегічного соціально-економічного розвитку

областей, районів, міст і селищ. Серйозним гальмом ефективного розвитку регіонів є також непрофесійність, заполітизованість та відсутність практичного досвіду господарської діяльності у більшості керівників регіонів різних рівнів – як тих, що обираються, так і тих, що призначаються.

За ситуації, коли міжрегіональні диспропорції залишаються значними, потрібно широко використовувати апробований життям досвід інших країн. Як відомо, регіональна політика європейських країн спочатку ґрунтувалася на засадах вирівнювання. Наступні хвилі регіональних реформ були спрямовані на усунення регіональних диспропорцій через підтримку певних галузей і видів виробництв, стимулювання міграції капіталів, подолання інфляційних процесів. У подальшому на зміну соціальним імперативам прийшли економічні чинники, спрямовані на активізацію інноваційних процесів, створення привабливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу за одночасного посилення компетенції місцевих органів влади.

У сучасній Європі сформувалося розуміння сутності нового регіоналізму як оптимального використання специфіки та унікальності внутрішнього потенціалу регіонів для прискорення темпів економічного зростання [155]. Такі підходи добре зарекомендували себе в Іспанії, Греції, Португалії, Франції, Німеччині, широко впроваджуються в Чехії, Угорщині, Польщі. Цей імпульс можна пояснити появою лозунгу "Розвиток регіонів – за свій власний рахунок".

Стратегія зміцнення ресурсного потенціалу регіонів та підвищення їх конкурентоспроможності має бути спрямована на:

- здійснення структурних зрушень у господарському комплексі регіонів на основі запровадження інвестиційно-інноваційної моделі з урахуванням особливостей потенціалу кожного з них;
- подальший розвиток підприємництва, насамперед малого та середнього бізнесу, посилення його конкурентоспроможності на основі застосування кластерних моделей;
- поглиблення економічної інтеграції регіонів на основі максимально ефективного використання їх конкурентних переваг;
- сприяння всебічному розвитку людського капіталу на основі стабілізації та поліпшення демографічної ситуації, досягнення продуктивної зайнятості населення, розвитку соціальної інфраструктури;
- вдосконалення системи охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів, механізмів та інструментів вироблення екологічної політики та її реалізації на регіональному рівні.

Головними пріоритетами діяльності центральних і місцевих органів влади щодо розвитку та реалізації виробничо-економічного потенціалу регіонів повинні бути реструктуризація і підвищення конкурентоспроможності господарських комплексів та окремих великих підприємств, розширення їх галузевої спеціалізації, екологізація виробництва, розбудова виробничої, транспортної та ринкової інфраструктур, забезпечення ефективного управління комунальною власністю, земельними та іншими ресурсами, боротьба з корупцією у цих сферах.

Залучення додаткових ресурсів місцевого й регіонального розвитку потребує принципової зміни управлінських підходів, високого рівня кваліфікації та організації роботи щодо розширення ресурсної бази для забезпечення сталого розвитку регіонів, міст і селищ.

Місцевим органам виконавчої влади необхідно завершити розробку довгострокових стратегій економічного й соціального розвитку регіонів та затвердити їх на сесіях місцевих рад; активізувати діяльність щодо забезпечення сприятливого інвестиційного клімату, розробити регіональні інвестиційно-інноваційні програми, в тому числі на рівні районів і міст; здійснити заходи, спрямовані на подолання негативних тенденцій на ринку праці, створення нових робочих місць та зниження безробіття; забезпечити розробку і реалізацію проектів організації технопарків і технополісів, інноваційних центрів та бізнес-інкубаторів, які б стали центрами інноваційного розвитку в регіонах країни.

Слід пам'ятати, що регіональна політика в Україні буде ефективною лише тоді, коли регіони визнають пріоритет національних інтересів, а держава створить сприятливі умови для реалізації місцевих інтересів силами регіонів.

Ключовими завданнями регіонального розвитку в Україні, які вимагають розв'язання, слід вважати:

- підвищення інвестиційної привабливості та зміцнення економічного потенціалу регіонів, перш за все шляхом інституційних перетворень у напрямі забезпечення макроекономічної стабільності, прозорості трансформації відносин власності, повної лібералізації процесів ціноутворення та формування повноцінного конкурентного середовища;

- зменшення диспропорцій в економічному та соціальному розвитку адміністративно-територіальних утворень;

– істотне підвищення ролі місцевих органів влади і територіальних громад у використанні ресурсного потенціалу для створення нових робочих місць;

– актуалізацію завдань щодо охорони довкілля та збереження природного середовища для наступних поколінь;

– розв'язання проблеми фінансової самодостатності місцевих бюджетів, оскільки саме вони формують параметри інфраструктурної частини конкурентоспроможності регіону.

Реалії сьогодення свідчать, з одного боку, про істотні відмінності в економічному потенціалі територіальних громад, особливо сіл, селищ і міст районного значення, а з іншого – про те, що на фоні здійснення заходів бюджетного вирівнювання успадкована в базі різниця між рівнями розвитку різних таксономічних одиниць продовжує суттєво впливати на їх бюджетні надходження і адекватно – на можливості фінансування закладів освіти, охорони здоров'я, культури і особливо житлово-комунального господарства, ситуація в якому загострюється невідповідно.

При цьому дуже важливо, щоб державна підтримка розвитку регіонів не зводилась до звичайного фінансування, а до цільового виділення коштів на реалізацію галузевих пріоритетів територіального розвитку, під спеціально розроблені проекти, які в визначальній мірі впливають на розвиток всього регіону. Це, у першу чергу, пов'язано із структурною перебудовою економіки регіону і максимальним використанням його внутрішнього потенціалу; інноваційним оновленням основних фондів підприємств і створенням нових підприємств; реструктуризацією діючих підприємств і диверсифікацією виробництва. Державне сприяння розвитку регіонів повинно поєднувати здійснення протекціоністських заходів, створення умов для функціонування банківської системи в інтересах регіонів, надання дотацій галузям і підприємствам, що знаходяться в кризовому стані, з максимальною мобілізацією внутрішнього потенціалу регіону, підтримкою активної інвестиційної діяльності. При цьому регіональна політика повинна базуватися на принципах мотивації і стимулювання розвитку регіонів. І починати необхідно із стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу, довгострокового банківського кредитування реального сектору економіки, створення регіональних банків стратегічного розвитку.

Розглядаючи інституціональні аспекти регіонального розвитку з методологічних позицій економічної синергетики, важливо визначитися з понятійним інструментарієм, і в першу чергу з поняттям «регіон». Річ у тому,

що і в нашій, і в зарубіжній науковій літературі немає чіткого визначення даного поняття, що є однією з причин різноманіття напрямів і методологічних концепцій в сучасних регіональних дослідженнях в Україні і за кордоном.

У економічній літературі найчастіше фігурують два поняття регіону, причому досить часто між поняттями «регіон» і «район» ставиться знак рівності. Так, ряд авторів під регіоном має на увазі певну частину народногосподарського комплексу країни, що відрізняється географічними умовами і природно-ресурсною спеціалізацією. Ці райони є відносно замкнутими як у виробничо-технічних, так і в економічних відносинах. Інші під регіоном розуміють одиницю адміністративного ділення країни: область, місто.

Зарубіжні учені – регіоналісти також трактують поняття «регіон» по-своєму. Визнаючи існуючу плутанину у визначенні понять «регіон» і «район», американські професори П. Джеймс і Дж. Мартін в своєму капітальному дослідженні «Всі можливі світи» пишуть: «Зазвичай під словом «регіон» розуміється цілісна ділянка території, що відрізняється деякою однорідністю в своїй основі, але не володіє чіткими межами. Більш того, це слово часто вживають для позначення вельми великих територій, створюючих головні підрозділи континентів. Але в професійній мові географів, використовуваний тут, слово «регіон», або «район», застосовують по відношенню до територій самої різної площі, які характеризуються певною однорідністю та специфічністю, що і служить підставою для того, щоб виділити ці території» [48, с. 34].

На запит підкомітету по районуванню Комітету національних ресурсів конгресу США від різних наукових центрів, що займаються проблемами регіоналістики і економічного районування, були отримані наступні відповіді [5, с. 21]:

1. Університет Чикаго, професор В. Джонс: «Район – це територія, усередині якої є однорідність в одному або декількох відносинах»;

2. Північна Кароліна, професор Вуфтер: «Район – територія, в межах якої поєднання природних і економічних чинників створило однорідність економічної, соціальної структури»;

3. Університет Міннесоти, професор Р. Хартсхорн: «Район – це безперервна територія, в межах якої є в деякій мірі однорідність в загальному (природному культурному) ландшафті».

Ще один учений з Чикаго – Р. Платт сказав, що поняття «район - це територія, виділена на основі загальної однорідності характеру землі і загальної однорідності її використання».

На підставі отриманих думок, а також виходячи з власних поглядів Комітет з районування дав таке тлумачення: «Під районом взагалі слід розуміти територію, що характеризується однорідністю в одному або декількох відносинах (аспектах)» [5, с. 22–23].

З роками за кордоном мінялися погляди на регіональний процес. На думку Е. Куклінськи, регіональний розвиток, регіональні проблеми довгий час «розглядалися з погляду матеріального підходу. Будівництво нових фізичних об'єктів, таких як фабрики і дороги, визнавалося найважливішим внеском в розвиток даного регіону. Нині найбільш значущим є нематеріальний підхід. Концепція регіонального розвитку, орієнтована на знання і інновації, домінує не тільки в науковій, але також і в практичній сфері у все зростаючому числі країн» [98, с.34].

До речі, Е. Куклінськи розглядає регіони як складники просторової економічної системи, де панують сили конкуренції. «Регіони саме завдяки своїй вищій конкурентоспроможності можуть привернути значну частку вітчизняного і зарубіжного ринку... Таким чином, регіони можна в принципі розглядати як острови інновацій і духу підприємництва в ширшому контексті просторової мережі» [98, с. 23].

Необхідно підкреслити, що інтерес до регіоналістики, до соціально-економічного районування своїх територій характерний не тільки для США, але і для Канади, Франції, Великобританії, Німеччини, Китаю. Особливо активізувалися «регіональні ідеї» в Європі. 4 грудня 1996 р. більше 300 європейських регіонів з різними територіями, політико-адміністративним устроєм, що представляють інтереси понад 400 млн. своїх громадян, прийняли Декларацію про регіоналізм в Європі. Головний мотив ухвалення Декларації – прагнення до подальшої регіоналізації в інституційних рамках своїх країн. Ініціатором ухвалення Декларації була Асамблея регіонів Європи, яка в своїй програмі дій прагне до визнання регіоналізму не тільки в Європейському союзі, але і за його межами.

У Декларації записано, що поняття «регіон» «є вираженням особливої політичної самобутності, яка може приймати самі різні політичні форми, що відображають демократичну волю кожного регіону приймати ту форму політичної організації, яку він визнає переважною. Регіон сам обирає своє керівництво і встановлює знаки відмінності його представництва».

Поняттю «регіон» приділяється багато уваги і в вітчизняній економічній літературі. Найбільшими критеріями, що часто вживаються для формування поняття «регіон» є:

- географічні (розташування, величина території і кількість населення);
- виробничо-функціональні (специфіка переважаючих видів діяльності);
- містобудівні (характер забудови об'єктів виробничої діяльності, житла і обслуговування);
- соціологічні (норми спілкування, поведінки).

Так, відомий дослідник проблем регіональної економіки А. Г. Гранберг дає загальне визначення регіону як певної території, що відрізняється від інших територій по ряду ознак і що володіє деякою цілісністю, взаємозв'язаністю складових її елементів [39, с. 6]. З. Варналій, відзначаючи наявність безлічі тлумачень поняття регіон, визначає його як частину території з більш менш однорідними природними умовами, специфічними економічними, демографічними, історичними умовами, на якій функціонує певний комплекс галузей виробництва, виробничої і соціальної інфраструктури [144, с. 35].

Ще більша територіальна конкретизація поняття регіон здійснюється Е. Пашнановим, що характеризує регіон як крупну територію країни з більш менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку виробничих сил [129, с. 7]. Проте він не сумнівається в правильності поглядів на регіони і як на групи країн (макрорегіони).

У свою чергу, в документах Європейського союзу (ЄС) регіон визначається як територія, що представляє очевидну спільність з географічної точки зору, має спадкоємність, населення якої розділяє певні загальні цінності і прагне зберегти і розвинути свою самобутність в цілях стимулювання культурного, економічного і соціального прогресу [143, с. 45]. Т. А. Семіна розглядає регіон вже як економічну і соціальну спільність, відзначаючи, що в регіонах складаються територіальні об'єднання, члени яких крім економічних відносин зв'язані загальним відношенням до умов життя, що оточують їх - природного і соціального середовища. У територіальних спільнотах здійснюється обмін всіма основними видами діяльності людей, що забезпечують соціальне відтворення населення. Внаслідок цього вони можуть функціонувати як відносно самостійні соціальні утворення [154, с. 38].

Слід зазначити, що в сучасній науковій літературі термін регіон поступово витісняє термін район. Все частіше термін "район" асоціюється з поняттями економічний район, адміністративний район, хоча термін "регіон" є гнучкішим. Таким чином, поняття регіон застосовується для характеристик різних територіальних утворень, володіє високим рівнем гнучкості і в більшості випадків згадується в тотожності з поняттями "район", "ареал", "зона" і інші. У процесі аналізу складових регіону слід виділяти фізико-географічну, економічну, політико-адміністративну, етнічну, соціокультурну, правову, політичну та інституціональну сфери, що і дозволяє досліджувати регіон як цілісну систему. Ця система має єдину структуру, що включає всі вище перелічені сфери, що формують підструктури, відповідні їм соціальні інститути, при визначальній ролі інститутів управління в організації життя регіону. Регіон повинен розглядатися одночасно і як елемент територіальної організації національного господарства, і як елемент системи розселення, і як елемент соціальної організації суспільства – місця всіх сфер життєзабезпечення і життєдіяльності людини.

Регіон – це, перш за все, природно-історичний простір, у межах якого здійснюється соціально-економічна і суспільна діяльність людей, що проживають в нім. Політичний простір регіону є організацією його політичного життя, сферою реалізації державної влади на місцях і суспільного самоврядування. З позицій соціологічної кваліфікації регіон виступає як адміністративно-територіальна одиниця, населення якої об'єднане загальними виробничо-економічними взаємозв'язками, єдиною соціальною інфраструктурою, місцевими засобами масової комунікації, органами влади і місцевого самоврядування. Регіон в цілому володіє самоврядним механізмом, елементи якого взаємозв'язані, взаємозалежні і доповнені механізмом зовнішнього регулювання.

Така різноманітність критеріїв утрудняє повне розкриття суті регіону в одному визначенні. Розміщення продуктивних сил в тому або іншому регіоні повинне відбуватися згідно певним принципам, найважливішими з яких, на наш погляд, є: дотримання об'єктивних закономірностей, тобто що існують незалежно від нашої свідомості об'єктивно необхідних взаємозв'язків і взаємообумовленості в розміщенні підприємств, галузей народного господарства; економічність за витратами на виробництво продукції і розміщення засобів виробництва; об'єктивна підготовка фахівців згідно наявності певних засобів виробництва на конкретній території; гармонійний підхід до процесу формування ринку праці певного регіону з урахуванням

внутрішньої підготовки і міграції фахівців; необхідність вдосконалення управлінських дій по організації продуктивних сил і виробничих відносин; раціональність і комплексність у використанні природно-ресурсного потенціалу; комплексність розвитку економічних районів країни: оптимальність (при даному рівні розвитку продуктивних сил) поєднання галузей господарства і підприємств; раціональність територіального розподілу праці між регіонами і в межах їх територій; збереження і поліпшення екологічних умов життя населення. Регіон як система характеризується цілісністю, комплексністю, спеціалізацією і керованістю, тобто наявністю політико-адміністративних органів управління.

Вдосконалення регіональної моделі, що відображає соціально-економічну систему регіону, дозволяє детально підійти до аналізу різноманітних процесів, здійснення яких формує найважливіші показники результативності функціонування того або іншого суб'єкта або економічного району країни. В процесі такого аналізу з'являється можливість визначити найбільш значущі елементи системи по рівню впливу на основні результати діяльності, а також ефективність взаємодії регіональних складових. Отримана інформація допоможе зосередитися на розвитку найбільш впливових чинників регіону, а, означає, найефективніше використовувати наявні ресурси в цілях вдосконалення реальної соціально-економічної регіональної системи.

Таким чином, регіон – цілісна система зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Його характеризують: висока розмірність; велика кількість взаємозв'язаних підсистем різних типів з локальними цілями; багатоконтурність управління; ієрархічність структури; значне запізнювання координуючих дій при високій динамічності елементів; неповна визначеність станів елементів. Залежності між елементами цієї складної системи не можуть бути описані лінійними функціями, оскільки життя суспільства зазвичай характеризується нелінійними процесами, що і визначає необхідність використання методологічних принципів економічної синергетики при дослідженні сучасного регіонального розвитку.

Динамічний розвиток регіону неможливий без його економічної самостійності. Економічна самостійність регіону виражає ступінь забезпеченості його економічними (у першу чергу, фінансовими) ресурсами для самостійного, зацікавленого і відповідального вирішення соціально-

економічних питань, які входять в компетенцію регіонального рівня господарювання.

Вивчення суспільного життя в регіоні можливо тільки на основі структуризації, тобто виділення підсистем, сумісне функціонування яких визначає динаміку розвитку регіону. Як соціально-економічна система регіон може бути представлений сукупністю п'яти основних підсистем, до яких відносяться:

- системостворююча база;
- системообслуговуючий комплекс;
- екологія;
- населення;
- інституціональна інфраструктура ринку.

Головним чинником, що забезпечує взаємозв'язок і взаємодію вказаних підсистем, інтегруючим їх в єдину соціально-економічну систему, є діяльність людей. Людина – органічна частина кожній з підсистем. Вона є частиною природи, основним компонентом продуктивних сил національного господарства і, нарешті, частиною населення, оскільки через зв'язки і відносини з іншими людьми утворює соціально-територіальну спільність. Сучасна соціологія пропонує відображати узагальнену характеристику населення країни і її окремих регіонів в категорії «якість населення» – актуалізовані історичною епохою... властивості людей, потребу в яких суспільство сприймає з особливою гостротою. Це поняття характеризує потенціал виживаності в надзвичайних умовах, готовність суспільства в цілому і окремих страт до оновлення всіх сфер життєдіяльності, до ухвалення економічних, соціальних і політичних перетворень.

Перехід від стадії індустріального і екстенсивного розвитку до інноваційної економіки і інформаційного суспільства змінює склад і співвідношення важливості чинників розміщення продуктивних сил в регіонах країни. В Україні цей процес поєднується з трансформацією політичної і економічної систем, створенням багатокладної економіки, що вимагає поєднання індивідуальних, групових (зокрема регіональних) і загальнодержавних інтересів.

У процесі становлення регіональних економічних систем велика увага в країні приділяється і проблемі економічного районування. На сьогодні існує пропозиція про зменшення кількості регіонів в країні, що обґрунтовується тим, що правильне розділення країни на крупні економічні райони (від 10 до 20) сприятиме їх комплексному розвитку (шляхом

внутрішньої кооперації), підсилить процес спеціалізації в їх економіці. Покладаються також надії на те, що загальне економічне районування зможе компенсувати недоліки консервативного адміністративно-територіального ділення країни і в перспективі дасть можливість перейти до державного управління по крупним економічним районам.

Досліджуючи поняття «регіон» з позицій системного аналізу, виникає проблема його розвитку як системи. Розвитком називають зміни, що відбуваються в системі, приймають структурну, якісно-кількісну форму, або це зміни, що відображають характер функціонування. Соціально-економічна система здатна еволюціонувати з одного стану в інший, зокрема в такий, при якому спожиті ресурси відновлюються, відтворюються, замінюються на інші, а також мінімізується їх витрачання. Стійкість соціально-економічної системи значно відрізняється від технічної, фізичної стійкості, оскільки головною характеристикою в ній виступає не деякий рівноважний стан і здатність повертатися до нього у разі збурюючих дій, або збереження заданої траєкторії руху у разі протидіючих сил, а здатність ефективно використовувати, автономно видозмінювати ресурси свого розвитку, безперервно нарощувати показники своєї позитивної зміни, не збільшуючи або мінімізуючи витрати базових, не поновлюваних ресурсів. Формування стійкої соціально-економічної системи повинне базуватися на принципах стійкого розвитку, основними з яких є:

- поліпшення якості життя;
- гарантоване здоров'я людей;
- задоволення основних життєвих потреб як населення, так і майбутніх поколінь;
- боротьба з бідністю;
- раціональні структури виробництва і споживання;
- раціональне природокористування;
- збереження екосистем, захист клімату і озонового шару;
- забезпечення екологічної безпеки;
- усунення всіх форм насильства над людиною і природою;
- глобальне партнерство.

У теорії стійкого розвитку можна виділити декілька підходів до оцінки стійкості соціально-економічних систем. В якості першого підходу можна розглядати методіку розрахунку показника "Дійсних накопичень" (Genuine saving), розробленого дослідниками Всесвітнього Банку для оцінки стійкості економіки. Він визначає добробут країни в ширшому плані, ніж національні

рахунки. Мета показника – представити вартість чистої зміни в цілому спектрі активів, які важливі для розвитку: виробничі активи, природні ресурси, якість навколишнього середовища, людські ресурси і іноземні активи. Другий підхід до оцінки стійкості запропонований Йельським і Колумбійським університетами для Всесвітнього Економічного Форуму в Давосі – розрахунок індексу стійкості навколишнього середовища – Environmental Sustainability Index. Значення індексу розраховується по 22 індикаторам. Кожен індикатор визначається усереднюванням 2-5 змінних, всього виділено 67 змінних. Формально всі змінні отримують рівну вагу при розрахунку індексу, оскільки відсутні загально визнані пріоритети в ранжируванні екологічних проблем. До "десятки" найбільш стійких країн увійшли Фінляндія, Норвегія, Канада, Швеція, Швейцарія, Нова Зеландія, Австралія, Австрія, Ісландія, Данія і США.

Заслуговує уваги методика розрахунку Індексу стійкого економічного добробуту (Index of Sustainable Economic Welfare), розрахований в 1989 р. Коббом і Делі (США) і представлений європейським країнам (Німеччині в 1991 р., Великобританії в 1994 р., Австрії, Шотландії, Данії і Нідерландам в 1995 р.). Він є розміром ВВП на душу населення, скорегований на суму витрат на соціально-економічні і екологічні чинники. При розрахунку ISEW враховуються такі змінні як вартість забруднення води, повітря, шумового забруднення, втрата сільськогосподарських земель, компенсації майбутнім поколінням за втрату непоновлюваних джерел енергії і так далі.

У низці країн, таких як США, Великобританія, Данія, Португалія і інших, для оцінки стійкості соціально-економічних систем використовується ціла система показників-індикаторів. Один з найповніших по обхвату систем індикаторів стійкого розвитку був розроблений Комісією із стійкого розвитку ООН (UN CSD) в 1996 р. Були виділені чотири області: соціальна, економічна, екологічна і інституційна. Відбір індикаторів здійснювався по схемі: тиск, стан, реакція. Первинний список включав 134 індикатори, потім цей список був зменшений до 60 і додалася класифікація по темам [17].

Широке визнання у світі отримала система екологічних індикаторів Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР). Модель ОЕСР виявляє причинно-наслідкові зв'язки між економічною діяльністю і екологічними і соціальними умовами і допомагає політикам і громадськості побачити взаємозв'язок цих сфер і виробити політику для вирішення цих проблем.

Велика кількість термінів, що описують поняття "стійкого розвитку", при всій широкій палітрі тлумачень сходяться в тому, що воно враховує необхідність обліку і співвідношення поточних і перспективних життєвих потреб. Завдання розробки програм стійкого регіонального розвитку все ще залишається актуальним для України. У цих програмах цільові установки повинні мати регіональну конкретизацію і бути безпосередньо орієнтованими на використання наявних передумов для стабілізації і поліпшення соціально-економічного положення відповідних територій. При цьому практично відкритим залишається питання про показники і критерії регіональної стійкості. Для просування України до стійкого розвитку необхідна розробка і реалізація послідовної і ефективної економічної, інвестиційної, екологічної і регіональної політики. Перехід до стійкого розвитку – складний і довготривалий процес, який зачіпає фактично весь комплекс проблем довгострокового розвитку як країни в цілому, так і її окремих регіонів.

2.2. Особливості інституціональної структури регіонів

Визначення регіональних економічних систем як об'єкту дослідження потребує більш ретельного розгляду проблем сутності та особливостей інституціональної структури регіонів України. Мова йде про узагальнення поглядів на категорію «інституціональна структура», прикладання зазначеного терміну до аналізу розвитку країни в цілому та її окремих регіонів, порівняльний аналіз інституціонального розвитку регіональних систем з точки зору конкурентоспроможності, розробку напрямків і шляхів інституціональних змін.

Вихідні постулати інституціонального аналізу національних і регіональних структур представлені в роботах Д. Норта, О. Уільямсона, В. Ходжсона та ін.[118; 119; 169; 170; 179]. Методологічні й прикладні інституціональні аспекти регіонального розвитку знайшли віддзеркалення в роботах П. Т. Бубенка, В. В. Вольчика, А. А. Гриценка, Б. П. Данилишина, В. В. Дементьєва, С. В. Кірдіної, В. П. Решетило та інших українських і російських дослідників [16; 24; 40; 41; 42; 43; 45; 72; 83; 84; 145; 146; 147; 148].

Треба відзначити, що структуризація регіонів України набула значного поширення в науковій та навчальній літературі, зокрема у навчальних виданнях з дисципліни «Регіональна економіка». За просторовими, масштабними, історичними, галузевими критеріями вчені визначають макро-,

мезо- і мікрорегіони та райони, територіально-виробничі комплекси та інші регіональні підсистеми національної економіки. Крім того, регіони класифікують за рівнем і якістю життя, ступенем розповсюдження економіки знань і т.д.

Для узагальнення існуючих структурних класифікацій особливу актуальність має використання інституціональних засад аналізу, а саме визначення категорії «інституціональна структура», її теоретичне й статистичне наповнення, що дозволяє порівняти розвиток регіонів України між собою і з відповідним розвитком в інших країнах.

В першому розділі дослідження інституціональна структура була визначена як певний впорядкований набір інститутів, що створюють матриці економічної поведінки, визначають обмеження для господарюючих суб'єктів, які формуються в рамках тієї чи іншої системи координації господарської діяльності. Найважливішу роль у формуванні та зміні інституціональної структури економіки тієї чи іншої країни відіграє держава. За Д. Нортон, «держава – організація з порівняльними перевагами реалізації насильства, що поширюються на географічний район, межі якого встановлюються його здатністю оподатковувати підданих» [118, с. 64]. Тому держава може як сприяти створенню ефективних ринкових інститутів, так і, навпаки, створювати інституціональну структуру, яка не дозволяє проявитися перевагам конкурентного порядку через прояви монопольної влади та інших факторів, що ведуть до зростання трансакційних витрат. Все залежить від конкретних історичних умов і порівняльної ефективності в цих умовах тієї чи іншої системи господарської координації. І хоча саме держава є необхідним атрибутом прогресуючих господарських систем, інститути, які генеруються їм, можуть не тільки сприяти підвищенню ефективності (в сенсі наближення до умов Парето-оптимального розподілу ресурсів), але і перешкоджати йому [179, с. 207].

Неефективність інститутів виникає внаслідок високих витрат колективних дій, необхідних для зміни інститутів, що, у свою чергу, визначається іншими економічними і політичними інститутами. Саме такого роду витрати по зміні інститутів зумовлюють достатню тривалість існування інститутів, необхідну для того, щоб виявити їх економічну ефективність.

Інституціональна структура економіки будь-якої країни – це, насамперед, результат минулих дій держави і спонтанного еволюційного відбору найбільш ефективних інститутів. Західні країни з ринковою економікою мають розвинену інституціональну структуру, що відповідає

домінуючому способу економічної координації. Тому ці країни можуть дозволити собі використання методів прямого і непрямиго державного втручання з метою проведення бажаної економічної політики без значних збитків для всього національного господарства. Такі заходи хоч і деформують інституціональну структуру в галузі, але в незначній мірі.

Інша ситуація спостерігається у країнах з нерозвиненими ринковими відносинами або з перехідною економікою. Ринкові інститути у подібних країнах знаходяться в стадії формування або взагалі відсутні. Їх інституціональна структура включає інститути, характерні не тільки для ринкового порядку, тому різні способи економічної координації часто вступають між собою у конфлікт. Ефективність таких економік значно нижче, ніж у розвиненій ринковій або навіть централізовано керованій системі. І якщо державою в умовах перехідної економіки зайво регулюються економічні відносини, що складаються на ринках, то це негативно позначається на темпах та якості формування відповідних ринкових інститутів. Виникає парадокс: державне втручання здійснюється, тому що не працюють ринкові механізми, а останні не можуть ефективно функціонувати через відсутність необхідної інституціональної структури.

На основі менталітету, його інституціональної структури формуються базові інститути суспільства у сфері політики, економіки та ідеології або, відповідно до концепції С. Г. Кірдіної – інституціональні матриці, в яких узагальнені ті різноманітні зв'язки інститутів. Це – юридичні та життєві норми, правила і санкції, процедури і закони, традиції і т. д. С. Г. Кірдіна виділяє два типи соціальних систем, дві інституціональні матриці: Y-матрицю (західну) і X-матрицю (східну). Базові інститути Y-матриці є комплементарними інститутами X-матриці і навпаки. Так, базовий економічний інститут Y-матриці - ринкова економіка - є комплементарним інститутом X-матриці. Базовий економічний інститут X-матриці, розподільна (редістрибутивна) економіка, становиться комплементарним економічним інститутом Y-матриці [84].

Останнім часом економічна наука пов'язує з якістю економічних систем не тільки рівень соціально-економічного розвитку, який досягнуто країною, але й потенційні можливості його підвищення. Основна ідея теорії інституціональної економіки полягає в тому, що підвищення якості інституціонального розвитку має великий вплив на економічне зростання і примноження економічного потенціалу країни. Проблема якості інститутів є особливо актуальною для країн із трансформаційною економікою, оскільки

подальші перетворення обумовлені необхідністю створення такої інституціональної системи, яка спроможна бути адекватною основою змішаної економіки.

Дослідження якості інститутів дозволяє краще зрозуміти власну природу інститутів і механізмів їх реалізації. Інститути, що виникають у процесі закономірного розвитку суспільства, стають свідомо або несвідомо закріпленими нормами та правилами, які, з одного боку, обмежують поведінку людей, а з іншого – розширюють можливості їх життєдіяльності.

У контексті такого розуміння інститутів і слід здійснювати аналіз їх якості. Оскільки інституціональна модель устрою України не є універсальною для всіх її територій, то можна припустити відмінність у якості інститутів у регіонах.

Аналіз і оцінка якості інституціонального середовища передбачають виокремлення головних ознак інституту, а також дослідження, у межах якого необхідно визначити, яким чином співіснують ці ознаки в економічній системі регіону, якою мірою суперечать одна одній, співвідносяться та взаємодіють між собою, іншими словами, слід дослідити механізм реалізації інститутів на регіональному рівні. Доцільно здійснювати дослідження якості інститутів на основі трьох методологічних підходів: якість інститутів висвітлює міру об'єктивності процесу, у рамках якого вони виникають; якість інститутів відображає характер виконання інститутами відповідних функцій; якість інститутів характеризується достатністю та достовірністю їх внутрішніх властивостей змістовній визначеності самого інституту.

За першим методологічним підходом якість інститутів визначається не тільки основними макроекономічними показниками, а й такими індикаторами, як, наприклад, індекс людського розвитку (ІЛР), індекс економічної свободи. Ці індекси базуються на результатах аналізу чинників інституціонального середовища, які мають найбільший вплив на соціально-економічний розвиток території. Про те, що високі макроекономічні показники не завжди обумовлені високою якістю інститутів на даній території та не обов'язково визначають високий рівень соціальних показників, свідчить досвід розвитку Донецького регіону, де показник ВРП є одним з найбільших по регіонах, а регіональний ІЛР, за розрахунками ООН, є найменшими для регіонів України [51]. Коли основні показники людського розвитку оцінюються в регіональному розрізі, стає очевидно, що існують сильні регіональні варіації, відсутні сильні позитивні кореляції з економічним процвітанням. Отже, частково через екологічні проблеми деякі

регіони, які досягли значного економічного зростання, мають також високий рівень смертності, високу смертність немовлят і соціальні проблеми. Це відбиває ряд факторів, наприклад: ступінь економічної спеціалізації, що є переважно спадщиною колишньої адміністративно-командної економіки; відмінності в ефективності регіонального управління, а також різні темпи пристосування до ринкових умов; збереження фінансової централізації, яка також була рисою планово-командної економіки, але залишається здебільшого незмінною.

Другий методологічний підхід до аналізу якості інститутів – адекватність їх функцій внутрішній природі інституту. Основні функції інститутів визначено їх ознаками. У рамках нової інституціональної теорії підкреслюється роль інститутів як обмежень при здійсненні тих чи інших економічних дій. Головна ж особливість старої інституціональної економіки полягає в моделюванні інститутів як фактора, що визначає пізнавальну спроможність агента. Дж. Ходжсон доводить, що визначальною рисою інституціональної економіки є те, що інститути впливають на поведінку заданих індивідуумів в основному як обмеження [179]. Також указується на інформаційну природу інститутів. Завдяки чому індивіди не тільки отримують інформацію щодо санкціонованих та заборонених видів діяльності, але й формують свої поведінкові та пізнавальні моделі, які визначають людські дії. Функції, які виконують інститути, можна умовно розділити на функції, що притаманні кожному з них. Наприклад, найбільш очевидними є інститути, які визначають: характер прав розпорядження (власність); взаємодію приватних господарюючих суб'єктів (ринки); функціонування структурної одиниці, яка споживає і частково ресурсоутворює (домашні господарства); функціонування виробничої структурної одиниці (підприємство, фірма); «інфраструктурне» забезпечення господарського процесу (кредитно-грошова і фінансова системи, система соціального забезпечення); державне регулювання економіки (заходи економічної політики); управління територіальним розвитком (заходи регіональної політики).

Інститути, які вирішують координаційні проблеми, роблять це шляхом створення інформаційної інфраструктури й забезпечення доступу до неї всіх потенційних учасників відносин. Якість інститутів у цьому аспекті визначається тим, наскільки учасники оволоділи знаннями й розумінням тих правил та норм, використання яких необхідне їм для досягнення поставленої мети. Вихідним індикатором такого розуміння постає рівень освіти та

професійності громадян. У рамках дослідження конкурентоспроможності 20 регіонів України Фондом ефективного управління була оцінена низка показників за групою «Вища освіта та професійна підготовка». За цим показником у 2010 р лідируючі позиції посідають Київ, АР Крим і Харківська область [123]. Третє місце Харківської області – це підсумок суперечливої єдності позитивних і негативних індикаторів. Привабливо на тлі показників інших регіонів виглядають доступ до Інтернету в навчальних закладах і наявність спеціалізованих досліджень і тренінгів (1 місце). Але вже на середньому рівні оцінюються якість підготовки кадрів і кількість шкіл менеджменту (відповідно 8 і 10 місце). Дуже тривожно виглядають останні позиції області за оцінкою якості освіти та викладання математики й точних наук у школах (відповідно 19 і 17 місця з 20 можливих). Таким чином, спостерігається розрив кількісних і якісних показників оцінки освіченості населення області.

Інститут – це соціальний порядок, зміст якого не є тотожним змісту формальних правил, на підставі яких він виникає, і не зводиться до «реалізованих» правил. Одна й та сама законодавча база може створювати досить широкий діапазон форм порядку, що виникають на його підставі. Реальний соціальний порядок завжди відхиляється як від формальних правил, так і від неформальних норм поведінки. Ознакою низької якості інституту є масштабність і ступінь цього відхилення. Наявність в українській економіці силового перерозподілу прав власності свідчить про низьку якість інституту специфікації прав власності. Актуальність і гостроту проблеми так званого «рейдерства» уже визнано на урядовому рівні.

Якість інститутів при цьому методологічному підході добре оцінюється за допомогою рейтингів за показником «Державні, суспільні та приватні інституції» (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Рейтинг конкурентоспроможності регіонів України за якістю державних і приватних інститутів [123]

Регіони	Загальне місце	Права власності	Захист прав інтелектуальної власності	Втрати державних коштів	Довіра суспільства до політиків	Незалежність судової влади	Фаворитизм при прийнятті рішень державними службовцями	Необґрунтованість державних витрат	Тягар державного регулювання	Прозорість державної політики	Втрати бізнесу від терористичних актів	Втрати бізнесу від злочинності та насильницьких дій	Організована злочинність	Надійність роботи правоохоронних органів	Рівень відповідальності фірми	Рівень стандартів аудита і звітності	Ефективність корпоративного управління	Захист інтересів міноритарних акціонерів
АР Крим	19	20	20	20	20	13	3	20	20	20	9	3	2	20	18	10	19	10
Вінницька	20	18	18	16	18	20	20	16	18	12	12	7	11	19	15	11	16	12
Волинська	4	7	16	9	3	2	4	1	2	5	6	16	4	2	13	13	13	18
Дніпропетровська	13	8	17	8	17	18	15	10	17	3	17	14	20	16	2	1	1	9
Донецька	7	3	6	5	16	12	14	13	16	14	5	4	3	13	7	9	14	13
Житомирська	5	9	10	1	6	5	1	9	10	8	11	10	12	10	19	14	7	7
Закарпатська	1	2	3	14	18	14	19	4	11	17	1	1	1	11	10	2	2	1
Запорізька	14	6	9	10	5	16	13	11	8	1	13	20	18	5	14	17	12	15
Івано-Франківська	18	12	4	15	10	15	8	3	7	19	7	15	10	6	16	20	11	20
м. Київ	17	16	5	18	14	17	18	17	19	16	18	19	15	7	5	5	10	5
Луганська	2	1	1	2	4	4	17	11	3	6	4	13	13	4	12	6	9	6
Львівська	3	13	2	3	9	8	16	2	5	4	3	2	6	15	8	8	18	2
Одеська	15	11	14	13	15	9	7	5	6	11	16	12	9	8	20	16	4	17
Полтавська	11	9	7	12	13	7	11	14	12	18	10	8	7	9	3	3	15	4
Рівненська	8	5	19	4	7	3	10	6	4	9	2	18	14	3	11	15	8	19
Сумська	10	15	13	6	2	1	12	15	13	10	20	17	16	1	4	19	20	10
Харківська	9	14	12	11	1	6	2	8	1	1	14	9	19	14	17	18	3	16
Херсонська	12	17	15	19	19	11	6	19	9	13	8	5	5	18	6	7	5	8
Хмельницька	18	19	11	17	11	19	5	7	14	15	19	11	17	17	9	4	17	14
Черкаська	8	4	8	7	12	10	9	18	15	7	15	6	8	12	1	12	6	3

За цим показником лідерами серед регіонів України визнані Закарпатська, Луганська і Львівська області. Лідируючі позиції Закарпаття пояснюються високими оцінками захисту прав власності, зокрема міноритарних акціонерів, достатньою ефективністю корпоративного управління, відносно слабким впливом організованої злочинності. Харківська область посідає 9 місце, маючи дуже низькі оцінки з жорсткості державного регулювання і фаворитизму при прийнятті рішень держслужбовцями, а також впливом організованої злочинності. Одночасно наша область займає лідируючі позиції з довіри політикам і ефективності корпоративного управління. Київ зайняв 17 позицію, а найгіршими регіонами визнані АР Крим і Вінницька область. Причиною такої оцінки якості державних інститутів у Криму є, насамперед, проблеми із захистом прав власності, наприклад, перерозподілом земельних ресурсів на півострові, особливо у прибережній зоні.

Третій методологічний підхід до аналізу якості регіональних інституціональних структур пов'язаний із доказами достовірності та достатності їх внутрішніх властивостей змістовній визначеності самого інституту. Виходячи із цього якість інститутів залежить від дієвості правил із регулювання взаємодії між людьми. Досліджуючи питання якості національних і регіональних інститутів, В. Вольчик серед змінних показників, які ілюструють формування якісних інститутів, виділив показник людського капіталу, показник соціального капіталу та показник, який характеризує діяльність груп спеціальних інтересів [24, с. 60–62].

Вступаючи у взаємини з державними інститутами, групи інтересів виконують важливу роль агрегування й артикуляції інтересів соціуму. Виявлення форм і механізмів взаємодії груп інтересів та інститутів влади є важливим для розуміння сутності соціально-економічних і політичних процесів у державі, причин і механізмів прийняття рішень, формування політики. Вплив груп інтересів на політичний процес відбувається на різних рівнях організації суспільства – державному, регіональному, міському. Із огляду на різноманіття функціонування регіональних політичних співтовариств, яке викликане об'єктивними розходженнями в соціально-економічному та політичному становищі регіонів України, значний інтерес становлять особливості взаємин груп інтересів і органів регіональної влади. І хоча дослідження проблематики груп інтересів лежить, скоріше, у площині політичних наук, аналіз специфіки цих відносин має велике значення в дослідженні сучасного стану розвитку регіонів.

Як сучасні регіональні групи інтересів можна розглядати регіональні власні структури, а також промислові та фінансові структури, які сформувалися в Україні в результаті процесів структурної перебудови економіки та перерозподілу прав власності. Це такі бізнес-групи, як Міжнародна компанія «Group DF» (сфери інтересів: нафтогазовий сектор, хімічна промисловість, фінансовий сектор), Група «Приват» (сфери інтересів: енергетика, хімічна промисловість, фінансовий сектор, нафтопереробка), Фінансово-промислова група «СКМ» (сфери інтересів: гірничо-металургійний комплекс, енергетика), Група «ДСН» (сфери інтересів: хімічна промисловість, будівництво, фінансовий сектор). Кожна із цих компаній володіє активами в різних галузях промисловості та регіонах України, але має окремі території як пріоритетні у створенні робочих місць і розвитку інфраструктури (наприклад, «Приват» у Дніпропетровській області «СКМ» – у Донецькій, «ДСН» – у Харківській).

Маючи великі та різноманітні ресурси, групи інтересів активно впроваджуються в політичне життя регіонів, змінюючи згідно зі своїми завданнями плин політичного процесу та склад політичної еліти. При цьому політична активність груп найчастіше має за мету задоволення переважно власних інтересів. У зв'язку із цим виникають проблеми відповідності інтересів груп процесу соціально-економічного та політичного розвитку регіонів, а також суспільним потребам. Групи спеціальних інтересів створюють групи лобіювання, формують олігархічні та монополістичні групування, які беруть участь у перерозподілі ресурсів. Це призводить до атрофії інституту шляхом зниження довіри до нього й обов'язковості його виконання. Критерієм якості інститутів є ставлення людей до інституту, а також їх суб'єктивне сприймання характеру його функціонування. Найбільш відомим є індекс сприймання корупції, який надає глобальна антикорупційна організація Transparency International. За результатами досліджень, у 2010 р. у рейтингу, де сприйняття корупції оцінюється за шкалою від 0 до 10 балів, у якій 0 означає тотальну корумпованість держави, а 10 – фактичну відсутність корупції, Україна одержала 2,3 бала і стала поряд із такими країнами, як Камерун, Еквадор, Кенія, Сьєрра-Леоне, Східний Тімор і Зімбабве [70].

Але діяльність груп інтересів у регіонах не завжди має розглядатися як перепона на шляху формування ефективної інституціональної системи. У цьому випадку критерієм ефективності інститутів, у створенні яких беруть участь групи спеціальних інтересів, є їх спроможність здійснити внесок до розвитку економіки України. Це передбачає поєднання взаємодії

регіональних владних структур, бізнес-груп як інституціональних новаторів для проведення державної та структурної політики.

Інституціональні структури регіонального рівня в нашій країні перебувають у стадії становлення. З одного боку, після розпаду Радянського Союзу регіональні органи влади одержали додаткові повноваження й економічні можливості в контексті інноваційного розвитку. З другого боку, у процесі формування регіональних органів влади і самоврядування виникла помітна незбалансованість владних повноважень, загострилися протиріччя між ними. Великі місцеві підприємства і корпорації залишаються ледве не єдиними структурами, які генерують інновації

Регіони як структурні елементи економіки держави мають особливості, які формують їх істотний внесок в економічні результати всієї країни. Дослідження умов та динаміки процесів розвитку економіки показує, що кожен регіон має специфічне середовище і структуру організаційних, економічних, соціальних, виробничих, інституціональних та інших відносин, які визначають особливості розвитку процесів управління економікою регіону. У зв'язку з цим регіональні системи слід розглядати як неоднорідні утворення, що мають диспропорції в економіці, процесах управління, ресурсному, матеріально-технічному, організаційному, кадровому, фінансовому та інвестиційному забезпеченні регіонального виробництва.

Сучасні підходи до управління економічним розвитком регіонів характеризуються спрямованістю на пошук критеріїв стійкості, виявлення векторів територіальної організації виробництва, активізацію інноваційної та інвестиційної діяльності, інтеграцію регіону в національний і світовий економічний простір, забезпечення збалансованості розвитку системоутворюючих елементів регіонального господарства. Але багатомірні методи регіонального управління не можуть бути ефективно застосовані для соціально-економічних систем, яким притаманна властивість неоднорідності, через відсутність механізмів розробки та реалізації управлінських рішень територіальних органів влади, що враховують неоднорідність структурних елементів регіональної системи.

Категорія «неоднорідність» в більшості сучасних теорій дослідження навколишнього світу розглядається як параметр, що порушує моделі, побудовані на основі цих теорій, зокрема в економічній теорії загальної рівноваги (наприклад, ірраціональність поведінки економічного суб'єкта). Слід зазначити, що найчастіше саме неоднорідність веде до появи нових теорій, які намагаються виправити помилки в теоретичних побудовах і виробити нові гіпотези. Тобто на

теоретичному рівні неоднорідність виступає як джерело отримання нового знання, забезпечує розробку більш коректних описів світу. Так, економічна теорія рівноваги з пануванням «економічної людини» за останні десятиріччя була доповнена концепціями, які враховують властивість неоднорідності систем і об'єктів: теорії агентських відносин, і опортуністичної поведінки, асиметричності інформації, ірраціональної поведінки, рефлексії та ін.

До неоднорідних відносять соціально-економічні системи, що включають в себе неоднорідні елементи, неоднорідні функції, неоднорідні відносини, неоднорідні структури, неоднорідні процеси і т. д. Властивість неоднорідності призводить до неможливості використання єдиних прийомів і методів управління і веде спочатку до необхідності ієрархії і визнання однієї з груп методів первинною. Так, наприклад, якщо в регіоні існують неоднорідні відносини власності, то первинними мають бути адміністративні методи, які встановлюють співвідношення між ринковими, соціальними та власне адміністративними методами, тобто використання тільки ринкових методів призведе до конфлікту елементів системи, для яких істотним є централізоване управління.

Об'єктивними причинами неоднорідності регіональних соціально-економічних систем як цілісних утворень є властивості окремих підсистем:

- неоднорідність прав власності (державної, комунальної, приватної);
- неоднорідність елементів (фізичні та юридичні особи);
- неоднорідність галузевої належності;
- неоднорідність процесів (насамперед, неоднорідність соціальних і економічних процесів, які часто суперечать один одному);
- неоднорідність просторового розміщення (а саме неоднорідність по відношенню до доцентрових устрою регіонів);
- неоднорідність політичної прихильності;
- неоднорідність структури обороту (насамперед, легального і тіньового);
- неоднорідність споживання і виробництва суспільних благ (регіони-донори або дотаційні);
- неоднорідність компенсації витрат на суспільні блага (некомпенсовані, частково компенсовані, повністю компенсовані);
- неоднорідність часових процесів (дискретність, циклічність, неперіодичність, безперервність);
- неоднорідність масштабу (суб локальні, локальні, субглобальні, глобальні);
- неоднорідність складності об'єктів;

- неоднорідність невизначеності діяльності підсистем (детерміновані, стохастичні, змішані);
- неоднорідність інформаційної забезпеченості (повна, відкрита, часткова, недостатня);
- неоднорідність природних факторів (різні умови функціонування);
- неоднорідність стратегій підсистем (як проміжних підсистем, наприклад, комунальних підприємств)
- неоднорідність цілей;
- неоднорідність інвестиційного потенціалу і т. п.

Суб'єктивність виникнення неоднорідності виникає на основі двох видів очікувань: або усі підсистеми неоднорідні, або індивідуальні властивості не будуть враховані. Суб'єктивність органів управління пов'язана з тим, що індивіди або організації з переважаючою неоднорідною ознакою можуть відмовитися від копіювання поведінки успішних об'єктів управління і тим самим забезпечити неоднорідність в силу ірраціональності своєї поведінки. З іншого боку, неоднорідні об'єкти по відношенню до рішень органу влади можуть почати адаптивну поведінку і підлаштовуватися під прийняті рішення, знову порушуючи очікування регіонального органу влади щодо співвідношення однорідних і неоднорідних об'єктів.

У якості основної дії, що усуває наслідки неоднорідності, є координація, яка узгоджує цілі регіональних підсистем. Крім того, координація може бути доповнена відомими методами: байдужість (відсутність реакції); копродукція (спільне виконання сукупності робіт, що забезпечує досягнення загальної заданої мети); кооперація (довгострокове співробітництво); контактування (короткостроковий обмін інформацією); коеволюція (обмін намірами і планами для узгодження довгострокового розвитку суб'єктів); консолідація (повне узгодження дій).

Сучасне регіональне управління не може бути зведене тільки до вирішення завдань економічної політики розвитку території, а має бути спрямоване на формування регіональних координаційних механізмів і сприятливого інституціонального середовища з метою забезпечення стійкої і позитивної динаміки розвитку регіону як неоднорідної соціально-економічної системи.

В одній і тій же регіональній системі існує кілька форм координації: ринкова координація (комерціалізація в різних формах і проявах), адміністративні процедури (регулювання і обмеження), мережі (система двосторонніх зв'язків). Тому доцільно відмовитися від обговорення

пріоритету адміністративних або ринкових механізмів і визнати комплекс координаційних елементів як основний спосіб взаємодії всередині системи при наявності процедур узгодження внаслідок виникаючої неоднорідності реакції елементів системи регіону.

Способи координації є і продуктом, і предметом соціальних суперечностей у суспільстві, тому при розробці правил і норм регіонального регулювання (майнові відносини, податкова політика, захист власності й т. п.) необхідно враховувати соціальні наслідки.

У залежності від реакції підсистем для досягнення ефективного управління регіональними системами необхідно дотримуватися наступних положень для вироблення управлінських рішень, які повинні стати основою при розробці методології регіонального управління неоднорідними соціально-економічними системами:

1) спочатку, при розробці управлінського впливу, невідомо, яка кількість неоднорідних елементів (підсистем) входить до складу системи, через те, що ці елементи мають властивості адаптивності або опортунізму;

2) управлінський вплив може розроблятися шляхом:

– визнання наявності того або іншого типу елементів (підсистем) і виявлення факту однорідності чи неоднорідності при реалізації впливу;

– попереднього проведення досліджень з виявлення поведінки підсистем (маркетингові дослідження, праймеріз, опитування, референдум та ін.);

3) при неефективності реалізованих рішень розробляються коригувальні методи для неоднорідної групи елементів, яка в свою чергу може також розбиватися на підгрупи;

4) при необхідності стимулювання діяльності можливе застосування пріоритетних методів;

5) для усунення ірраціональності та розвитку елементів можуть застосовуватися інтегральні методи, що змінюють внутрішнє середовище систем і орієнтовані на створення умов не тільки адаптивної поведінки, але й радикальної модернізації підсистем.

Аналіз особливостей інституціональної структури регіонів України має ще один методологічний аспект. Йдеться про прикладання феномену модернізації до дослідження соціально-економічних явищ. Структурні зміни як складова перетворення економічного простору регіонів відбувається за допомогою модернізаційних процесів. Сучасне трактування модернізації дозволяє визначити її як особливу стадію в розвитку людства, яка характеризується переходом від традиційної цивілізації до ліберальної, від

суспільства, націленого на відтворення на основі деякого статичного ідеалу, до суспільства, що розглядає підвищення ефективності форм діяльності, розвиток здібностей особистості до власного саморозвитку як основу суспільної динаміки.

Українська дійсність потребує вироблення інтегративної теоретичної конструкції, здатної адекватно інтерпретувати сучасні реалії та науково обґрунтувати стратегії розвитку регіонів, маючих різні стартові можливості, а також засоби для їх виконання.

Модернізація економічного простору в сучасний період є однією з найбільш актуальних і дискусійних тем регіональної науки. В умовах системних перетворень основ вітчизняної економіки необхідно визначити напрямки, типи й особливостей розвитку українських регіонів. У цьому зв'язку сьогодні приділяється значна увага перетворенню економічного простору та його адаптації до загальносвітових тенденцій для забезпечення конкурентоспроможності з метою протистояння глобальним загрозам і викликам ХХІ століття.

До числа причин, що обумовлюють потребу в модернізації економічного простору регіонів, необхідно віднести зростаючу міжнародну конкуренцію. Позичі та роль України у світовому господарстві визначаються здатністю економічного простору регіонів адаптуватися до умов господарювання. Тому розвиток повинен спиратися на моделювання майбутнього та підпорядкування сучасних трендів тим факторам і процесам, які повинні домінувати в середньостроковій і довгостроковій перспективі з позиції інтересів регіону та України в цілому. Регіональний розвиток має бути орієнтований на майбутні геополітичні умови, тобто мова йде про стратегічну адаптацію, що досягається за допомогою модернізації економічного простору регіонів.

Наприклад, старопромислова і енерговитратна орієнтація ряду регіонів призвела до деформації економічної структури, нездатності ефективного функціонування господарського механізму при сучасній тенденції до підвищення глибини переробки сировини та високої енергоефективності. Моноспеціалізація регіонів у разі зміни ринкової кон'юнктури або виснаження ключового фактора виробництва, що зумовив спеціалізацію, призводить до так званого «вимирання» територій.

Загалом до основних внутрішніх диспропорцій розвитку та системних проблем, накопичених за останні роки в Україні та її окремих регіонах, слід віднести:

- превалювання сировинних матеріало- і трудовитратних галузей третього та четвертого технологічних укладів, що формує неконкурентоспроможну економіку, орієнтовану на сировинні зовнішні ринки збуту;

- не адекватну реаліям сьогодення податкову політику, яка обмежує розвиток виробничих секторів з високою часткою доданої вартості та стимулює розвиток сировинних галузей і сфери послуг, створює умови для застосування схем мінімізації податкових зобов'язань;

- неефективну систему бюджетних пріоритетів і бюджетної підтримки реального сектора економіки, що стимулює «проїдання» коштів, а не їх ефективне використання;

- фіскальне та грошово-кредитне стимулювання формування споживацької моделі розвитку економіки, внаслідок чого підприємства змушені шукати фінансові ресурси для розвитку на зовнішньому ринку або акумулюючи ресурси з допомогою тінювих схем і вивезення капіталу;

- відсутність стимулів і ресурсів для впровадження нових технологій та оновлення виробничих потужностей і, як наслідок, критичний стан основних виробничих засобів в економіці країни.

Таким чином, причиною модернізації економічного простору регіонів служить потреба у зміні умов господарювання на тлі глобалізації. Більш того, глобалізація вже породжує тезу про те, що ресурси глобального значення можуть не бути національним багатством.

Другим аргументом на користь модернізації економічного простору регіонів необхідно вважати міжрегіональну конкуренцію. Регіон є частиною держави, розвиток якої базується на розстановці стратегічних пріоритетів, досягнення яких дозволить забезпечити довгострокові стійкі конкурентні переваги в національній системі господарювання. Ця проблема кореспондує з питанням формування єдиного простору держави, розвиток якого спирається на регіони-локомотиви модернізації, які є двигуном прогресу.

Сучасні умови висувають нові вимоги до діяльності органів державного управління та диктують потребу в осмисленні модернізаційних процесів. Регіональні системи знаходяться в стані перетворення, що вимагає, в свою чергу, пошук нових парадигм, адекватних сучасним умовам. Нова методологія дослідження регіональних соціально-економічних процесів

покликана дати цілісне уявлення про закономірності та істотні зв'язки в розвитку соціально-економічних процесів, що детермінують характер і ефект від їх реалізації.

Враховуючи всю важливість модернізації регіональних економічних систем, слід зазначити, що дані процеси повинні ґрунтуватися на реалізації правових, економічних, соціальних, культурно-моральних основ суспільства.

Провідну роль у перетворенні економічного простору нашої держави відіграє такий вид просторових утворень, як регіони-локомотиви. Модернізація призводить до додання регіонам даного типу нових властивостей на основі зміни форм і методів господарювання з використанням нових виробничо-технологічних засобів і прийомів, які трансформують відносини в соціально-економічній та природних сферах, що призводить до виявлення нових методологічних підстав і практичних рішень в даній галузі знань. Особливості сучасного історичного періоду виключають використання стандартних підходів до управління регіонами даного типу.

Багатоаспектність теорії модернізації та її прикладання до проблем розвитку економіки регіонів дозволяє зробити висновок, що в сучасній літературі теорії розвитку розглядаються як окремі випадки модернізаційної концепції.

Теорії модернізації диференційовані з огляду на те, що вони розвиваються під впливом різних суміжних дисциплін, що вивчають специфічні прояви в розвитку регіонів. В даний час формування нових наукових напрямів будується на синтезі наявних наукових знань з різних галузей. Стирання міждисциплінарних кордонів диктує необхідність використання класифікаційних ознак, які мають агрегований початок, що дозволяє концептуально осмислити сучасні просторові тенденції. На основі подібного інтегрального критерію дедуктивно можна виділити цивілізаційний критерій, що формує тривимірну типологію теорій модернізації.

1. Перша група теорій, що увібрала в себе урбаністичні та географічні теоретичні конструкції, представляється значущою, тому як розкриває проблеми розміщення продуктивних сил, ендогенних детермінант модернізації. Все більшого значення набувають геотеорії, що підкреслюють роль інтеграції і забезпечення конкурентоспроможних регіональних умов господарювання в глобалізаційних умовах.

2. Друга група теорій модернізації економіки регіонів відображає характер і стадійність модернізації, її цільові орієнтири і пріоритети. Вона представлена політичними і геополітичними теоретичними конструкціями. До числа геополітичних теорій, які закликають до зосередження зусиль на вивченні взаємодії людини з природним середовищем в локальних місцевостях, відносять теорії соціальної стратифікації, конвергенції, технологічних революцій і т.д.

3. Третя група теорій модернізації, – соціоприродні (антропоекологічні) теоретичні конструкції, що дозволяють розглядати модернізаційні процеси в контексті коеволюції суспільства і природи. В даний час активне поширення набувають біофілософія, екософія, концепція біоцентризму.

Необхідно відзначити, що модернізація як процес проявляється лише в періодах, для яких характерна наявність зовнішнього управління, починаючи з періоду виникнення інституту влади. Є підстава думати, що даний процес вимагає досить сильного зовнішнього (екзогенного) впливу на систему, що особливо яскраво проявляється в період аграрної реформи і формування територіально-виробничих комплексів. У міру розвитку території і характеру освоєння зростає і роль джерела впливу. Якщо на початковому етапі в якості ключового джерела впливу виступали прилеглі території (регіональний рівень), то надалі роль такого приймає на себе центр. Виходячи з цього, слід вважати, що двигуном сучасної хвилі модернізації буде світова спільнота.

На основі вивчення історії розвитку території виділяють етапи формування і становлення її економічного простору. Періоди розвитку території можна співвіднести і укрупнити в декілька «хвиль» модернізації, використовуючи екзогенні фактори.

Перша хвиля модернізації пов'язана з географічними відкриттями і включає в себе фізичне освоєння території, а також період подальшого розширення зони освоєння. Цей відрізок часу характеризується виникненням інституту влади і подальшої колонізації. Він може бути охарактеризований як період оперативного управління, тобто управління, націленого на забезпечення простого відтворення і часткове вирішення тактичних завдань, таких як забезпечення обороноздатності. У зазначений період роль території полягала у формуванні додаткового обсягу товарів, що беруть участь у торговому обігу.

Друга хвиля модернізації включає періоди ремісничо-господарського та аграрного освоєння і характеризується тактичним характером управління

територією, коли вектор розвитку був спрямований на досягнення короткострокових і середньострокових ефектів від розширеного відтворення і рішення внутрішньополітичних завдань, таких як зняття соціальної напруженості.

Третя хвиля включає в себе період індустріального освоєння, який являє собою етап стратегічного управління, в якому роль регіону досягає національних масштабів і полягає в забезпеченні можливості довгострокового здійснення розширеного відтворення. Дану хвилю можна позначити як індустріальну.

Четверта хвиля модернізації, що протікає в даний час, включає в себе період постіндустріального освоєння і за свою основу бере світогляд про першорядності культурно-моральних основ суспільства. Ще М. Хайдеггер, К. Ясперс, Г. Маркузе, Е. Фромм відступали від лінії технократизму, акцентуючи увагу на особистості як основі і першоджерелі розвитку. Саме в рамках цієї течії формувалося відторгнення домінуючого технократичного шляху розвитку, заснованого на «суспільстві споживання», пріоритеті розвитку матеріальних потреб на шкоду духовним. Прийшов час розширення і включення соціокультурних аспектів у концепції розвитку. Відомими прикладами тому можуть служити концепції Д. Белла, Е. Тоффлера, І. Валлерстайна.

Визначають ендогенні та екзогенні фактори структурних змін як підсистем модернізації економічного простору. Ендогенні чинники обумовлюють сам факт існування регіону, а також його тип. Однак характер і інтенсивність модернізації визначаються екзогенними факторами. Періодизація ж дозволяє виділити якийсь «архетип» – прообраз, або первинну форму регіону. Виявлення матриці, що формує «архетип» регіону, вимагає ідентифікації загальних закономірностей на основі генезису і розвитку індивідуальних просторів регіонів. Господарська діяльність людини, як правило, веде до різноманітних модифікацій вихідного природного інваріанта і посилює внутрішнє локальне різноманіття регіонів, що виступає в якості «вторинних» властивостей по відношенню до регіональної матриці.

Для визначення причин відмінностей регіональної динаміки необхідно дослідження змін у розмежуванні просторів регіону (районуванні), зокрема геосистем. Нерівномірний розподіл об'єктів та їх систем, а також мереж, каркасів, структур, центрів, полів, кластерів пов'язане з просторовою і

тимчасовою мінливістю, що можна позначити терміном «просторова диференціація».

Просторова диференціація – результат більш-менш тривалих історичних процесів, і рішення регіональних проблем неминуче пов'язане з дослідженням походження, формування, будови і розвитку систем, що вимагає дослідження питань просторової взаємодії з урахуванням часового чинника. Таким чином, існує регіональна матриця, що забезпечує сам факт існування регіону з позиції історико-генетичного і геосистемного підходів.

Власний простір регіону більш стійкий до зовнішнього впливу, і оцінка ступеня його трансформування не може ґрунтуватися на тих же критеріях, які прийнятні для морфологічних частин. Проте характер змін найбільш яскраво проявляється в просторово-динамічних співвідношеннях модифікацій його морфологічних підрозділів, інакше кажучи, – в зміні його морфологічної структури.

Модернізаційна і просторова парадигми вносять корективи у трактування теорії сталого розвитку, яка є пріоритетною для регіонів. Більшою мірою теорія сталого розвитку еволюціонує в напрямку забезпечення гармонії між двома світами – світом людини і навколишнім світом. Глобальні проблеми мають системний характер, є масштабними, складно побудованими та взаємопов'язаними і відображають властивості багат шаровості та ієрархічності простору.

Дослідження еволюції концепції сталого розвитку, а також її руху в бік просторово-часового осмислення, характерне для сучасного періоду наукового пізнання диктує потребу в ідентифікації сталого розвитку в просторово-часових координатах і передбачає не тільки трансформацію системи поглядів на світ, що формують відносно автономну і стійку систему внутрішніх детермінант життєдіяльності людини, але і оформлення її в єдиний каркас на основі певної ідеології, яку можна охарактеризувати як філософію сталого розвитку.

Просторове поле концепції сталого розвитку як ідеальна конструкція продукує нові мережі, каркаси, структури, центри, поля і т. д., які розглядають одне й те ж питання в різних системах відліку і взаємодоповнюють одна одну. У сучасних умовах сталий розвиток виступає в якості особливої системи поглядів на світ – філософію, яка відобразить «еталонне значення» модернізованого економічного простору регіонів. В даний час поняття «сталий розвиток» є вихідною категорією, що має своє специфічне просторове поле і представляється не стільки триєдністю

економічного, екологічного та соціального аспектів, скільки єдністю, що виявляється в їх взаємодії та взаємозв'язку.

Отже, дослідження якості інституціонального середовища в регіоні стосується з'ясування ступеня відповідності інститутів соціально-економічному становищу регіону, визначення характеру впливу, який інститути здійснюють на регіональний розвиток, оцінки якості виконання інститутами властивих їм функцій на даній території, а також визначення, наскільки зміст інститутів, що діють у регіоні, відповідає внутрішнім властивостям змістової визначеності самого інституту. Проблема модернізації діючих інститутів є актуальною для кожного регіону України. У вирішенні цього питання провідна роль має належати державі, прерогативою якої залишається розробка політики сталого економічного зростання, яка збалансовуватиме інституційні, економічні, соціальні й екологічні аспекти розвитку.

2.3. Розвиток регіонів в умовах світових глобалізаційних процесів

Глобалізація стала найважливішою реальною характеристикою сучасної світової системи, однієї з найбільш впливових сил, що визначають хід розвитку нашої планети. Вона охоплює найважливіші процеси соціально-економічного розвитку світу, сприяє прискоренню економічного зростання й модернізації. У той же час глобалізація породжує нові протиріччя й проблеми у світовій економіці.

Сьогодні всі країни світу в різній ступені охоплені процесом глобалізації. Прояв процесів глобалізації є багатовимірним. Набувши риси процесу, до того ж суперечливого і непослідовного, глобалізація обумовлює прояв інших процесів, що вступають у протиріччя, як по відношенню один до одного, так і щодо початкової «точки відліку», демонструючи таким чином залежність нелінійної діалектики, яка здійснює зростаючий вплив на регіональний розвиток та стан економічної безпеки як регіонів так і національної економіки в цілому.

У сучасній науковій літературі глобалізація розглядається як масштабний і динамічний процес, який має різні сфери та складові. Зокрема в широкому розумінні глобалізації можна виділити економічну, екологічну, освітню, інформаційну, управлінську та інші складові. Усі вони відносно самостійні масштабні процеси, але одночасно відбувається взаємовплив, взаємопереплетіння зазначених глобалізаційних складових [35; 36; 37; 44; 107; 108]. У виявленні сутнісного значення поняття економічної глобалізації

у науковій літературі одночасно зберігається чимало розбіжностей. Однак усі єдині у тому, що глобалізація полягає в поглибленні взаємозалежності національних економік, у формуванні та поширенні характерних (всесвітніх, загальних) підходів до виробництва, розподілу та споживання економічних благ.

Слід виділити дві основні взаємопов'язані тенденції глобалізації: перша пов'язана з процесом формування всесвітніх «правил» в економічній сфері. Насамперед необхідно говорити про типові чи характерні підходи в бізнесі, управлінні, споживанні тощо. Друга – процесом поширення взаємозалежностей між національними економіками, яке відбувається трьома основними шляхами:

а) через розвиток світової торгівлі, тобто через залежність від зовнішніх ринків;

б) через систему інвестування, вивезення капіталу у вигляді прямих, портфельних чи фінансових іноземних інвестицій;

в) через систему нерівномірного розподілу найважливіших природних економічних ресурсів – енергоносіїв, відносно яких існує проблема обмеженості та відновлюваності.

Усі ці процеси сприяють розвитку інституціональній складовій глобалізації у вигляді формальних та неформальних всесвітніх правил, що поширюються і виявляються в таких економічних сферах, як виробництво, розподіл (обмін), споживання, управління і потребують постійної наукової уваги.

Глобалізація одночасно впливає на національні економіки, регіони, на суб'єктів підприємницької діяльності та державні інститути. Типологія основних сфер впливу глобалізації представлена на рисунку 2.4 [44, с. 284].

Попри очевидну об'єктивну суть глобалізації, через недостатню інституційну врегульованість вона досить часто підпадає під суб'єктивні політичні впливи та використовується як засіб задоволення групових чи регіональних політико-економічних інтересів. Розглянемо сутність та тенденції розвитку цих процесів.

Системний аналіз процесів глобалізації ґрунтується на структуризації за такими елементами: суверенні території в межах державних кордонів, що диференціюються за макроекономічними показниками; наддержавні і неурядові утворення – ТНК і міжнародні організації. Еволюцію глобалізації розглядають в межах єдиної хроноструктури, у кожному стані якої ці процеси набували нової якості, залишаючись незмінними за своєю

об'єктивною суттю. На підставі аналізу існуючих напрямів періодизації, головними вважають такі:

1. Зародження процесів глобалізації у епоху Великих географічних відкриттів, на що вказують насамперед масштаби просторових зрушень у сфері торгівлі, формування зв'язків між віддаленими територіями різної матеріальної культури;

2. Глобальні зрушення пов'язані з промисловим переворотом в країнах Західної Європи (кінець XVIII ст.), закладення основ розвитку індустріального суспільства;

3. Сучасний стан процесів глобалізації, що розпочався у другій половині XX ст., в межах якого можна виділити екстенсивну (друга половина 40-х – 70-х рр.), та інтенсивну (з 80-х рр.) стадії [107; 108, с. 3].

ІНСТИТУЦІЙНІ СФЕРИ НАСЛІДКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Рис. 2.4 – Типологія основних сфер виявлення наслідків процесів глобалізації [44]

Фактично процес глобалізації світової економіки пройшов через ряд етапів (рис. 2.5). Слід зазначити, що регіональні аспекти залучення держави до світового господарства в умовах інтернаціоналізації були похідними, і

обмежувалися, як правило, лише проблемами транскордонного співробітництва, розвитку експортоорієнтованих виробництв та залучення іноземних капіталів в економіку регіону.

Рис. 2.5 – Етапи розвитку глобалізації світової економіки

Вибуховий розвиток процесів транснаціоналізації на зламі ХХ–ХХІ ст. обумовив кардинальні зрушення у світовому господарстві та призвів до глобалізації економічного середовища, що пояснюється наступним. До кінця ХХ ст. переважала інтернаціоналізація обміну, провідною формою міжнародної взаємодії була зовнішня торгівля. Наприкінці 90-х рр. основною формою міжнародної взаємодії стала інтернаціоналізація виробництва і капіталу, спричинена таким рівнем активізації діяльності ТНК, який дозволяє констатувати феномен явища транснаціоналізації.

Поштовхом транснаціоналізації економіки стало різке зростання прямих іноземних інвестицій ТНК (рис. 2.6). Це сприяло розвитку числа ТНК та її дочірніх філій (рис. 2.7) [35, с. 23].

Конкретизуємо взаємозв'язок процесів інтернаціоналізації та транснаціоналізації, які мають взаємообумовлений, але різноспрямований розвиток. Інтернаціоналізація економічної діяльності є наслідком дії закономірності міжнародного поділу праці, як прояву об'єктивного економічного закону територіального поділу праці. Транснаціоналізація є

важливим компонентом інтернаціоналізаційного процесу і одним з основних джерел глобалізації економічного середовища, складаючи його матеріальну основу. Інституційними формами транснаціоналізації виступають ТНК, транснаціональні альянси (велетенські об'єднання провідних ТНК країн-лідерів), транснаціональні банки (нерідко зареєстровані в у офшорних зонах).

Рис. 2.6 – Тенденції зростання прямих іноземних інвестицій ТНК [35]

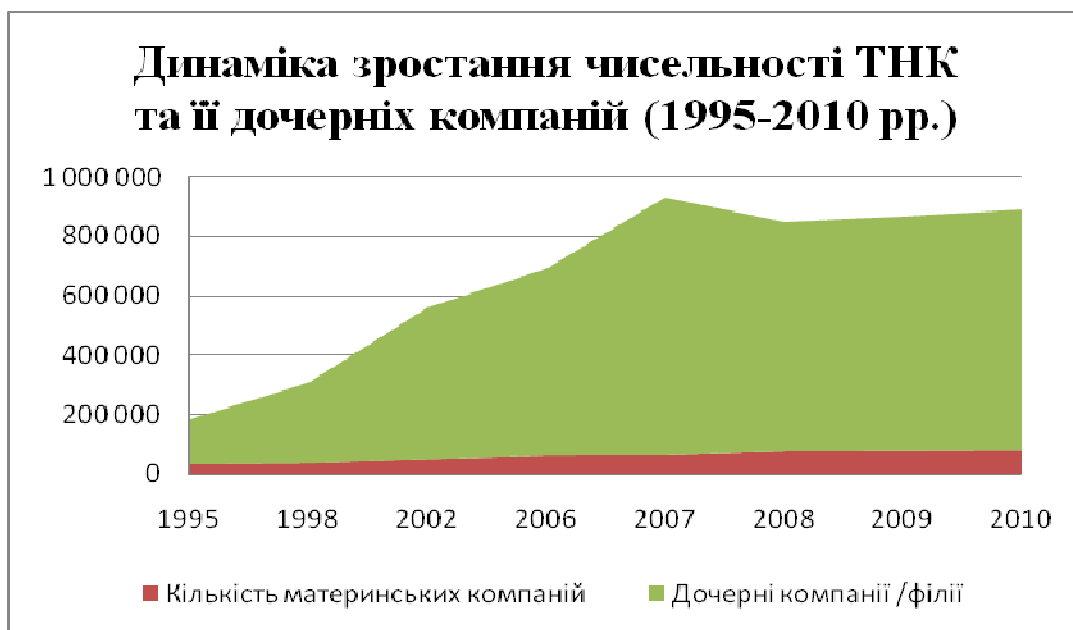

Рис. 2.7 – Динаміка зростання чисельності ТНК та її філій [35]

Для чіткого розмежування функціональних особливостей у співвідношенні державних та транснаціональних цінностей доцільне застосування порівняльного аналізу (табл. 2.2) [108, с. 4].

Таблиця 2.2 – Порівняльна характеристика основних рис держави та ТНК [108]

Категорія	Суб'єкт світового господарства	
	Держава	ТНК
Територія	Територія із статичними кордонами, обумовленими історичними передумовами розвитку	Геоелектронічний простір з динамічними кордонами, як наслідок сукупної дії векторів впливу
Організаційна структура	Адміністративно-територіальний поділ, регіони, області, округи, централізоване управління	Управлінська структура, як моно- так і поліцентричного типу, підрозділи і філії регіонального, національного, локального рівня.
Економіка	Національна економіка з галузевотериторіальними пропорціями, що склались внаслідок комплексного впливу суспільно-географічних факторів	Глобальний відтворювальний цикл виробництва сформований завдяки стратегії та відповідно до місії корпорації
Природні ресурси	Політика раціонального використання природних ресурсів, екологічні програми, збереження природної та культурно-історичної спадщини	Застосування ресурсозберігаючих технологій з метою економічного ефекту та згідно законодавства країн розміщення.
Соціум	Населення, етнокультурна спорідненість, менталітет, національні традиції	Полінаціональність з тенденціями „уніфікації”, „вестернізації”
Використання трудових ресурсів	Соціальна політика, система пільг для соціально незахищених верств населення	Використання робочої сили з мінімальними витратами.
Науково-технічна діяльність	Фундаментальні дослідження в галузі суспільних, гуманітарних, технічних наук	Інтенсивна інноваційна діяльність спрямована на високорентабельні технологічні впровадження
Джерело фінансування	Доходна частина бюджету	Приватний капітал, перехресні міжкорпоративні інвестиції.
Фіскальна система	Орієнтована на наповнення бюджету і розвиток внутрішнього ринку	Власна відсутня. „Уникання” від сплати податків на території приймаючої сторони.
Зовнішня політика	Інерційність і консервативність, вагомість внутрішньої політичної ситуації.	Гнучкість, доміювання економічних інтересів, повне підпорядкування внутрішньої політики зовнішній.
Міжнародне співробітництво	Участь у міжнародних проектах, об'єднаннях організаціях	Стратегічні міжкорпоративні альянси

Державне утворення внаслідок сукупності притаманних йому рис поступається ТНК за економічним ефектом своєї діяльності. Держава має обмежену ресурсну базу, значні видатки бюджету через дотації у соціальну сферу і різноманітні програми.

Чинники, що обумовлюють розвиток держави більш складні і диверсифіковані, вона має використати переваги щодо правового поля регулювання, зокрема на міжнародному і регіональному рівнях. Для ТНК механізм отримання переваг від територіальної спеціалізації країни у МПП значно спрощений, до того ж вони можуть впливати на її формування у власних інтересах. Різновидом ТНК у фінансовій сфері є транснаціональні банки (ТНБ), що одночасно є наслідком і стимулюючим чинником розвитку процесів глобалізації.

Залучення регіонів України до системи світового господарства одночасно відбувається під впливом поглиблення інтернаціоналізації виробництва та формування глобального економічного середовища, матеріальну основу якого складають процеси транснаціоналізації.

У зв'язку з тим, що центральне місце у світовому господарстві нині займають ТНК, попередні інструменти входження країни у світовий економічний простір актуальності не втратили, але більше не носять вирішального характеру. Практика доводить, що в сучасних умовах ні регіональні інтеграційні об'єднання, ні СОТ не здатні протистояти діяльності ТНК у разі негативного впливу на країну базування.

Глобалізація економічного середовища перегруповує ступінь впливу діючих осіб на світовій арені (рис. 2.8) [35, с. 25].

На перший план висуваються великі капітали і регіони як обмежено суверенні економічні суб'єкти. Формується якісно новий рівень економіки, який сполучає галузь і територію.

Отже, економіка регіонів в сучасних умовах зазнає впливу систем вищого порядку: національної економіки, міжнародного та глобального економічного середовища.

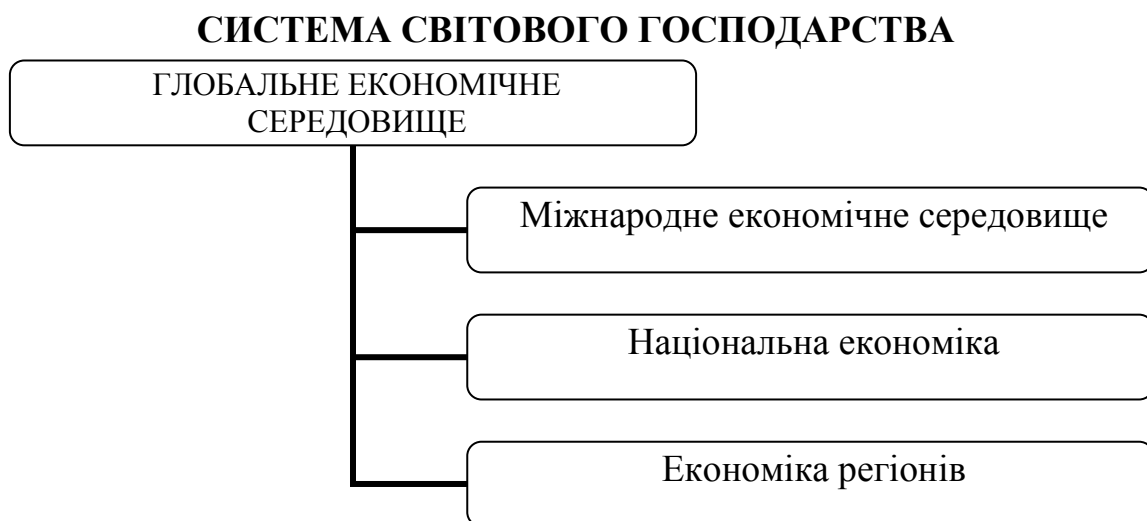

Рис. 2.8 – Ієрархічна структура зовнішніх впливів на економіку регіону [35]

Визначають наступні ключові моменти взаємодії між окресленими структурними рівнями.

1. Взаємодія між економікою регіонів і національною економікою в сучасних умовах характеризується піднесенням ролі місцевого самоврядування та розширенням повноважень регіонів у сфері міжнародної ініціативи, проте, гостро відчувається невідповідність законодавчих рішень та можливістю їх реалізації, що пов'язано з розмитістю відповідальності між виконавчими гілками регіональної влади.

2. Взаємодія національної економіки з міжнародним економічним середовищем характеризується сполученням державної політики лібералізації зовнішніх відносин з політикою зваженого протекціонізму. Суттєвий вплив на економіку України здійснюють наднаціональні інститути регулювання, насамперед, СОТ.

3. Зв'язки економіки регіонів з міжнародним економічним середовищем виступають у різнобічних формах міжнародної взаємодії регіонів – зовнішньої торгівлі, іноземного інвестування, транскордонного співробітництва, науково-технологічного співробітництва, які опосередковані державним регулюванням.

4. І, нарешті, набувають актуальності зв'язки економіки регіонів з глобальним економічним середовищем, під впливом зростаючого тиску ТНК, що розміщують філії на території України і вкорінюються у структуру регіональних господарств. Це означає, що регіони стають безпосередніми учасниками глобалізаційних процесів [35, с. 26]. При цьому вирішальними акторами виступають глобальні корпорації, що робить безглуздою політику національних держав, що намагаються діяти в традиційному дусі «економічного націоналізму». Такий підхід припускає, що глобальна ринкова конкуренція виключає національні важелі державного регулювання, тому національний суверенітет, безумовно, повинен бути обмежений на користь наднаціональних інститутів.

Однак беззастережному визнанню даного принципу протистоїть відсутність механізму саморегуляції глобальної економічної системи. На наш погляд, процес його формування відображає інша тенденція розвитку світового господарства: регіоналізація. Вона являє собою динамічний макропроцес становлення регіональних центрів сили. Глобалізація, що веде до посилення наднаціональних сил, у той же час активізує диверсифікованість і прискорення становлення регіональних зв'язків, які будуються на взаємному узгодженні інтересів держав.

Таким чином функції регіону в умовах глобалізації значно ускладнюються не стільки через відкритість економіки, скільки через те, що елементами внутрішнього середовища (структури економіки регіонів) стають ТНК, які самі по собі являють феномен світового економічного розвитку і за внутрішньою природою є синергетичними системами, що здатні переводити оточуюче середовище на принципово інші траєкторії економічного та соціального розвитку [37]. Тому регіони мають виконувати не тільки внутрішню та зовнішню функції, але й функцію фільтрації небезпечних впливів глобального середовища на національну економіку в цілому. Виходячи з викладеного, зрозуміло, що ефективність соціального розвитку регіонів нині (в умовах глобалізації) не може бути досягнута тільки на основі вирішення внутрішніх соціально-економічних проблем.

Водночас, у численних сучасних дослідженнях простежується думка, що активізація участі регіонів у світогосподарських стосунках та процеси іноземного інвестування їх господарства справляють позитивний вплив на загальний соціально-економічний розвиток регіонів. Отже, справедливо було б очікувати поштовхів соціального розвитку у регіонах, де спостерігається найбільша динаміка показників міжнародної активності регіонів (відносні показники обсягів ПІІ, експорту та імпорту).

Така думка може виявитися невірною саме через неврахування того фактору, що сучасну динаміку світогосподарських зв'язків визначають не підприємницькі прямі іноземні інвестиції (ПІІ), а інвестиції ТНК. Так, якщо виходити з того, що зростання доходів на душу населення є показником, який корелюється з параметрами міжнародної активності регіонів, можна простежити регіональну динаміку таких змін (табл. 2.3) [36, с. 151].

Аналізуючи наведені дані (табл. 2.3), можна констатувати, що найнижчий рейтинг (27 місце) у зростанні доходів на душу населення має Волинська область, при тому, що протягом 2002–2007 рр. обсяги ПІІ регіону зросли у 7,41 разів (3 місце у рейтингу серед регіонів України). Водночас, за обсягами зростання експорту регіон обіймає лише 15 місце (зростання у 2,9 раз), тоді як за обсягами зростання імпорту – 2 місце (зростання у 7,5 разів). Слід зауважити, що в цей період до економіки означеного регіону увійшло кілька потужних іноземних компаній, і, насамперед, ТНК "Aktiebolaget SKF" (Швеція), "Nestlé" (Швейцарія).

Таблиця 2.3 – Рейтинги регіонів за динамікою доходів населення та показників міжнародної активності [36]

№	Зростання доходів на душу населення		Зростання обсягів ПІІ на душу населення, разів		Зростання обсягів експорту на душу населення, разів		Зростання обсягів імпорту на душу населення, разів	
	Регіон	Коефіцієнт	Регіон	Коефіцієнт	Регіон	Коефіцієнт	Регіон	Коефіцієнт
1	м. Київ	4,28	м. Севастополь	9,39	Закарпатська	4,18	Луганська	7,96
2	Чернівецька	3,81	Харківська	7,79	Кіровоградська	3,77	Волинська	7,50
3	м. Севастополь	3,79	Волинська	7,41	Рівненська	3,66	Запорізька	7,39
4	Донецька	3,76	Дніпропетровська	6,83	Дніпропетровська	3,42	м. Київ	6,72
5	Тернопільська	3,74	Луганська	5,99	Черкаська	3,41	Закарпатська	6,15
6	Луганська	3,68	Івано-Франківська	5,51	Запорізька	3,26	Кіровоградська	6,07
7	Сумська	3,68	м. Київ	5,10	Хмельницька	3,06	Київська	5,58
8	Дніпропетровська	3,61	Рівненська	4,84	Донецька	3,01	Полтавська	5,17
9	Запорізька	3,56	Хмельницька	4,53	Львівська	2,90	Донецька	4,85
10	Одеська	3,55	Львівська	3,82	Харківська	2,87	Дніпропетровська	4,65
11	Івано-Франківська	3,55	АР Крим	3,73	Волинська	2,86	Херсонська	4,34
12	АР Крим	3,55	Донецька	3,61	Луганська	2,81	Харківська	4,14
13	Черкаська	3,54	Чернівецька	3,08	Полтавська	2,75	Хмельницька	3,85
14	Закарпатська	3,53	Одеська	3,06	Сумська	2,61	Черкаська	3,68
15	Харківська	3,53	Вінницька	3,04	Івано-Франківська	2,56	Тернопільська	3,44
16	Херсонська	3,49	Житомирська	2,98	Київська	2,50	Сумська	3,37
17	Житомирська	3,49	Миколаївська	2,86	м. Севастополь	2,40	Рівненська	3,37
18	Львівська	3,47	Херсонська	2,82	Житомирська	2,29	Одеська	3,28
19	Полтавська	3,41	Закарпатська	2,70	Чернігівська	2,23	Івано-Франківська	3,09
20	Хмельницька	3,40	Київська	2,55	м. Київ	2,18	Львівська	2,84
21	Миколаївська	3,38	Полтавська	2,38	Чернігівська	2,14	Чернівецька	2,73
22	Чернігівська	3,37	Черкаська	2,10	АР Крим	2,10	АР Крим	2,21
23	Кіровоградська	3,32	Запорізька	1,90	Миколаївська	2,04	Житомирська	2,09
24	Вінницька	3,31	Тернопільська	1,90	Херсонська	1,95	Миколаївська	2,07
25	Київська	3,29	Кіровоградська	1,46	Вінницька	1,95	Вінницька	2,03
26	Рівненська	3,24	Чернігівська	1,45	Тернопільська	1,91	Чернігівська	1,79
27	Волинська	3,09	Сумська	1,41	Одеська	1,12	м. Севастополь	1,73

Для регіонів України є характерним, що іноземні компанії формують власні зовнішньоторговельні потоки, переважно – імпорту. Особливо рельєфно така тенденція проступає, якщо розглядати більш тривалий період часу. Так, протягом 1996-2006 років у Волинській області обсяги ПІІ зросли з кратністю 26,2; імпорт – 11,5; експорт – 3,2. Показовими є також пропорції, які простежуються у Харківській області – обсяги ПІІ зросли з кратністю 52,3; імпорт – 5,5; експорт – лише у 2,4 рази; у Запорізькій області, відповідно, ПІІ зросли з кратністю 39; імпорт – 3,3; експорт – у 2,6 рази. Така диспропорційність динаміки показників міжнародної активності регіонів просліджується майже і зараз. Вона поглиблює асиметрію регіонального розвитку, що, у кінцевому підсумку, має негативні наслідки для соціального розвитку регіонів.

Іншою проблемою, яка постає перед регіонами України в умовах глобалізації і має суттєвий відбиток на якості життя населення – це стандарти соціальної поведінки ТНК та екологічні наслідки діяльності таких компаній.

Крім того, сучасна економічна ситуація у світовому господарстві потребує відповідного управління регіоном і державою. Можна виділити основні акценти управління національними економіками деяких країн світу (табл. 2.4) [114, с. 371].

Таблиця 2.4 – Основні акценти управління національними економіками провідних країн світу [114]

Держава	Спрямованість держави	Рушійна сила управління	Акценти державного регулювання
США, Голландія	Свобода підприємництва	Закон, суспільство	Інфраструктура
Німеччина	Соціальна орієнтація	Уряд	Податки
Данія, Іспанія	Професійність та лібералізація влади	Особистість	Галузева політика
Японія, Північна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур	Жорстка дисципліна та перерозподіл ресурсів	Традиції	Ресурси
Україна	Податковий вплив	Олігархічні інтереси	Все

Усе це потребує здійснення структурної перебудови національного та регіонального управління, яке неможливе без забезпечення прийнятного рівня економічної безпеки на рівні регіону.

В Україні ще не має чітко спрямованого напрямку державного розвитку, що сповільнює процес економічної інтеграції, дозволяє ефективно боротись з негативними та використовувати позитивні наслідки глобалізації.

Взаємодія економіки регіонів з глобальним економічним середовищем, формування якого спричинено процесами транснаціоналізації, нині не має важелів регулювання. Насамперед, це пояснюється тим, що наразі відсутні наукові контури нової для регіональних досліджень проблеми, отже, і теоретико-методологічне обґрунтування напрямів регулювання процесів транснаціоналізації економіки регіонів.

Найбільш раціональним є прогнозувати та попереджати загрози економічній безпеці, а не аналізувати їхні негативні наслідки. Сучасні загрози регіональній економічній безпеці можна поділити за місцем

виникнення на дві категорії – зовнішні і внутрішні (рис. 2.9). В економічній літературі їх коло постійно поповнюється новими різновидами [55; 168, с. 7].

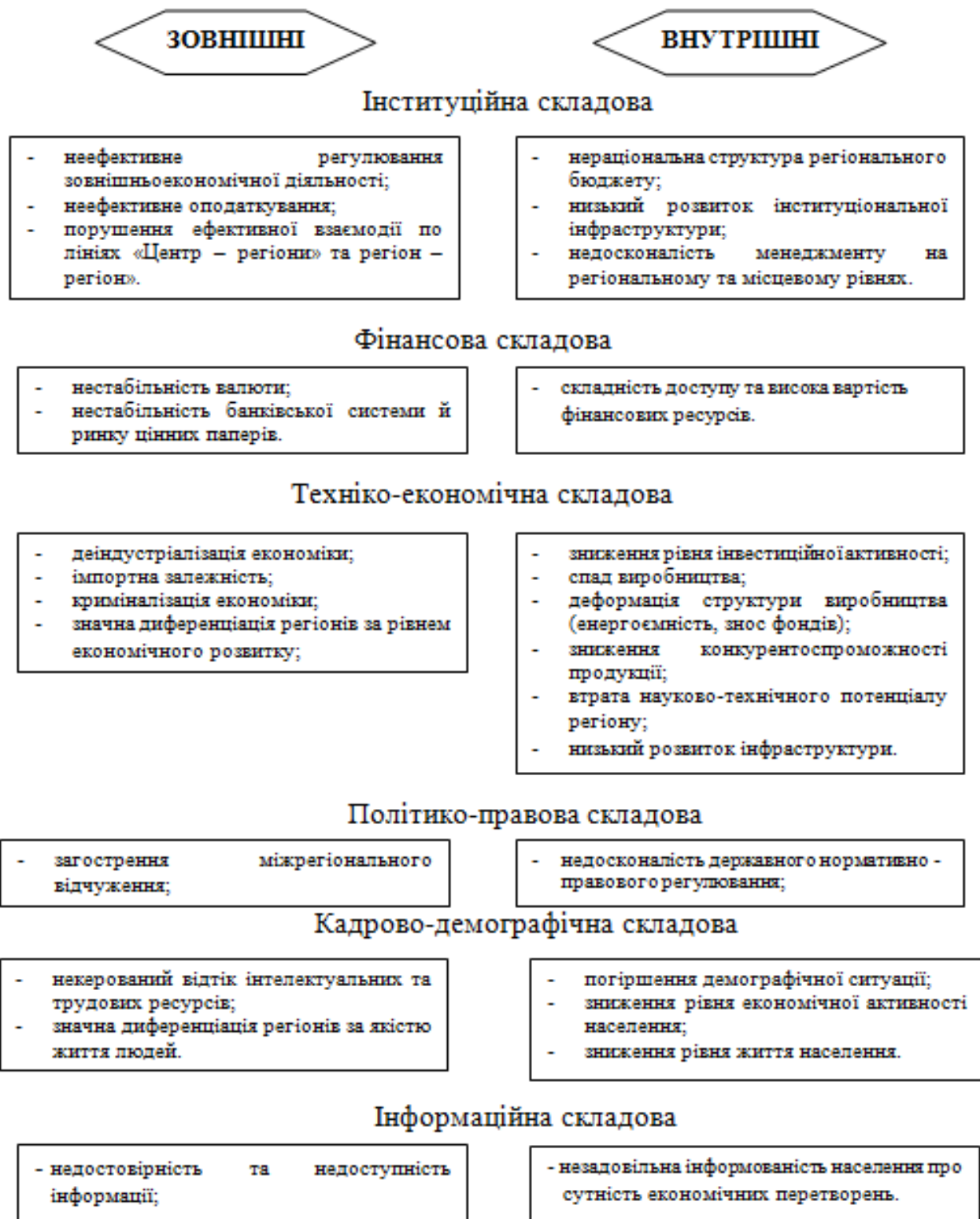

Рис. 2.9 – Внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці регіону в умовах глобалізації (за структурними складовими) [168]

Забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки на рівні регіону неможливе без здійснення структурної перебудови регіонального управління.

Одними із найважливіших загальних чинників у даному контексті є реформування податкової системи, поліпшення інвестиційного клімату у регіонах країни, зокрема, шляхом забезпечення дієвого захисту права власності, удосконалення регуляторного і корпоративного законодавства, обмеження монополізму, розвитку фінансового і фондового ринків.

Виходячи з окресленого кола проблем регіонального і державного розвитку України, а також в контексті Державної стратегії регіонального розвитку, визначають такі пріоритетні напрями регіональної політики в умовах інтеграції у світове співтовариство:

1. Впровадження високих стандартів адміністрування за рахунок ефективної кадрової політики, елементів електронної демократії та управління, посиленої участі й контролю громадськості, а також глибокого розуміння сутності сучасних геоекономічних та геополітичних перетворень, в тому числі особливостей регіональної геополітики;

2. Стимулювання інвестиційної діяльності, встановлення інвестиційних орієнтирів щодо найперспективніших для території видів економічної діяльності, врахування тенденцій постіндустріалізації, значимості людського капіталу;

3. Підвищення глобальної конкурентоспроможності регіонів шляхом реалізації концепцій і форм територіального розвитку, успішно впроваджених в інших країнах світу: кластерів, спеціальних економічних зон, територій пріоритетного розвитку. Створення умов для прозорості взаємодії влади і бізнесу;

4. Впровадження контролю за діяльністю ТНК та ФПГ, особливо її екологічними і соціальними наслідками, на місцевому рівні;

5. Інтенсифікація транскордонного співробітництва, екстраполяція досвіду єврорегіонів на східному кордоні;

6. Перехід до реального управління інноваційною діяльністю. Надання уваги нетрадиційним джерелам енергії, специфічним для кожного регіону, що дозволило б поступово вирішувати проблему енергетичної залежності, структури імпорتنих операцій;

7. Підвищення темпів реформування освітньої системи. Повноцінне включення наукових осередків вищих навчальних закладів та академічної науки в регіональні та національні інноваційні системи;

8. Дотримання основних засад Концепції національної програми інформатизації. Залучення інформаційних ресурсів з метою формування позитивного іміджу регіону, підвищення інвестиційної привабливості,

збільшення туристичних потоків. Збільшення ступеню інформаційно-комунікаційної доступності;

9. Розвиток інформаційних технологій в рамках освітніх програм. Контроль за використанням Інтернет-ресурсів в освітніх закладах;

10. Стимулювання взаємодії міста та села відповідно до європейських принципів. Обмін перевагами в площині урбанізація-рекреація;

11. Охорона навколишнього природного середовища та збереження культурної спадщини як елементів регіональної унікальності та вагомих складових якості життя населення [108, с. 8–9].

2.4. Макроструктурні тенденції інноваційно-інвестиційного розвитку економіки регіонів України

На сьогодні одним з пріоритетних завдань економічної політики в Україні залишається перехід на інноваційно-інвестиційну модель розвитку, оскільки практика доводить, що саме інноваційні зрушення здатні не тільки забезпечити високі показники економічного зростання і конкурентоспроможність національної економіки, підвищити експортний потенціал країни, але і вирішити певні соціальні та екологічні проблеми. У сучасному світі інноваційно-інвестиційний потенціал є однією з основних рушійних сил соціально-економічного розвитку регіонів.

Стан інноваційної діяльності в Україні більшістю науковців визначається як незадовільний і такий, що не відповідає сучасному рівню інноваційних процесів у промислово розвинених країнах. Відчутне скорочення реальних обсягів фінансування науково-технічного комплексу та відсутність дієвої державної науково-технічної стратегії не складають реального підґрунтя для переходу до інноваційної моделі розвитку. Реформування науково-технічного комплексу здійснюється непослідовно, без урахування загальновідомих чинників функціонування і розвитку науково-технічного потенціалу: активної та передбачуваної підтримки, формування попиту на наукові досягнення з боку реального сектору економіки.

Проблемам інновацій та інноваційної розвитку присвячені праці багатьох науковців, зокрема С. Галузи, Ю. Голтаренко, С. Захаріна, Б. Маліцького, Є. Мікрюкової, Н. Папп, С. Тульчинської та інших [27; 34; 64; 66; 106; 126]. Однак, незважаючи на різноманіття досліджень наукових проблем, присвячених інноваційному розвитку, ціла низка питань, що

стосуються його активізації шляхом проведення відповідної політики залишаються невирішеними.

Визначення змісту і особливостей сучасної інноваційно-інвестиційної політики в Україні, основних шляхів її удосконалення й макроструктурних тенденцій розвитку країни та її регіонів є нині найважливішими питаннями.

Під інноваційним розвитком розуміють процес її структурного вдосконалення, що досягається за рахунок широкого впровадження і використання наукових знань, техніки, досвіду для зростання обсягів виробництва, поліпшення якості продукту, підвищення конкурентоспроможності країни та прискорення науково-технічного прогресу в суспільстві. Інноваційний тип розвитку визначає конкурентоспроможність економіки країни та її регіонів (рис. 2.10).

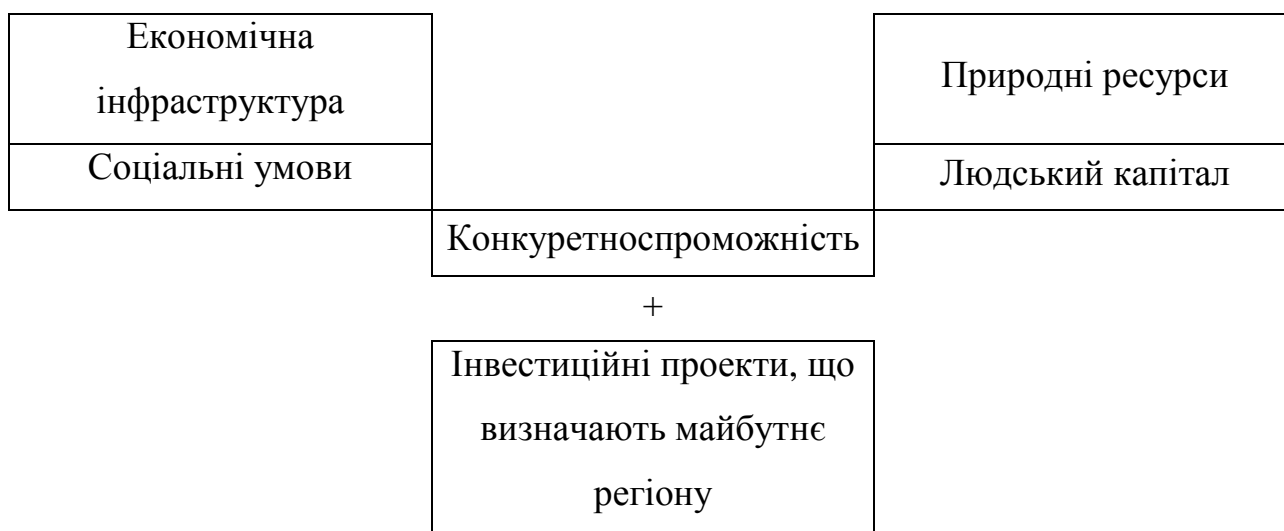

Рис. 2.10 – Конкурентоспроможність регіону

Поняття інноваційної моделі тісно пов'язане з поняттям інноваційної політики держави, тому, на наш погляд, доцільно розглядати інноваційну модель через призму інноваційної політики.

В літературі виділяють чотири варіанти інноваційно-інвестиційної політики (моделі), які були пріоритетними в різні періоди, в різних промислово розвинутих країнах та в різних поєднаннях [64, с. 4–6]:

– політика «технологічного поштовху» виходить із того, що пріоритетні напрями розвитку науки й техніки має визначати держава, яка володіє для цього необхідними матеріальними ресурсами та інформаційним забезпеченням. Такий варіант інноваційної політики ґрунтується на наявності науково-технічних і соціально-економічних проблем, розв'язати які можна

шляхом розробки відповідних державних програм, великих капіталовкладень та інших прямих форм державної участі;

– політика ринкової орієнтації визнає провідну роль ринкових ресурсів у виборі напрямків розвитку науки й техніки. Вона передбачає обмеження ролі держави у стимулюванні фундаментальних досліджень, створенні економічного клімату та інформаційного середовища для запровадження нововведень у фірмах та здійснення досліджень ринку, а також у зменшенні кількості форм регулювання, що не сприяє стимулюванню ринкової ініціативи та ефективній перебудові ринку;

– політика соціальної орієнтації передбачає визначене соціальне регулювання наслідків НТП. Цей варіант інноваційно-інвестиційної політики ніколи не був основним, але окремі його елементи знаходили своє відображення в політиці різних країн;

– комплексна політика, спрямована на зміну економічної структури господарського механізму. Вона передбачає значний вплив провідних технологій на розв'язання соціально-економічних проблем, на зміну галузевої структури, на взаємодію суб'єктів господарювання, на рівень життя тощо. Все це вимагає нових форм організації та механізмів управління розвитком науки й техніки.

Досліджуючи модель інноваційно-інвестиційного розвитку України, слід звернути увагу на такі її особливості:

– по-перше, інноваційна політика є більш широким поняттям, ніж науково-технічна, яка традиційно зводиться до вибору пріоритетів у науці й техніці. Сучасна державна інноваційна політика – це сукупність науково-технічних, виробничих, управлінських, фінансово-побутових та інших заходів, пов'язаних з просуванням нової чи поліпшеної продукції на ринок збуту. Інноваційна політика, в широкому розумінні, поєднує науку, техніку, економіку, підприємництво та управління. Вона торкається всього соціально-економічного середовища, включаючи виробництво, банки, науково-технічні кадри і т. д.

– по-друге, інноваційна діяльність тісно пов'язана з інвестиційною. У законодавстві України інноваційна діяльність визначається як одна з форм інвестиційної діяльності, що здійснюється з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво та соціальну сферу [34, с. 35]. З другого боку, інвестиції (державні, приватні іноземні або спільні) створюють матеріальну основу для інновацій.

Проблема співвідношення і взаємозв'язку інновацій та інвестицій взагалі вимагає окремого аналізу. Як правило, саме інвестиція є прямим носієм інновації, отже, реалізація інноваційної політики в несприятливому інвестиційному кліматі практично неможлива. Між тим теоретично інновація без інвестиції також може мати місце, зокрема, поліпшуюча інновація може бути здійснена в організаційно-збутовій, і навіть у технологічній сфері – у вигляді інвестицій у людський капітал (перенавчання працівників, підвищення кваліфікації у сфері комерційної діяльності), або у сферах інформаційного чи інфраструктурного забезпечення. Таким чином, саме в ресурсодефіцитній економіці з ознаками несприятливого інвестиційного клімату особливо важливою є виважена стимулююча політика держави в інноваційній сфері.

Сьогодні в Україні практично не створені умови для ефективного здійснення інноваційної діяльності. Перешкоди фінансового, політичного, правового, організаційного характеру постають на шляху масової реалізації інновацій. Процеси ж створення нових інноваційних структур, які здатні реалізовувати цілком комерційні проекти, мають стихійний характер.

Ефективна реалізація інноваційної політики неможлива без створення інноваційної інфраструктури – сукупності підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, що надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, маркетингові, консалтингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо). Перш за все, це:

- великі конкурентоспроможні фінансово-промислові корпорації;
- інноваційні фінансово-кредитні установи (центральна та регіональні);
- технологічні парки, а саме – комплекси підприємств та організацій з визначеними науково-технічними напрямками. Зазначені комплекси об'єднують дослідження, розробки та виробництво і на основі розвинутої підприємницької діяльності забезпечують виробництво конкурентоспроможної продукції та реалізацію нових високих технологій. Матеріальною базою інноваційної структури є велика наукова організація і територія з розвинутою науковою, виробничою, господарською та соціальною інфраструктурою, об'єкти якої орієнтовані на розробку і впровадження нових технологій, машин та матеріалів.

Із метою заохочення інноваційної активності у напрямі розвитку виробництва високотехнологічної продукції на інноваційній основі відповідними постановами Кабінету Міністрів затверджено Державну

цільову економічну програму «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009–2013 роки (від 14.05.2008 № 447), метою якої є створення в Україні інноваційної інфраструктури, здатної забезпечити ефективне використання вітчизняного науково-технічного потенціалу, підвищення рівня інноваційності та конкурентоспроможності національної економіки, де достатньо розвинутою порівняно з іншими регіонами України визначена інноваційна інфраструктура у Донецькій, Хмельницькій, Житомирській, Миколаївській та Харківській областях [75].

Необхідно також продовжувати вдосконалення та розвиток чинного законодавства, приведення його у відповідність нормам міжнародного права у сфері інтелектуальної власності, з урахуванням національних економічних інтересів.

Реальна економічна ситуація в Україні значно ускладнює інвестиційну діяльність. Наявний обсяг вкладень не забезпечує передумов економічного зростання і, навіть, повноцінного відтворення наявного стану. Для запобігання постійного споживання виробничого потенціалу необхідно розробити адекватний ринковим відносинам інвестиційний механізм, який органічно поєднає форми приватного і державного інвестування та забезпечить оптимізацію взаємозв'язків різних суб'єктів інвестиційної діяльності (табл. 2.5).

Таблиця 2.5 – Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах, млн грн) [46]

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Усього	125254	188486	233081	151777	150667	209130
у тому числі за рахунок						
коштів державного бюджету	6846	10458	11576	6687	9479	15599
коштів місцевих бюджетів	5446	7324	9918	4161	4357	6111
власних коштів підприємств та організацій	72337	106520	132138	96019	83997	112989
кредитів банків та інших позик	19406	31182	40451	21581	20611	37436
коштів іноземних інвесторів	4583	6660	7591	6859	3429	6544
інших джерел фінансування	16636	26342	31407	16470	28794	30451

Проблема інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку залишається однією з найбільш складних для України. Її вирішення в умовах дефіциту власних фінансових ресурсів неможливе без залучення іноземних інвестицій. У країнах, що розвиваються, та перехідних економіках саме іноземні інвестиції обґрунтовано розглядаються як джерело організаційних і технічних інновацій. Багато вітчизняних науковців також висловлюють думку, що лише іноземні інвестори здатні забезпечити інноваційний розвиток економіки [106, с. 15].

Між тим на практиці обсяги інвестицій, що надходять до України, залишаються низькими, а їхня структура не дозволяє говорити про інноваційний характер таких інвестицій. Так, на сьогодні переважають капіталовкладення у виробничу сферу, причому вони майже не торкаються перспективних високотехнологічних виробництв. Натомість зростають вкладення у сферу торгівлі, що приводить до зростання імпорту в Україну, причому перш за все продукції споживчого характеру.

Необхідність залучення іноземних інвестицій під конкретні інноваційні програми й проекти вимагає подальшого удосконалення організаційного механізму їх залучення. Із метою забезпечення інноваційної спрямованості іноземних інвестицій слід здійснювати такі заходи:

- формування комплексної інвестиційної політики, зокрема, визначення пріоритетних галузей промисловості й виробництва для іноземного інвестування;
- зниження рівня оподаткування підприємств з іноземними інвестиціями в пріоритетних галузях промисловості й виробництва, за умови перевищення інвестиціями певного розміру або виконання завдань здійснення інноваційної діяльності;
- стимулювання спільного фінансування інвестиційних проектів вітчизняними та зарубіжними інвесторами з метою здійснення виробничих, управлінських, організаційних та маркетингових інновацій;
- створення загальнонаціональної інформаційної мережі спеціальних інституцій, аудиторських, консалтингових фірм, які надаватимуть достовірну інформацію про виробничий, науково-технологічний, кадровий потенціал, і інвестиційні можливості підприємств, реальне становище на ринках, макроекономічне становище, правове середовище.

У сучасних умовах підприємства України не лише не збільшують, а навіть знижують інноваційну активність; якщо в 2000 році інновації впроваджували 18 % підприємств, то в 2011 році – тільки 13,8 % [46].

Виробництво потребує значних витрат на науково – технічні розробки, впровадження їх результатів, а у багатьох випадках ця ноша є непосильною для окремих суб'єктів господарювання в умовах жорсткої конкуренції.

Позитивним є той факт, що при скороченні числа підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, обсяг інноваційних витрат за той же період зріс з 1760,1 млн грн у 2000 році до 8045,5 млн грн в 2011 році, що певною мірою зумовлено ціновим фактором [46]. У першому півріччі 2012 року інноваційні витрати склали 4568,7 млн грн. Таке перевищення зростання витрат над загальним зростанням цін може відбутися (при зменшенні кількості інноваційних підприємств) або за рахунок збільшення масштабу впроваджуваних одиничних інноваційних продуктів, або із зростанням їх вартості у зв'язку з їх ускладненням, підвищенням якості, ступеня новизни. Таким чином, можна відзначити дві протилежно спрямовані тенденції: скорочення сфери інноваційної діяльності у виробництві супроводжується одночасним зростанням масштабності, складності, ступеня новизни, ефективності впроваджуваних окремо взятих інноваційних продуктів.

Статистичні дані підтверджують факт зміни структури реалізованої інноваційної продукції на користь більш конкурентоспроможної продукції. Зростає частка інноваційної продукції України, що поставляється на експорт, тобто Україна успішно довела свої конкурентні переваги на зовнішньому ринку. Слід зазначити, що підприємства, на яких здійснювалися інноваційні процеси, забезпечили істотний вплив на покращення результатів виробничо-господарської діяльності. Значна їх кількість (80 %) збільшили асортимент продукції, що випускається, зберегли і розширили традиційні ринки збуту (72 %) і створили нові (60 %), зменшили енерговитрати (34 %) і матеріальні витрати (28 %), знизили забруднення навколишнього середовища (40 %) [27, с. 15]. Однак, подібні благополучні господарські результати отримані незначним числом промислових підприємств, головним чином провідними інноваційну діяльність. У цілому ж по країні інноваційний фактор розвитку виробництва не відповідає вимогам ринкової економіки.

За даними досліджень, проведених Держкомстатом України, інноваційну діяльність в регіонах стримують: відсутність фінансування (відповідь 86 % респондентів), високі витрати (40 %), відсутність коштів у замовника (40 %), високі кредитні ставки (39 %), недосконалість законодавства (32 %), труднощі з сировиною і матеріалами (29 %), високий економічний ризик (24 %), відсутність попиту на продукцію (15 %),

недостатня інформація про ринки збуту (11 %). Розгорнута картина макроструктурних тенденцій інноваційно-інвестиційного розвитку країни дозволяє оцінити роль різних галузей у формуванні інвестиційно-виробничого потенціалу національної економіки. У літературі вказується на наступні особливості і тенденції [65]. Аналіз динамічних і структурних показників формування та використання валового випуску, проміжного споживання, доходу, валового внутрішнього продукту, валового нагромадження капіталу, а також відповідних співвідношень між галузями економіки дозволяє зробити певні висновки. В Україні традиційно значний внесок у валовий випуск належить сільському господарству, металургії та обробці металу, виробництва машин та устаткування, торгівлі, харчової промисловості, транспорту, будівництва, електроенергетиці. Серед них провідну роль відіграють торгівля, транспорт, харчова промисловість, сільське господарство, тобто не капіталомісткі та інфраструктурні галузі.

Ще однією особливістю міжгалузевих макроструктурних тенденцій, яка безпосередньо впливає на формування інвестиційного ресурсу і ефективність його використання є нерівномірне співвідношення проміжного споживання та валової доданої вартості в окремих видах економічної діяльності. Так, порівняно невисокий рівень проміжного споживання у структурі валового випуску демонструють сільське господарство, торгівля, транспорт, зв'язок, фінансове посередництво, діяльність у сфері інформатизації, досліджень і розробок, освіта, державне управління. Названі деформації викликані не тільки різною капіталоемкістю галузей, яка впливає на показники споживання основного капіталу та валового випуску, а й несправедливим механізмом «присвоєння» інфраструктурними галузями основної частини доходу. Крім того, макроструктурною особливістю є наявність деформацій у структурі самого валового продукту. Так, в деяких галузях частка валового прибутку та змішаного доходу у структурі валового продукту перевищує 50 % (сільське господарство, електроенергетика, торгівля, операції з нерухомістю, діяльність у сфері інформатизації, фінансове посередництво та інші).

Загальний порівняльний аналіз в розрізі окремих галузей слід, на нашу думку, доповнити оцінкою відповідних результатів в контексті технологічних пріоритетів. Оскільки ефективність інвестиційного процесу в постіндустріальній фазі розвитку визначається не тільки позитивними змінами макроекономічних показників динаміки і структури, а перш за все, активізацією використання інноваційних та науково-технічних факторів з посиленням

принципу з'єднання інвестицій та інновацій. З цією метою всі галузі групуються в так звані технологічні комплекси, кожен з яких об'єднує кілька галузей за критеріями техніко-технологічних особливостей впливу на вироблений продукт (ресурси, енергоносії та енергетика; обробна промисловість; інвестиційні галузі; кінцева продукція, послуги та виробнича інфраструктура). Активний розвиток інноваційної діяльності можливий тільки при активній державній підтримці. Для цього необхідно активізувати розробку інноваційних проектів та їх державне фінансування, використовуючи методику міжгалузевих балансів, розраховувати інвестиційну ємність напрямів розробки таких проектів. Потім на основі критерію ефективності необхідно дати оцінку пріоритетності інноваційно-інвестиційних проектів і напрямів економічного розвитку (інноваційне, наукоємне і високотехнологічне виробництво, захист інтелектуальної власності і т. п.), що дозволить налагодити відтворення фонду накопичення і забезпечити економіку надійним внутрішнім інноваційно-інвестиційним потенціалом. Важливим фактором прискорення інноваційного розвитку є підвищення ролі регіонів у формуванні інноваційного середовища, що стимулює реалізацію інноваційно-інтелектуальної моделі та нівелювання соціально-економічної диференціації регіонів України. Заходом активізації інвестиційних процесів у Харківському регіоні могло би стати створення регіонального інноваційно-інвестиційного банку або фонду [126]. Використання наукового, виробничого та інноваційного потенціалу регіону є обов'язковою складовою державної інноваційної політики та одним із основних факторів економічного зростання і конкурентоспроможності галузей економіки на основі раціонального використання науково-технічного потенціалу.

Незважаючи на соціально-економічні перешкоди об'єктивного характеру, сьогодні в Харківській області існують певні умови для поліпшення інноваційного клімату: Мінпромполітики України та Харківська обласна державна адміністрація підписали угоду про співробітництво з метою реалізації державної промислової політики впродовж 2008–2012 рр., де визначені пріоритетні напрями, зокрема, стосовно підготовки регіональних і галузевих програм з енергоефективності, використання альтернативних видів палива, нетрадиційних і поновлюваних джерел енергії, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на міжнародних ринках.

Першим кроком щодо створення нової моделі взаємодії науки, бізнесу і влади з питань розвитку інноваційної діяльності та трансферу технологій стала розробка провідними науковцями регіону проекту «Програми

розбудови регіональної інноваційної системи Харківської області на 2009–2013 роки».

Що стосується характеристики розвитку регіонів, то можна говорити про стабільний стан інноваційної активності підприємств регіонів та відповідність його загальним тенденціям науково-технічного розвитку в цілому по Україні. На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що до основних макроструктурних тенденцій в інноваційно-інвестиційному розвитку економіки України належать: скорочення сфери інноваційно-інвестиційної діяльності та одночасне зростання масштабності й ефективності окремих інноваційних проектів; зміна структури реалізованої інноваційної продукції на користь більш конкурентоспроможної, збільшення частки інноваційної продукції підприємств України, що постачається на експорт, зміцнення ролі окремих галузей (сільського господарства, металургії, машинобудування, торгівлі та інших) у формуванні інноваційно-інвестиційного потенціалу національної економіки. Слід також відзначити важливу роль у прискоренні інноваційного розвитку економіки України, яку відіграє інноваційне середовище окремих регіонів.

Таким чином, фактори екстенсивного зростання економіки України майже вичерпані, що обумовлює необхідність пошуку нових чинників економічного зростання, які б відповідали сучасним тенденціям у світовій економіці. Запровадження у вітчизняній економіці інноваційно-інвестиційної моделі розвитку стає життєво необхідною. Модернізація української економіки на засадах інноваційного розвитку має забезпечуватися комплексним застосуванням всіх доступних важелів економічної політики, мобілізацією підприємницького потенціалу суспільства, активізацією взаємодії держави, науки та бізнесу. Все більшої ваги та актуальності набувають проблеми внутрішньодержавної регіоналізації, яка передбачає перерозподіл владних функцій та повноважень між столицею та периферією, між центром та територіями на користь останніх.

2.5. Проблеми становлення нових інституціональних структур як фактор інноваційного розвитку економіки регіонів України

Складне поєднання інтеграції та глобалізації в сучасному світі обумовлює підвищення ролі регіонів, які є безпосередніми учасниками зазначених процесів, у сталому розвитку національних економік. Управління економічними процесами в Україні сьогодні характеризується здійсненням

традиційної державної регіональної політики «вирівнювання», що стало причиною появи посткризових негативних явищ.

Сучасні економічні реалії обумовлюють необхідність пошуку новітніх інструментів підвищення добробуту як окремих субнаціональних одиниць, так і країни в цілому. Спираючись на дані Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [115], слід вказати на існування суттєвих диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів (рис. 2.11).

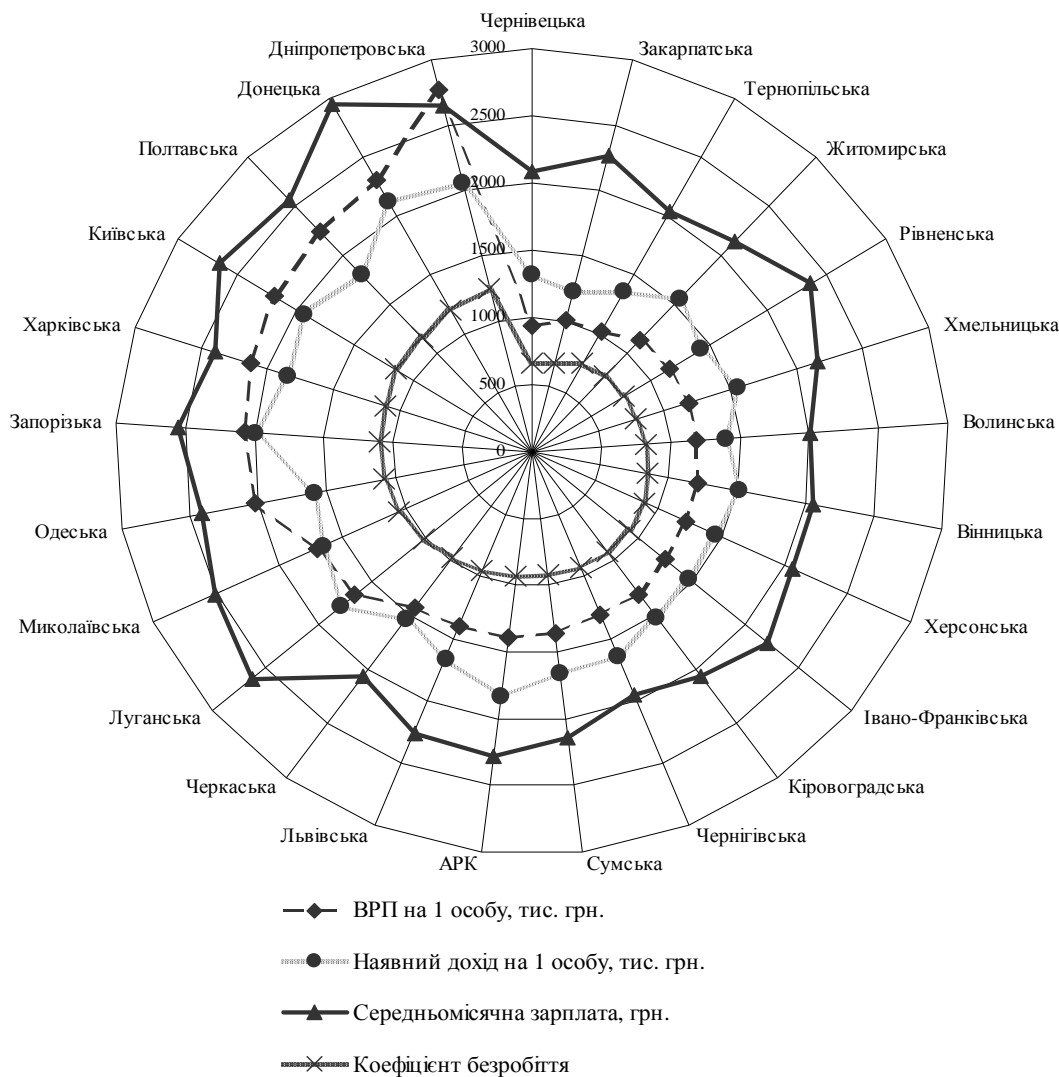

Рис. 2.11 – Економічна диференціація у соціально-економічному розвитку регіонів України (станом на 1.01.2012 р.) [46]

Дані рисунку 2.11 підтверджують висновки стосовно диспропорційності розвитку регіонів України. За показниками валового регіонального продукту, наявного доходу на 1 особу, середньомісячної заробітної плати та коефіцієнту безробіття спостерігається значна відмінність між найбільш розвиненими областями – Дніпропетровською, Донецькою та

Полтавською – та найменш розвиненими – Закарпатською, Тернопільською та Житомирською.

Іншою характерною для України негативною тенденцією є неефективність внутрішніх коопераційних зв'язків між суб'єктами господарювання та незадоволення, внаслідок цього, існуючих суспільних потреб, що проявляється в експортоорієнтованому спрямуванні вітчизняного виробництва. Так, у 2011 році більше половини регіонів України (14) збували за кордон понад третину загального обсягу промислової продукції, у тому числі з областей, які стало формують конкурентні переваги національної економіки, – Донецької (55,6 %), Дніпропетровської (40,5 %), Запорізької (39,4 %) та Луганської (36,9 %). Така тенденція пояснюється обмеженістю внутрішнього споживчого попиту внаслідок падіння платоспроможності населення [115].

Окрім окреслених вище рис економіки України, слід відмітити наявність гострих проблем соціальної сфери, що знаходяться у компетенції регіональних органів влади та органів місцевого самоврядування, які полягають у відпливі трудового потенціалу з економічно слаборозвинених регіонів, що спричиняє зниження загальної чисельності населення в окремих адміністративно-територіальних одиницях.

До того ж, посилюється неспроможність більшості регіонів самостійно фінансувати власний розвиток. Так, сьогодні відбувається щорічне збільшення частки трансфертів (з 44,5 % у 2008 році до 49,1 % у 2011 році) [115]. Здійснення заходів державної підтримки щодо покриття нестачі фінансових коштів є звичайною практикою допомоги депресивним регіонам, однак світова фінансова криза 2008 року доводить хибність та дестимулюючий вплив такого підходу.

Важливою проблемою сьогодні є недовикористання інвестиційного потенціалу більшості регіонів. Найбільша частка капітальних інвестицій припадає на промислово розвинені регіони, такі як Київ (18,5 % обсягу), Дніпропетровська область – 8,3 % і Донецька – 8,1 %. Найвища частка прямих іноземних інвестицій також зосереджується у найбільш розвинених регіонах – м. Києві (48,9 %), Дніпропетровській (16,7 %) та Харківській області (6,1 %) [115].

Потребує вдосконалення організаційне забезпечення регіональної політики, де не визначені її основні засади як складової соціально-економічної політики країни, у більшості регіонів України існують

розбіжності між органами місцевого самоврядування та обласними державними адміністраціями стосовно розпорядження наявних ресурсів.

Таким чином, існуючі диспропорції регіонального розвитку, відсутність інноваційно орієнтованої регіональної політики держави призводять до необхідності пошуку нових методів господарювання, що посилювали би конкурентні позиції підприємств та чинили позитивний вплив на розвиток регіональної, а отже й національної економіки в цілому. Ґрунтуючись на позитивному досвіді розвинених країн світу, можна стверджувати, що сучасним та дієвим важелем забезпечення продуктивної співпраці господарюючих суб'єктів різних форм власності є використання кластерного механізму.

Слід вважати, що «кластер» – це якісно нова форма квазіінтегрованої мережевої структури, що поєднує ресурси та компетенції організацій різних юридичних статусів і характеризується наявністю неформальних зв'язків, відкритістю, мобільністю і динамічністю структури. Характерними рисами кластерів, які відрізняють їх від інших форм інтеграції, є:

1) географічна концентрація учасників (наявність специфічних природних або інших унікальних виробничих ресурсів певної території; оперативність обміну інформацією між учасниками кластера; розповсюдження некодифікованих знань – досвіду, навичок, вмінь);

2) спеціалізація (учасники кластера сконцентровані навколо основного виду економічної діяльності, що поєднує в єдине ціле всі інші напрямки господарювання);

3) гетерогенність учасників (традиційно до кластера входять виробничі підприємства, органи влади, науково-дослідні інститути, фінансові установи та інститути соціального партнерства);

4) співробітництво та конкуренція між учасниками (залучення якісних ресурсів, недоступних для використання кожною компанією ізольовано; розподіл відповідальності між учасниками; постійне самовдосконалення);

5) оптимальність розміру (наявність такої кількості учасників, яка призводить до виникнення ефектів масштабу та ефекту синергії);

6) інноваційна активність фірм-учасниць (здатність суб'єктів кластера впроваджувати не лише технологічні, а й комерційні та організаційні зміни).

Здійснення кластеризації пов'язане з наявністю специфічних переваг та недоліків участі у кластері (табл. 2.6).

Таблиця 2.6 – Переваги та недоліки участі у кластерних структурах для їхніх потенційних учасників

ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛІКИ
<i>Ефект перетікання знань</i> – перехід знань від однієї фірми до іншої через постачальників, споживачів, консультаційні фірми збільшує конкурентоспроможність кластера, оскільки нові бізнес-ідеї стають доступними для всіх учасників такого об'єднання, сприяючи впровадженню їх у господарську діяльність та створенню нових конкурентних переваг.	Ризик втрати учасниками комерційної інформації та виробничої таємниці.
<i>Збільшення грошових потоків за рахунок додання грошових коштів компаній, які входять до кластера</i> – сукупний попит на продукцію кластера перевищуватиме попит на продукцію окремих підприємств, оскільки кластер дає змогу задовольнити вимоги найвибагливіших категорій споживачів.	Пріоритетна орієнтація інститутів – учасників кластера на співробітництво з великими підприємствами та нехтування малими.
<i>Сумісне використання інфраструктурних об'єктів</i> – фінансування діяльності кластера за рахунок коштів державного та приватного сектору.	Труднощі у розподілу прибутку між учасниками кластера.
<i>Ефект зниження трансакційних витрат</i> – зменшення видатків на пошук необхідної інформації, проведення переговорів, а також зниження ступеня невизначеності угод.	За умови надмірної підтримки державою кластерного об'єднання виникає ризик лобювання інтересі його учасників.

Дані таблиці 2.6 підтверджують перспективність кластеризації, оскільки існуючі переваги перевищують можливі негативні ефекти, пов'язані із вступом до кластера. Специфічним для інтеграційної структури такого типу є отримання так званої «інноваційної квазіренти», яка проявляється виключно в певних фазах науково-технічного циклу. Вона виникає у фазі розповсюдження – після того, як витрати на розробку й освоєння будуть перекриті додатковим доходом, що виник у результаті стрімкого збільшення обсягу виробництва й продажу і значного зменшення рівня видатків, – якщо ринкова ціна істотно перевищить індивідуальну вартість (витрати плюс нормальний прибуток). Квазірента є стимулом для інноваторів, які йдуть на інноваційний ризик впровадження нової техніки і технології. Цей стимул підкріплюється неминучістю науково-технічного відставання, характерного для ізольованих підприємств [174].

Кластерна форма організації господарської діяльності сьогодні тільки набуває розвитку в Україні, точніше знаходиться на шляху свого становлення. Для її активізації існують як всі необхідні передумови, так і фактори, що значно стримують цей процес. Визначимо основні з них за допомогою методу SWOT-аналізу в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7 – SWOT-аналіз економіки України з позиції перспективності формування кластерних структур

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Вигідне геополітичне та географічне положення	1. Значна капітало- та енергоємність вітчизняних підприємств
2. Високий природно-ресурсний і рекреаційний потенціал	2. Високий ступінь зносу основних виробничих фондів, застарілість технологій
3. Розвинена транспортна інфраструктура	3. Значна частка збиткових підприємств
4. Наявність сировинної бази для вироблення продукції власного виробництва	4. Слабкий обмін досвідом з провідними країнами світу у галузі переробки та повторного використання сировини
5. Наявність високотехнологічних підприємств у сфері важкої промисловості	5. Політична нестабільність
6. Наявність висококваліфікованих кадрів	6. Низький рівень менеджменту на промислових підприємствах
7. Потенційні учасники кластерів географічно сконцентровані	
Можливості	Погрози
1. Наявність придатних територій та вільних виробничих потужностей	1. Значний ступінь забруднення оточуючого природного середовища
2. Збільшення кількості малих та середніх підприємств	2. Зростання тарифів на енергетичну продукцію
3. Тісне співробітництво з країнами СНД	3. Високі відсотки за кредит
4. Розвиток підприємств на основі впровадження інновацій	4. Використання екстенсивного шляху економічного розвитку

На основі таблиці 2.7 можна зробити висновок, що подальше впровадження кластерної форми організації господарської діяльності в Україні можливе. Однак процес кластеризації з урахуванням відповідної регіональної специфіки потребує більш ґрунтовного розгляду. Зауважимо,

що кожна територія, зважаючи на особливості її соціально-економічного потенціалу, вимагає ідентифікації напрямів її економічної спеціалізації.

Сьогодні вкрай складно прослідкувати динаміку формування кластерних об'єднань в Україні через відсутність законодавчого закріплення процедури кластеризації, однак на думку українського дослідника С. Соколенка, більшість кластерів функціонують через неформальні угоди, та їх кількість поступово зростає [158].

Як було зазначено вище, метою створення кластерів є посилення продуктивності економік певних регіонів. Враховуючи теоретичні передумови обґрунтування доцільності процесів кластероутворення, прослідкуємо динаміку між показниками валового регіонального продукту в цілому по Україні та кількістю створених кластерів у розрахунку на кількість зареєстрованих суб'єктів господарювання за ЄДРПОУ (рис. 2.12).

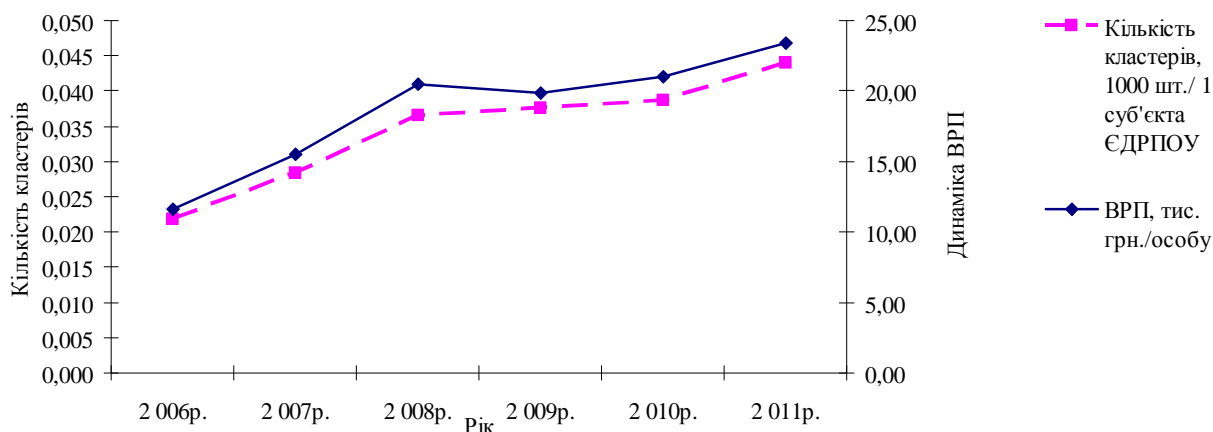

Рис. 2.12 – Динаміка валового внутрішнього продукту та кількості створених кластерів в Україні протягом 2006–2011 рр. [46]

Як видно з рисунку 2.12, протягом 2006–2008 рр. одночасно збільшується не тільки кількість сформованих кластерних утворень, а й результативність функціонування регіонів України в цілому. Безумовно, встановити тісноту такого зв'язку досить важко, оскільки у розрахунок прийнято агрегований показник ВВП загалом по Україні (включаючи регіони, де не було створено кластери), а також враховуючи відсутність офіційної статистичної інформації відносно динаміки кластероутворення. Проте зважаючи на однакову спрямованість графіків наведених показників та досліджені світові тенденції відносно кореляції таких даних, вважаємо, що певний вплив кластеризації на результативність економіки адміністративно-територіальних утворень України має місце. У 2009 році спостерігається

зменшення показнику ВРП на фоні подальшого збільшення кількості кластерів, однак ця негативна тенденція може бути пояснена посткризовим станом економіки України.

Прикладом успішного функціонування кластерів в Україні є кластери, що функціонують у Хмельницькому регіоні, а саме «Кам'янець»; «Кам'янецький дивокрай»; «Екокластер «Зелені товтри»; «Оберіг».

Результативність функціонування цих чотирьох кластерів зображено на рис. 2.13.

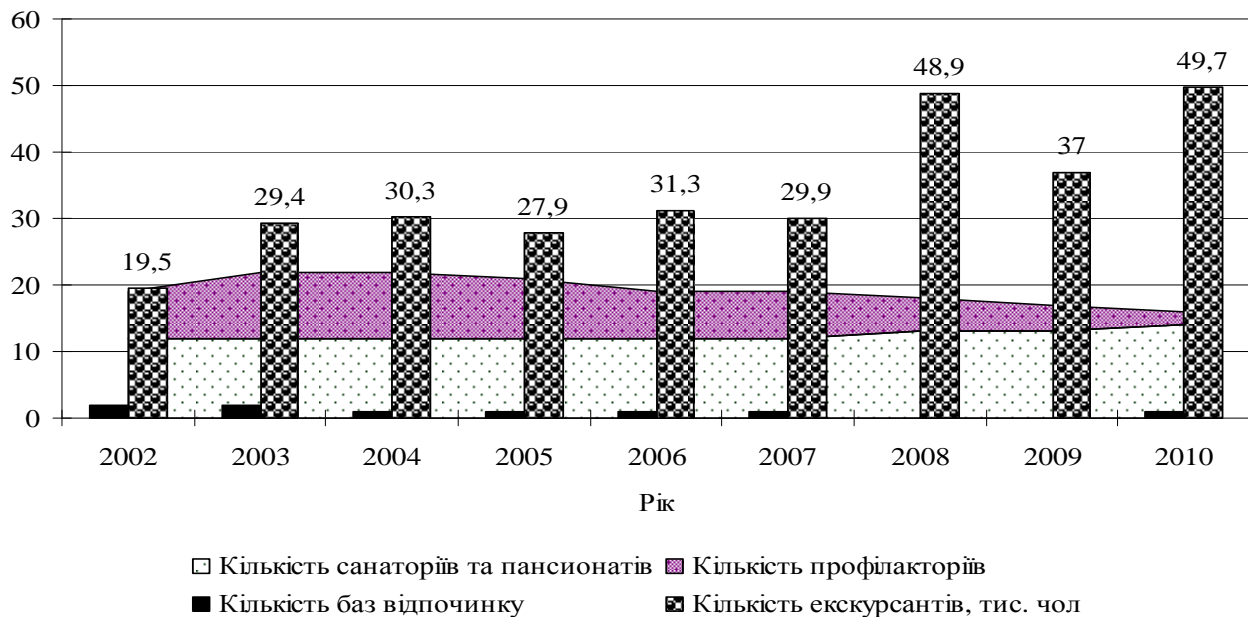

Рис. 2.13 – Вплив діяльності кластерів на динаміку туристських потоків у Хмельницькому регіоні протягом 2002–2010 рр.

Ґрунтуючись на даних рисунку 2.13, можна зробити висновок, що протягом 2002–2010 рр. відбувається помітне поступове збільшення кількості відвідувачів Хмельницького регіону (з 19,5 тис. чол. до 49,7 тис. чол.). Вказане зростання відбувається на фоні загального погіршення наявної інфраструктури (зменшення функціонуючих санаторіїв, пансіонатів та баз відпочинку), і пов'язане із реалізацією програм активізації сільського туризму в регіоні та створення агроосель, які є частиною зазначених кластерів.

Отже кластери сьогодні є перспективною формою організації виробництва. Однак існує низка труднощів, пов'язаних із формуванням кластерів. Зазначені проблеми можна поділити на теоретичні та прикладні.

До першого блоку проблем відносяться складнощі, пов'язані з формуванням теоретико-методологічних основ створення кластерної форми господарювання. Це означає, що серед праць вітчизняних та зарубіжних вчених відсутнє єдине обґрунтоване розуміння економічної сутності кластера, потребує уваги створення понятійно-термінологічного апарату, що всебічно описує специфіку різних кластерів, обґрунтування принципів та методів їхнього створення, розробка нормативно-законодавчого поля функціонування таких форм інтеграції, виділення особливостей ведення бухгалтерського обліку та форм статистичної звітності і механізму єдиної оцінки ефективності їхньої діяльності. Незважаючи на значний світовий досвід кластеризації та перспективність цього напряму, зазначені вище проблеми вимагають ґрунтовного дослідження.

Погоджуючись з В. В. Гобликом [33], слід додати, що серед прикладних проблем функціонування кластерів першочергове місце посідають проблеми управлінського характеру, що полягають у недостатній обізнаності та недовірі керівників установ до впровадження кластерного механізму.

Більш детально бар'єри, що виникають на шляху кластеризації в Україні, відображено у таблиці 2.8. Відображені в таблиці 2.8 бар'єри кластероутворення в Україні, пов'язані, перш за все, з наявністю незначного досвіду формування кластерів. Подолання цих проблем вимагає активної участі держави щодо створення необхідного нормативно-правового поля на шляху кластеризації, а також у проведенні інформаційно-роз'яснювальної роботи серед потенційних учасників кластерів і виділення пріоритетних галузей кластероутворення. Однак доцільність та неминучість зміни існуючого ізольованого типу функціонування підприємств на кластерний механізм вимагає активних заходів на шляху модернізації сучасної регіональної політики. Зважаючи на існуючі переваги для учасників кластеру та успішний приклад функціонування структур такого типу в Україні, ініціалізація кластеризації є перспективною формою підвищення соціально-економічного розвитку регіонів.

Таблиця 2.8 – Фактори, що стримують процеси кластеризації в регіонах України

<i>Економічні</i>	<i>Організаційні</i>	<i>Правові</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Незавершена структурна перебудова економіки регіонів України, що робить міжрегіональні зв'язки нестабільними.	Низький ступінь довіри при здійсненні субконтрактації, непрозорість та відсутність однакових гарантій для учасників кластера на випадок недотримання зобов'язань.	Відсутність законодавчо закріпленого визначення поняття «кластер», недостатнє правове поле, що регулює діяльність кластерів.
Експортно-залежний характер розвитку України.	Стійка спрямованість керівників підприємств на ведення бізнесу поодино, невпевненість у дієвості нових підходів; ментальність керівників, які не бажають змінювати відношення до пошуку нових шляхів організації діяльності власних підприємств.	Існування проблеми захисту конкуренції при реалізації кластерної політики, що вимагає закріплення інтересів учасників кластера на законодавчому рівні.
Віддаленість та слабка взаємодія між підприємствами в межах регіонів.	Слабка мотивація у підприємців регіону, що мають різні цілі господарської діяльності, до створення кластерів.	
Відсутність коштів для реалізації кластерних проектів, небажання підприємців ризикувати через невизначені умови діяльності кластерів.	Пасивна позиція відносно участі у кластерах серед наукових закладів.	
Відсутність державної політики, що мала б системний характер і сприяла взаємодії різни рівнів виконавчої влади, а також організаційної та фінансової підтримки.	Відсутність інформаційної бази для потенційних учасників кластера.	

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ВПЛИВУ ЕФЕКТИВНИХ РИНКОВИХ ІНСТИТУТІВ НА СТАЛІЙ РОЗВИТОК РЕГІОНІВ

3.1. Фінансові інститути та їхній вплив на регіональний розвиток

Соціально-економічний розвиток як економіки країни в цілому, так і кожного її регіону значною мірою залежить від стану фінансів держави, зокрема їх бюджетної складової. Саме через інститути бюджету держава акумулює кошти для фінансування пріоритетних напрямків виробництва, соціального розвитку, активізує заходи щодо пошуку нових джерел їх надходження та підвищення ефективності їх використання. Розбудова системи державного управління та місцевого самоврядування на регіональному і субрегіональному рівнях є багатоаспектним комплексним завданням, яке тісно пов'язане з проблемою активізації ролі фінансових інститутів та інструментів, які забезпечують гармонічний розвиток регіонів.

Вивченню цієї проблеми присвячені роботи провідних українських вчених – М. Артуса, А. Гриценка, І. Левіної, С. Львовичкіна, С. Міщенко, С. Мочерного, С. Науменкова, В. Опаріна, С. Рибак та ін. [8; 40; 41; 42; 72; 103; 113; 120; 149]. Дослідники проблеми приділяють значну увагу функціонуванню і розвитку фінансового механізму як забезпечувальної ланки фінансової політики, яка постійно модернізується адекватно сучасним вимогам економічного розвитку. Практично всі дослідники зазначають, що ефективною фінансова політика може бути лише при узгодженості політики і механізму, за допомогою якого відбувається реалізація основних напрямів використання фінансових ресурсів, що значно підвищує роль інструментів державного регулювання.

У цьому ракурсі необхідно дати аналіз впливу фінансових інститутів та бюджетної політики на розвиток регіонів; пошук найбільш ефективних шляхів використання бюджетних коштів, направлених на економічне зростання і задоволення зростаючих потреб суспільства.

Сучасна економіка України виступає як змішана – і за формою власності, і за організацією підприємницької діяльності, відповідно механізм господарювання є не суто ринковим, не суто конкурентним, а змішаним. Коли ринок не є універсальним, то мають бути також інші засоби впливу на економіку, які долають обмеженість ринкового механізму. І тут проявляється важлива роль держави в регулюванні пропорцій відтворення, використовуючи при цьому прямі (державні замовлення, інвестиції, закупівлі, розвиток наукомістких галузей тощо) і непрямі методи (податкова

політика, митна, кредитна тощо). Особливу сферу відносин становлять державна власність і розвиток державного сектору. Держава може виступати і в ролі самостійної господарської одиниці, і в ролі представника нації, здійснюючи неринкові функції свідомого регулювання економічних відносин, перш за все охорони прав власності, культурних цінностей, підтримки і гарантії прав бізнесу [8].

При центральному органі виконавчої влади з питань регіональної політики та місцевого самоврядування доцільно мати науково-аналітичну установу, яка б проводила різноаспектний комплексний моніторинг тенденцій та проблем соціально-економічного розвитку регіонів, обґрунтування механізмів державної регіональної політики тощо. В Україні така інституція може бути створена або визначена серед існуючих наукових, науково-аналітичних і вищих навчальних закладів із відповідною зміною її організаційної структури та фінансового забезпечення. Прикладом такої роботи може бути розробка стратегії розвитку Харківського регіону до 2030 року.

Набутий досвід показує, що вирішення проблем сучасної економіки вимагає комплексного, всебічного підходу при формуванні фінансів, державних доходів і податкової політики, неможливість збалансувати місцеві доходи і видатки без виділення субвенцій, субсидій і дотацій. Так, загальний дохід бюджету м. Харкова на 2011 рік складав 4 млрд 10 млн 464,3 тис. грн, що майже вдвічі більше загального доходу м. Харкова у 2010 році – 2 млрд 212 млн 768,2 тис. грн, у тому числі дотації із держбюджету склали 111 млн 666,8 тис. грн [177].

Серед першочергових завдань провідне місце посідає розробка науково обґрунтованих концепцій доходів, побудова оптимальної моделі податкової системи, чітке дотримання податкового законодавства.

Необхідність реформування податкової системи пояснюється функціями, які виконують податки. Податки не можуть бути інструментом швидкого й оперативного втручання у фінанси підприємств усіх форм власності та інших суб'єктів ринку. Зміна податкового законодавства необхідна, назріла, а тому дуже актуальна. Вона повинна спиратися на наукові й практичні дослідження і відповідати стратегічним цілям економічної політики в цілому удосконалення податкової політики повинно йти у трьох напрямках:

- фінансовому – через формування доходу бюджету;
- економічному – через вплив податкової політики на виробництві;
- соціальному – через вплив податкової системи на доходи населення.

Та нажаль, фінансові, економічні і соціальні наслідки податкової реформи фактично не прогнозуються, а це є однією з причин напруженості в суспільстві.

Держава в особі органів управління зобов'язана гостро реагувати на зміну економічної ситуації і коригувати податкову систему. В умовах дефіциту бюджету посилення фіскальної сторони податкової політики повинно відбуватися через стимулювання розвитку виробництва та підприємництва, щоб збільшити податкові надходження до бюджету.

Доходи бюджетів утворюються за рахунок сплати фізичними і юридичними особами податків, зборів і інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, встановлених законодавством України. Вони поділяються на доходи Державного бюджету України, і місцевих бюджетів різних рівнів [120, с. 40].

Структуру доходів бюджету можна визначити і за джерелами доходів, тобто державних доходів та закріплених за місцевими бюджетами інших джерел доходів. Вирішення цього питання повинно йти через структурну перебудову доходів держави. Так, обсяг доходів загального фонду бюджету м. Харкова у 2011 році значно збільшився порівняно з 2010 роком і склав 2 млрд 281,3 млн грн (60 %), спеціального фонду – 416,7 (11,0 %) млн грн, трансферти із державного і обласного бюджетів – 1076,7 млн грн, а у 2010 році обсяги доходів загального фонду дорівнювали 1 млрд 996 млн 146,4 тис. грн; доходи спеціального фонду – 216 млн 621,8 тис. грн, у тому числі бюджет розвитку склав 139 млн 114 тис. грн [177]. Структуру надходжень до бюджету м. Харкова у 2010 і 2011 роках (на базі даних статистичної звітності за 9 місяців) можна представити у вигляді діаграми (рис. 3.1).

Проаналізувавши діючу систему оподаткування прибутку і доходів можна зробити чіткий висновок, що при їх позитивних і негативних якостях для України потрібен податок, який стимулює виробництво. Прийняття декретів, постанов, законів не забезпечує надходження коштів до бюджету [167]. Так, за рахунок податку на доходи фізичних осіб сформована майже половина (45,6 %) фінансових ресурсів бюджету міста, порівняно з відповідним показником 2010 року (з урахуванням фіксованого податку на доходи фізичних осіб від занять підприємницькою діяльністю) виросли на 18,9 % [167].

Динаміка надходжень в бюджет м. Харкова за 9 місяців 2010 і 2011рр.

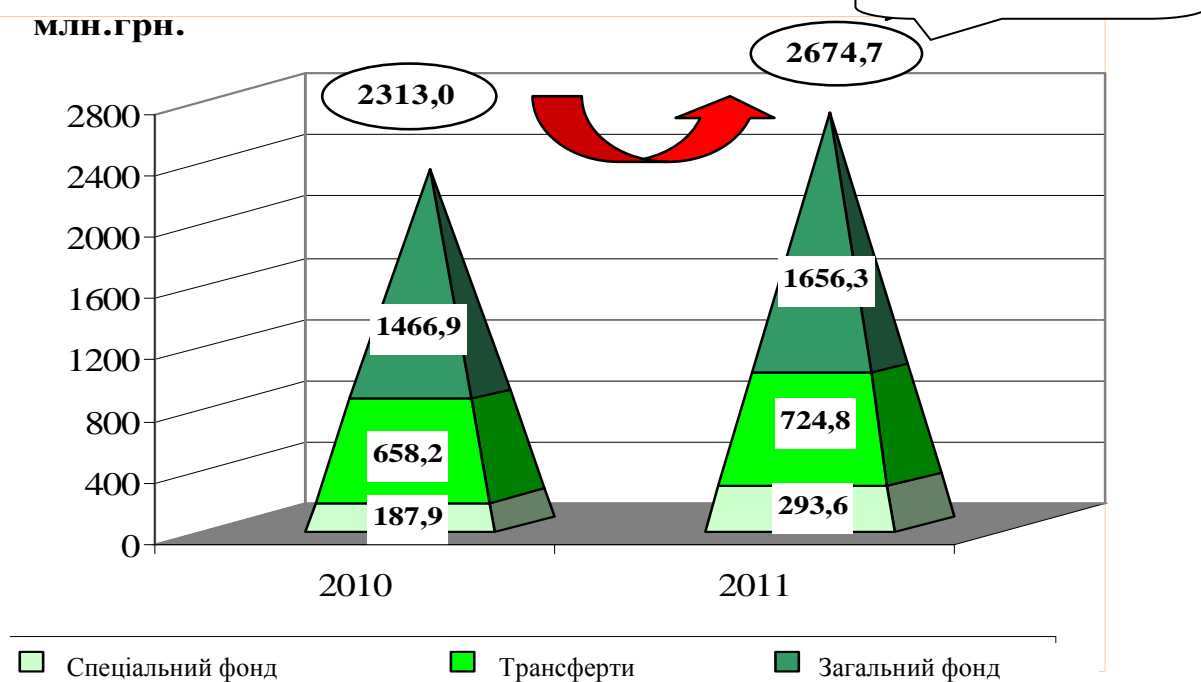

Рис. 3.1 – Структура надходжень до бюджету м. Харкова у 2010 і 2011 роках (на базі даних статистичної звітності за 9 місяців) [167]

На рисунку 3.2 показана структура доходів бюджету м. Харкова у 2011 році, в яких значна частка (майже третина) належить трансфертам. Загальний обсяг надходжень у бюджет м. Харкова за 2011 рік склав 2281,3 млн грн [167].

Обсяг надходжень єдиного податку від суб'єктів малого підприємництва, який згідно з новим Бюджетним кодексом з 1.01.2011 року зараховується в бюджет розвитку, склав 80,9 млн грн, що збільшило доходи бюджету розвитку міста, порівняно з 2010 роком в 3.3 рази [167]. Показовою є динаміка зростання основних джерел формування спеціального фонду бюджету м. Харкова за 9 місяців 2010 і 2011 років яку показано на рисунку 3.3.

Розглядаючи проблеми місцевих бюджетів, як основного фінансового інституту, також слід зазначити, що і бюджетні видатки мають певний економічний зміст, зумовлений суспільним способом виробництва, природою та функціями держави, вони відіграють вирішальну роль у задоволенні потреб соціально-економічного розвитку країни [186].

**Структура доходів бюджету м.Харкова за 2011 рік
(3774,7млн.грн.)**

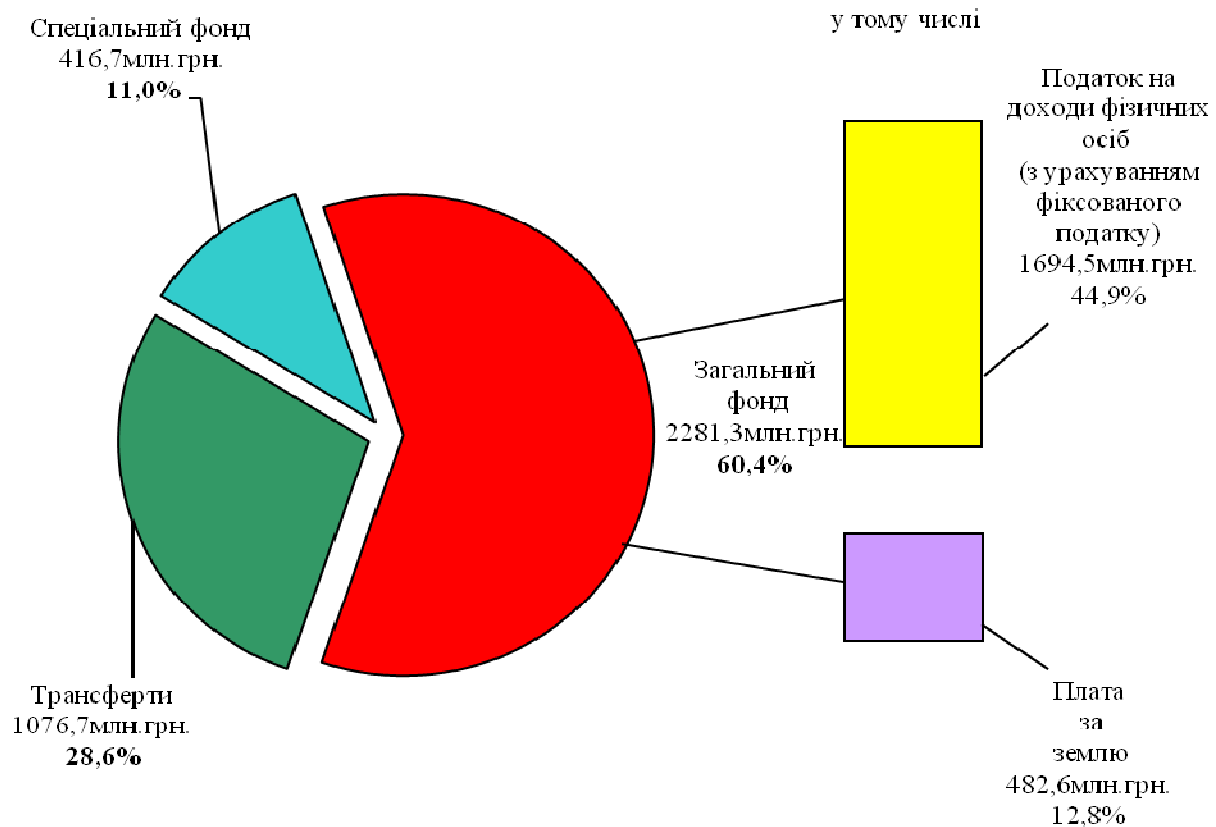

Рис. 3.2 – Структура доходів бюджету м. Харкова за 2011 рік [167]

Бюджетні кошти направляються не тільки на утримання соціально-культурної сфери, органів державної влади і управління, оборону, а й на фінансування народного господарства – державне капітальне будівництво, благоустрій тощо.

Регулювання бюджетних видатків знаходить своє конкретне вираження в цільовому направленні бюджетних коштів. Найважливішим принципом планування бюджетних видатків є додержання пропозицій розподілу коштів із врахуванням реальної необхідності в них. Видатки бюджету (як і доходи) на наступний рік до поточного року плануються із врахуванням результатів виконання бюджету за минулий рік або період із визначенням коефіцієнта зростання. Це дає змогу правильно спланувати їх на майбутнє. У цьому зв'язку важливого значення набуває розробка науково обґрунтованих норм витрачання бюджетних коштів по статтях видатків. Норми розробляються на

основі загального принципу розподілу бюджетних коштів, який забезпечує рівні умови щодо задоволення соціально-культурних потреб населення. Практично це досягається шляхом диференціації норм по областях, містах і районах із врахуванням їхніх економічних особливостей. Так, у м. Харкові загальний обсяг видатків бюджету 2011 року складав 3978,2 млн грн, у тому числі із загального фонду – 3146,2 млн грн, із спеціального фонду – 832,0 млн грн, тоді як у 2010 році видатки склали: загальний обсяг – 2 млрд 779 млн 251,6 тис. грн, у тому числі обсяг видатків загального фонду – в сумі 2 млрд 43 млн 595,9 тис. грн і видатки спеціального фонду – 735 млн 655,7 тис. грн. [177]. Аналіз статистичних даних свідчить про значне зростання на 18,5 % у 2011 році витрат із місцевого бюджету і за рахунок загального фонду розвитку, і за рахунок спеціального фонду у вирішенні нагальних проблем міста.

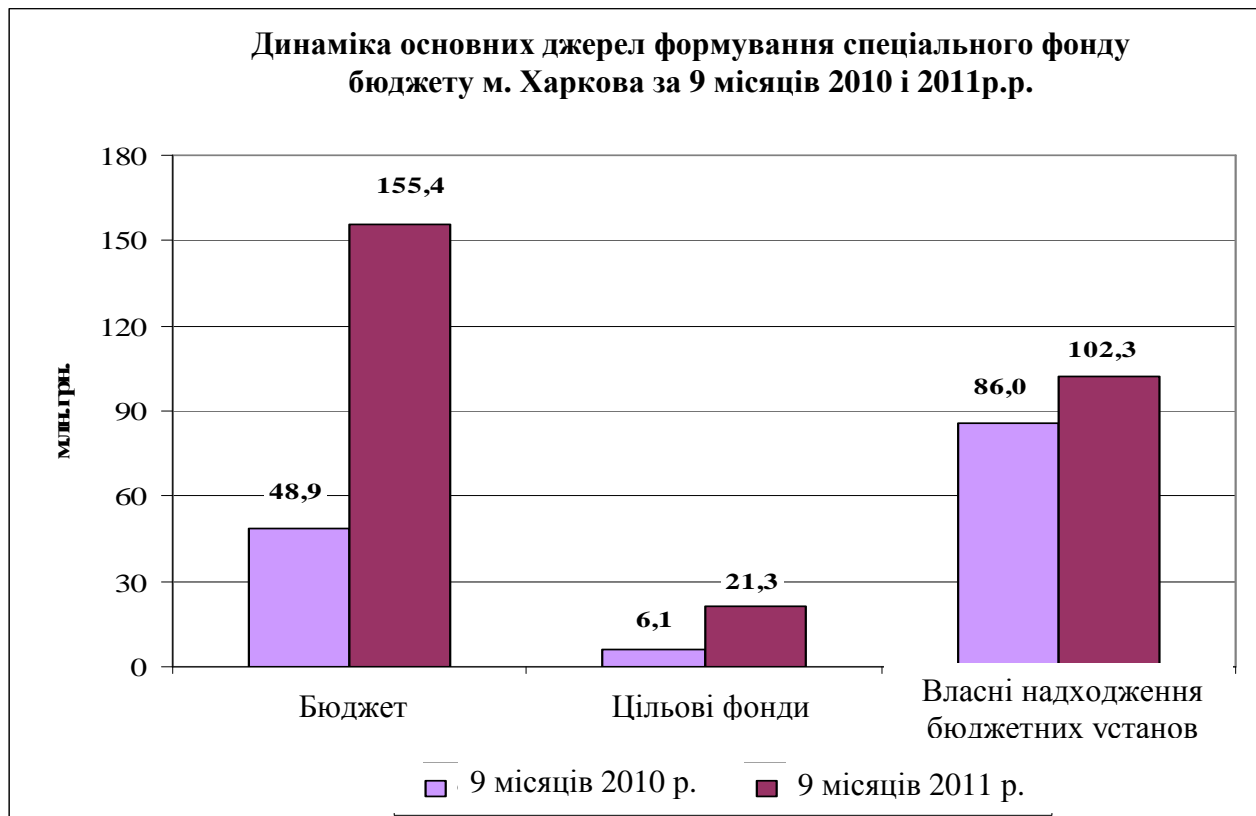

Рис. 3.3 – Динаміка основних джерел формування спеціального фонду бюджету м. Харкова за 9 місяців 2010 і 2011 років [167]

На рисунку 3.4 показана структура видатків бюджету м. Харкова складена на базі статистичної звітності за 9 місяців 2011 року.

За відповідний період витрати бюджету міста склали 2781,8 млн грн, із них витрати загального фонду – 2198,7 млн грн, спеціального – 583,1 млн грн. Порівняно з відповідним періодом 2010 року обсяг розходів

збільшився в 1,2 рази. Слід зазначити, що близько 70 % коштів було направлено на фінансування соціально-культурної сфери, у т. ч. на освіту – 21,1 %, на охорону здоров'я – 19,1 %, на культуру і мистецтво – 3,0 %, на фізичну культуру і спорт – 1,0 % [167].

**Структура видатків бюджету м.Харкова за 2011 рік
(3978,2млн.грн.)**

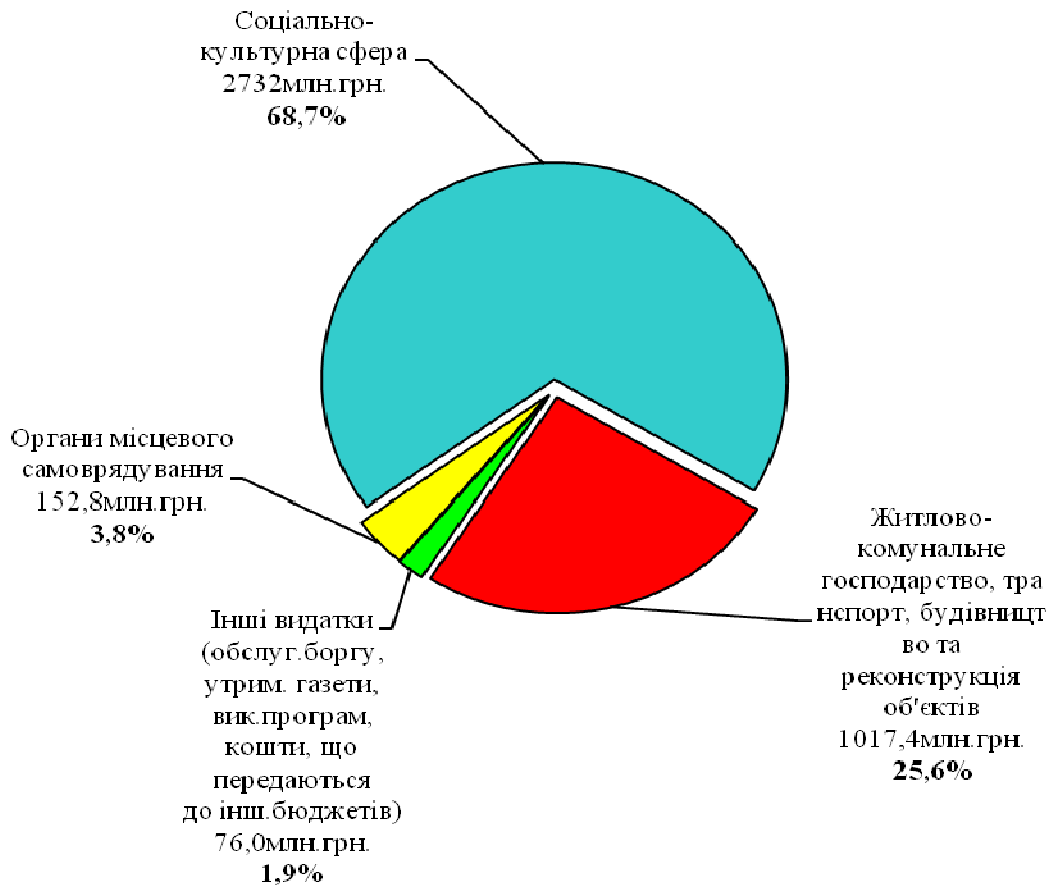

Рис. 3.4 – Структура видатків бюджету м. Харкова за 2011 рік [167]

Динаміка видатків бюджету м. Харкова за 9 місяців 2010–2011 років показана на рисунку 3.5.

Враховуючи нагальні сучасні потреби міста, Харківська міськрада затвердила бюджет на 2012 рік, доходна частина якого вище на 17,3 %, видатки збільшено на 2,1 %, а бюджет розвитку – на 24,8 % порівняно з бюджетом 2011 року. Загальний обсяг доходів бюджету на 2012 рік встановлено у розмірі 4,705 млрд грн, у тому числі субвенції й дотації із державного бюджету – 1,233 млрд грн. Обсяг доходів загального фонду

складає 3,887 млрд грн, спеціального фонду – 817,8 млн грн, у т. ч. бюджет розвитку – 615,7 млн грн [167].

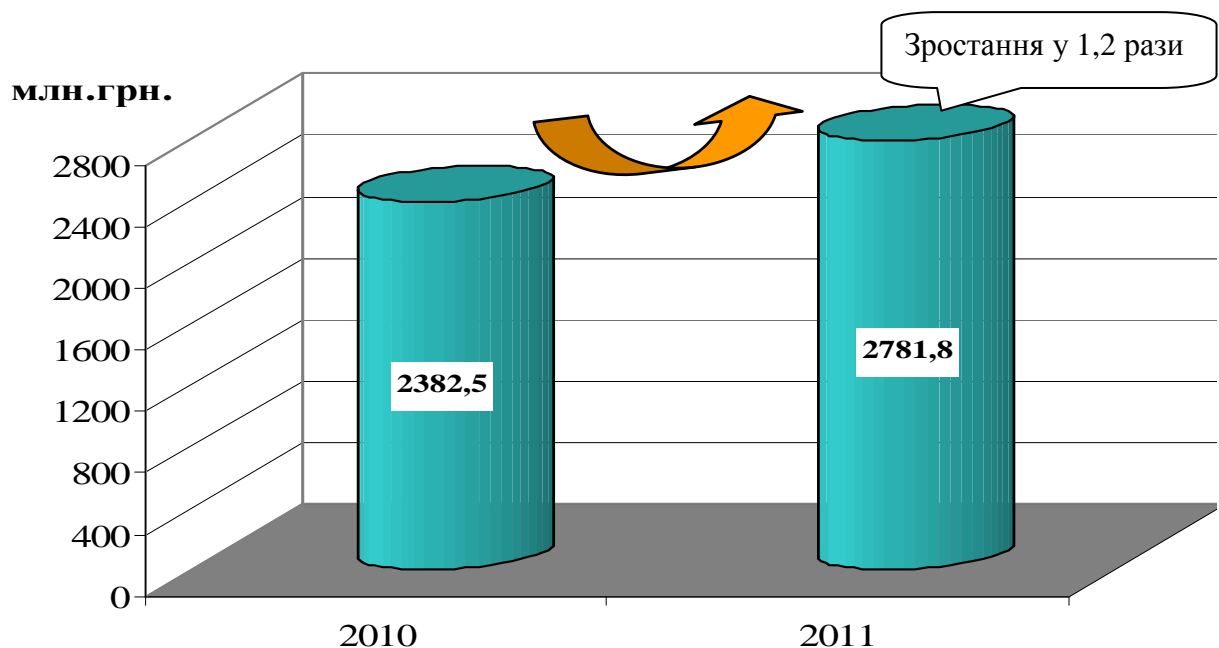

Рис. 3.5 – Динаміка видатків бюджету м. Харкова за 9 місяців 2010–2011 років [167]

Загальний обсяг видатків бюджету м. Харкова на 2012 рік визначено в розмірі 4,3997 млрд грн, у т. ч. із загального фонду – 3,717 млрд грн, а із спеціального фонду бюджету – 628,2 млн грн [167].

Профіцит бюджету Харкова установлено у розмірі 466 млн грн, у т. ч. загального фонду в сумі 165,5 млн грн, напрямом використання якого визначена передача коштів із загального фонду бюджету в бюджет розвитку, а спеціального фонду в сумі 300,5 млн грн. Дефіцит спеціального фонду встановлено в сумі 165,5 млн грн, джерелом покриття якого є надходження із загального фонду в бюджет розвитку [167]. Бюджет Харкова розрахований як єдиний, що включає міський і дев'ять районних бюджетів.

При плануванні видатків бюджету важливо розуміти, що навіть в умовах економічної кризи важливо знайти кошти, спрямовані на утримання соціально-культурної сфери. Це видатки на освіту, охорону здоров'я, фізичну культуру і соціальне забезпечення. Вони, як правило, не мають власної прибуткової бази і утримуються за рахунок бюджету за щорічно складеними кошторисами видатків конкретної установи, де відображаються: напрям використання коштів по статтях витрат і поквартальний їх розподіл. Розмір видатків по кошторисах визначають, виходячи з планових показників, які характеризують обсяг діяльності – мережу, штати, контингенти, наприклад,

кількість лікарень та ліжок у них, кількість шкіл, класів у них і учнів, кількість дітей у дитячих дошкільних закладах тощо.

В умовах дефіциту особливо важливого значення набуває жорсткий режим економії у витрачанні бюджетних коштів, визначення пріоритетних завдань і їх першочергове забезпечення. Нормування витрат бюджету проводиться як по натурально – матеріальних, так і по грошових нормах.

Нормативне планування бюджетних коштів є необхідною умовою життєдіяльності бюджетної установи. Воно регулює розподіл коштів і ставить всі бюджетні установи у рівні умови.

Видатки всіх бюджетів поділяються на поточні й видатки розвитку. В умовах спаду виробництва, коли необхідна жорстка економія коштів, поточні видатки є головними.

Поточні видатки – це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, не передбачених у видатках розвитку.

Видатки розвитку – це витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення; фінансування структурної перебудови народного господарства; субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням [186].

Досягнення збалансованості бюджетів може здійснюватися за рахунок знаходження нових джерел доходів та залучення частини коштів від приватизації державного і комунального майна.

В умовах економічної кризи особливо гострою залишається проблема соціального захисту. Основне завдання – державна гарантія соціальних послуг на рівні мінімальних стандартів. В зв'язку з цим необхідно:

- зменшити суму пільг, якими користується деякі категорії населення;
- забезпечити на мінімальному рівні бюджетного фінансування освіти, медицини за умови розвитку мережі не державних установ;
- здійснити поступовий перехід від державного пенсійного, соціального і медичного забезпечення до пенсійного, соціального і медичного страхування.

Досить вагомими потенційними можливостями скорочення витратної частини бюджету пов'язані з удосконаленням процесу формування місцевих бюджетів. Потребує вирішення питання фінансування забезпечення

експлуатації та утримання об'єктів комунальної власності, які перебувають у власності членів територіальної громади.

Таким чином, об'єктивною передумовою забезпечення оптимальної збалансованості міського бюджету є його реальне наповнення, в основі якого є економічне зростання. Подолання українською економікою кризи і потреби економічного зростання зумовлюють необхідність повного та ефективного використання фінансових ресурсів регіонів. Для ефективного функціонування регіональної економіки важливе значення має інституційне забезпечення державної регіональної політики України, необхідність існування системи інституцій (органів, установ), здатних у взаємодії і координації здійснювати ефективну реалізацію завдань державної регіональної політики.

У сучасних умовах фінансові інститути повинні перш за все скеровуватися на фінансування структурної перебудови економіки, комплексних цільових програм, нарощування інноваційних проектів, прискорення соціального розвитку і соціального захисту населення.

3.2. Проблеми активізації діяльності інститутів інвестування в регіонах України

Теорія і практика господарювання свідчать, що соціально-економічний розвиток територіального утворення (країни, регіону) забезпечується не стільки досягнутим обсягом валових інвестицій, скільки його структурою і динамікою. Ефективність інвестиційної політики багато в чому залежить від того, наскільки при її формуванні враховані макроекономічний і регіональні аспекти, узгоджені і стратегічно зорієнтовані на досягнення загальних економічних результатів інтереси центру та регіонів. Інвестиційна активність – перш за все – як інтенсивність реалізації інвестицій взагалі та окремих її різновидів є дискусійний об'єкт дослідження в сучасній економічній науці.

Актуальність цієї проблеми зумовлена як недостатністю розробки теоретичної бази, так і тим, що з безлічі сьогodнішніх проблем розвитку вітчизняної економіки першорядне значення мають проблеми активізації інвестиційної діяльності. Активізація інвестиційної діяльності є основою подолання наслідків системної кризи і забезпечення економічного зростання країни та регіонів. У стратегічному аспекті інвестиції виступають головною ланкою забезпечення стійкого зростання економіки, структурної перебудови і підвищення на цій основі конкурентоспроможності регіонів України.

Пріоритетна роль інвестиційної стратегії розвитку України та її регіонів визначається як провідними науковцями, так і законодавчо на державному рівні [47]. Одним із чинників модернізації економіки країни є інвестиційне зростання економіки регіонів. Проблемою, що потребує своєчасного вирішення, є проблема активізації інститутів інвестування в регіонах, яку слід розглядати в контексті сталого розвитку країни.

Сучасним дослідженням інвестиційної активності на регіональному рівні присвячено роботи Ю. Анискіна, В. Геєця, Б. Данилишина, Б. Дацишина, Ф. Заставного, О. Кириченка, С. Коломийчука, Ю. Макогон, С. Науменкова, М. Пашути, Ю. Пахомова, А. Поддєрьогіна, О. Топчієва та ін. Проблематику подолання неоднорідності інвестиційного простору держави досліджували такі науковці як В. Гриньова, О. Кузьмін, Т. Кулініч, Г. Харламова, А. Старостіна, О. Носова, О. Ястремська та ін. [6; 29; 43; 97; 113; 127; 128].

Нині розроблено та використовується у практиці багато методичних підходів до оцінки інвестиційного становища в регіонах та країни в цілому. Однак, недостатньо розробленими у методологічному плані залишаються питання підвищення інвестиційної активності регіонів з позиції концепції сталого розвитку країни. Крім того, в умовах зростання ролі місцевого самоврядування зростає роль місцевої влади в регулюванні руху інвестицій, що потребує відповідного аналізу та виокремлення напрямів вкладання коштів з метою оптимального використання можливостей місцевої влади у регулюванні потоку капіталовкладень.

Для подальшого аналізу ситуації з інвестуванням необхідно розкрити сутність проблеми активізації інститутів інвестування в регіонах, виявити принципові відмінності поняття «активність» і суміжних понять, які характеризують громадську діяльність, у тому числі інвестиційну, а також визначити пріоритетні напрямки інвестування та оцінити закономірні взаємозв'язки інвестиційної активності та соціально-економічного розвитку регіонів.

Дослідження проблеми активізації інститутів інвестування в регіонах доцільно здійснювати таким чином. По-перше, необхідно розкрити зміст поняття «активність». По-друге, виявити принципові відмінності поняття «активність» і суміжних понять, які характеризують громадську діяльність, у тому числі інвестиційну. По-третє, визначити сутність і зміст інвестиційної активності в контексті управління економікою регіону в сучасних умовах.

У ході узагальнення економічної літератури були виявлені такі визначення інвестиційної активності взагалі та регіональної зокрема. На думку Е. Казакевич, інвестиційна активність регіону є сукупність власних фінансових можливостей і можливостей залучення зовнішніх фінансових ресурсів [78, с. 8]. Н. Климова визначає інвестиційну активність як «ступінь інтенсивності процесів інвестування в рамках регіону, що враховує ресурсні та реалізовані інвестиційні можливості регіональної економічної системи» [87, с. 17], Д. В. Соколов – як обсяг, темпи росту і ефективність використання інвестиційних ресурсів [159, с. 39], а Л. Г. Паштова – як динаміку розміру і структури інвестицій [130, с. 24].

Підбиваючи підсумок вищевикладеному, можна зробити висновки щодо взаємозв'язку понять «активність взагалі», «інвестиційна діяльність» та «інвестиційна активність» (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Співвідношення понять «активність взагалі», «інвестиційна діяльність» та «інвестиційна активність» [153, с. 85]

Поняття	Зміст поняття
Активність взагалі	форма руху матерії
Соціальна активність	тип активності взагалі (поряд з біологічної, хімічної, фізичної та психологічної активністю)
Соціальна діяльність	форма соціальної активності; цілеспрямована предметно-продуктивна активність соціуму (організованої групи людей)
Економічна діяльність	вид соціальної діяльності, орієнтований на задоволення матеріальних потреб
Інвестиційна діяльність	вид економічної діяльності з фінансово-кредитного забезпечення відтворення основного капіталу
Інвестиційна активність	поведінка суб'єктів інвестиційної діяльності

Поняття «активність взагалі» має подвійне тлумачення: форма руху матерії; поведінка суб'єктів діяльності, тобто характеристика діяльності. Поняття «інвестиційна активність» і «ефективність інвестицій» використовується, виключно в контексті характеристики інвестиційної діяльності.

Інвестиційна активність відображає не тільки динаміку залучення інвестицій в економіку територіального утворення, але і співвідношення ряду макроекономічних показників, що характеризують ступінь мінливості інвестиційної діяльності. Зокрема, інвестиційна активність регіону додатково визначає показники ощадної квоти, капіталізації заощаджень, капітало- а

фондовіддачі. Інвестиційна активність і ефективність інвестицій є самостійні та взаємопов'язані економічні категорії.

У цьому зв'язку об'єктивно виникає потреба у продовженні наукових досліджень в напрямку детального дослідження впливу інвестиційної активності на соціально-економічний розвиток регіону. Інвестиційна активність регіону визначається рівнем її доходності, з точки зору потенційних можливостей економічного зростання і, відповідно, інвестиційною привабливістю і можливістю здійснення інвестицій за рахунок накопиченого в регіоні потенціалу, та показниками ліквідності, які характеризують рух грошових потоків у регіоні, можливість перетворення накопичених прибутків у реальні грошові кошти.

До проблем розвитку інвестиційної активності можна віднести: вдосконалення систем відбору, супроводу, реалізації інвестиційних проектів у фінансово-кредитних структурах; активізацію і розширення фондового ринку; створення механізму залучення коштів фізичних осіб для цілей інвестування (інвестиційні клуби, міжнародні фінансові центри і т.п.); зниження рівня трансакційних витрат; створення підприємств і залучення їх в інвестиційні процеси як учасників.

Для подолання проблем активізації інститутів інвестування в регіонах, необхідно визначити фактори та показники інвестиційної активності (рис. 3.6).

Усі перераховані чинники мають однаковий напрям дії – покращання інвестиційної привабливості підприємства та зниження ризику інвестування.

Оцінка інвестиційної привабливості підприємства проводиться на основі показників, які характеризують досягнутий рівень економічного розвитку та інвестиційної діяльності. Така оцінка може вважатися об'єктивною, тому що враховуються вже досягнуті параметри, які з одного боку характеризують певний рівень економічного розвитку, а з іншого визначають передумови подальшої інвестиційної діяльності. В силу сталості багатьох факторів розвитку результати оцінки інвестиційної привабливості звичайно не схильні до різких змін і результати проведеної оцінки можуть бути використані при розробці стратегії інвестування або при довгострокових прогнозах розвитку регіонів в цілому.

Для оцінки ступеню інвестиційної привабливості потрібно виміряти та узагальнити результати впливу окремих чинників. Вплив кожного з наведених чинників вимірюється низкою показників, рівень та динаміка яких визначають зміну інвестиційної привабливості суднобудівного підприємства. Показники

розвитку та інвестування економіки України у 2005–2009 роках показано в таблиці 3.2.

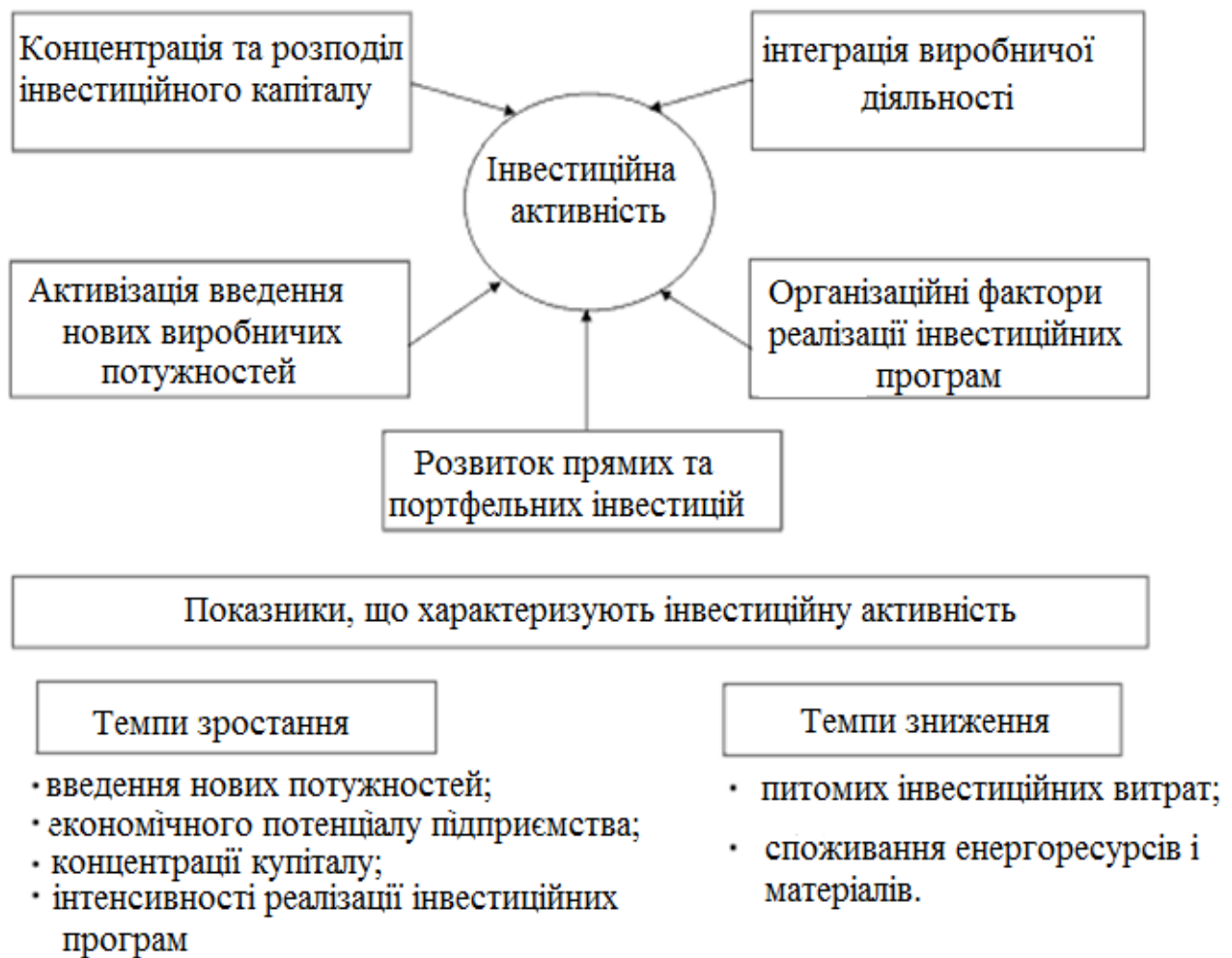

Рис. 3.6 – Фактори та показники інвестиційної активності [6]

Таблиця 3.2 – Показники розвитку та інвестування економіки України у 2005–2009 роках [161, с. 30–31]

№	Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
1	ВВП (у фактичних цінах), млн грн	441452	544153	720731	948056	914720
2	Темпи зростання ВВП до попереднього року, %	127,9	123,3	132,5	131,5	96,5
3	Капітальні вкладення (КВ, у фактичних цінах), млн грн	111174	148972	222679	272074	192878
4	Темпи зростання КВ до попереднього року, %	124,5	134,0	149,5	122,2	70,9
5	Капітальні вкладення, у % ВВП	25,2	27,4	30,9	28,7	21,1
6	Середньорічний курс гривні до долара	5,1	5,05	5,05	5,7	7,1
9	Загальний обсяг інвестицій у % ВВП	20,4	18,2	15,3	14,8	14,6

Із таблиці бачимо, що за період з 2005 по 2009 роки загальний обсяг інвестицій у ВВП неухильно знижується, це пов'язано, перш за все, з кризовим становищем економіки країни. Обмеженість інвестиційних ресурсів викликає необхідність залучення прямих іноземних інвестицій. Проте, світовий досвід свідчить, що для збільшення рівня інвестування національної економіки необхідно, в першу чергу, використовувати внутрішні резерви та механізми підвищення інвестиційної активності. Одним з таких резервів є активізація інвестиційної діяльності в регіонах.

Аналіз територіальної структури внутрішніх інвестицій свідчить про нерівномірність їх розподілу та різну динаміку по роках у різних регіонах (табл. 3.3).

Таблиця 3.3 – Індекси інвестицій в основний капітал за регіонами (відсотки до попереднього року) [161, с. 287]

	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Україна	101,9	119,0	129,8	97,4	58,5
Крим	100,9	121,7	127,4	96,2	57,5
Області					
Вінницька обл.	121,1	129,5	141,4	92,3	50,7
Волинська обл.	92,0	137,9	132,8	96,0	62,3
Дніпропетровська обл.	109,7	124,2	121,2	98,5	66,2
Донецька обл.	110,8	109,3	126,0	103,4	52,8
Житомирська обл.	112,7	120,6	136,9	119,8	56,7
Закарпатська обл.	81,1	154,8	112,2	96,9	52,1
Запорізька обл.	100,5	105,1	145,0	90,5	56,5
Івано-Франківська обл.	86,6	135,4	133,1	114,3	51,6
Київська обл.	105,1	135,1	151,6	104,0	52,8
Кіровоградська обл.	77,4	125,2	120,8	97,1	81,8
Луганська обл.	122,7	114,3	154,8	73,0	44,3
Львівська обл.	107,6	110,7	123,2	101,1	55,3
Миколаївська обл.	106,2	108,5	102,7	94,1	83,6
Одеська обл.	81,9	124,1	123,2	91,7	71,5
Полтавська обл.	105,8	113,2	120,8	105,6	77,6
Рівненська обл.	51,7	163,4	116,9	99,9	66,4
Сумська обл.	110,3	92,7	138,6	99,3	63,7
Тернопільська обл.	116,5	119,8	138,9	115	44,7
Харківська обл.	95,3	123,4	132,2	76,4	63,6
Херсонська обл.	102,4	123,3	132,6	132,8	48,0
Хмельницька обл.	70,2	125,4	130,5	119,4	64,9
Черкаська обл.	68,4	144,3	111,5	94,4	52,8
Чернівецька обл.	93,0	166,0	132,1	125,5	62,4
Чернігівська обл.	96,9	102,6	139,2	101,4	46,4
м. Київ	116,9	111,9	131,2	96,8	54,3
м. Севастополь	101,8	118,3	121,8	110,8	83,6

Розподіл інвестицій по регіонах залежить від багатьох факторів. Інвестиційну привабливість регіонів можна оцінювати по п'яти групах факторів: економічний розвиток; ринкова інфраструктура; фінансова інфраструктура; людський капітал; взаємодія підприємництва і влади. Останній фактор свідчить про бажання регіональної влади співробітничати з інвесторами.

Порівнюючи з попереднім роком, найбільший приріст обсягів капіталовкладень (КВ) у 2009 р. освоєно у м. Севастополі (83,6 %), Миколаївській (83,6 %) та Кіровоградській (81,8 %) областях. Найменші показники приросту освоєння КВ були у Луганській (44,3 %) та Тернопільській (44,7 %) областях [161, с. 72].

Основним джерелом реальних інвестицій залишаються власні кошти підприємств, хоча за останні роки їхня частки в загальному обсязі КВ скоротилася (з 75,2 % у 2005 р. до 66,3 % – у 2009 р.). Частка державних асигнувань скоротилася з 8,4 % до 6,4 %, коштів населення з 8,1 % до 5,1 %. Зросла частка кредитних інвестиційних ресурсів (з 3,7 % до 13,6 %) внаслідок покращання умов кредитування. Зросла й частка іноземних інвестицій (з 1,1 % до 4,4 %) [161, с. 197].

Приріст інвестицій в основний капітал в порівнянні до попереднього року показано на рисунку 3.7. Виходячи з графіку бачимо, що темп приросту інвестицій в основний капітал в порівнянні до попереднього року в цілому по Україні неухильно знижується.

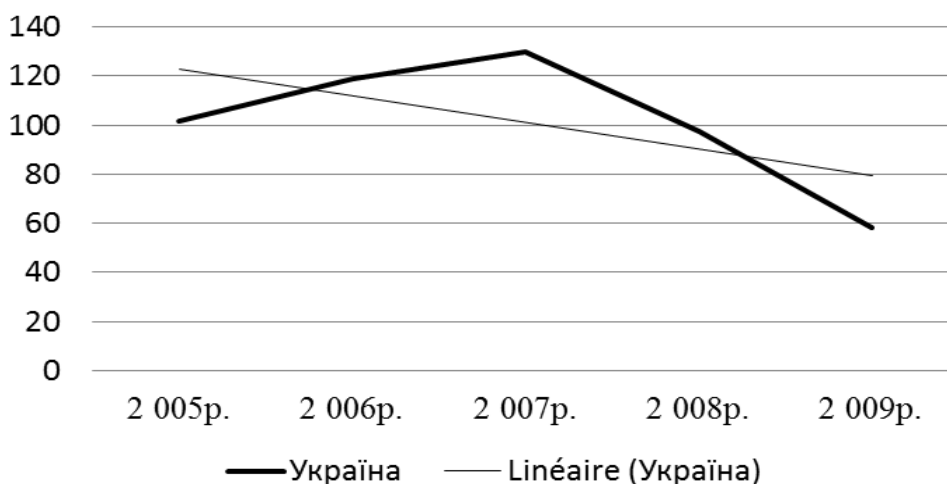

Рис. 3.7 – Приріст інвестицій в основний капітал порівнянно з попереднім роком [46]

Аналіз розподілу капітальних вкладень(КВ) у 2010 р. за видами діяльності свідчить, що пріоритет надавався фінансовому посередництву (14 % обсягу КВ) та Логістиці (10 %). В обробній промисловості пріоритетними щодо інвестицій були господарюючі суб'єкти харчової промисловості (9 %) та з переробки сільськогосподарської продукції, у добувній – з видобутку енергетичних матеріалів (вугілля, нафти та газу) – рисунок 3.8.

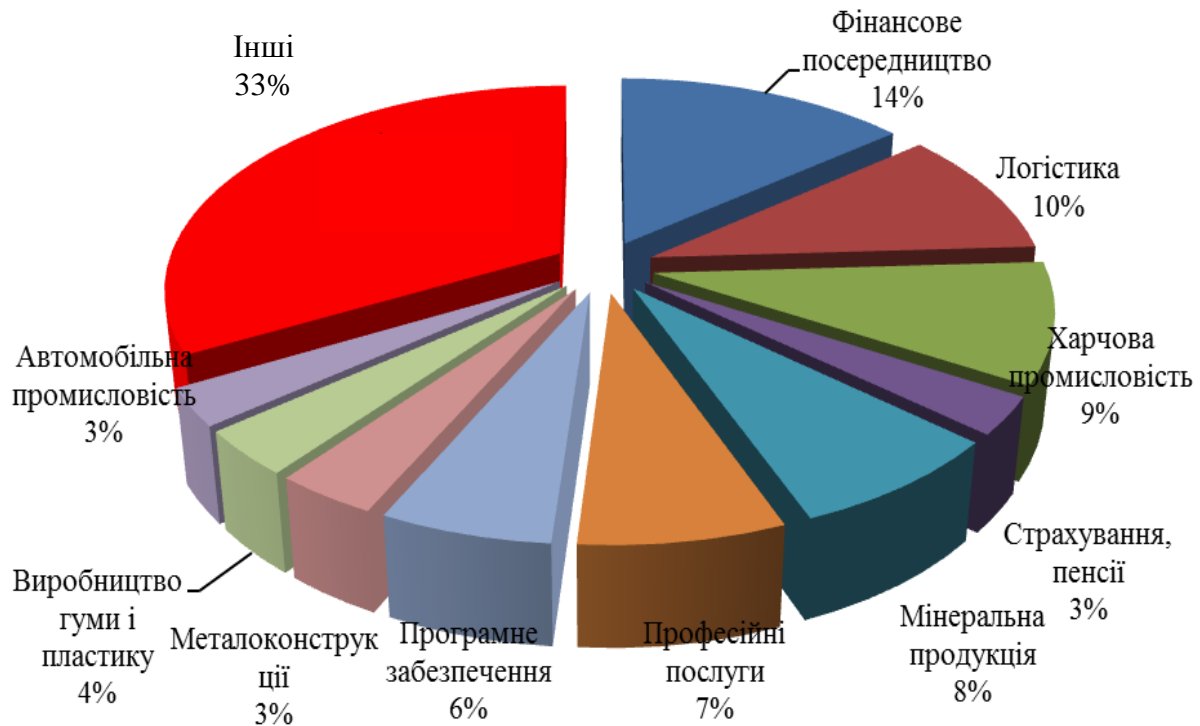

Рис. 3.8. – Прямі інвестиції в Україну за галузями 2006–2010 роках (кількість створених інвестиційних проектів) [66]

Слід також зазначити, що інвестиції в інформаційні технології та програмне забезпечення викликають потужний мультиплікативний ефект за рахунок зростання попиту на продукти програмного забезпечення та інноваційні технології, що сприятиме підвищенню ділової активності в економіці.

Одна з умов підвищення інвестиційної активності – розвинена інвестиційна інфраструктура та інвестиційна привабливість регіону. На основі результатів «Огляду інвестиційної привабливості країн Європи за 2011 рік», даних «Моніторингу європейської інвестиційної привабливості» (European Investment Monitor) та оглядах ринку, визначимо основні результати дослідження інвестиційної привабливості України [176].

У 2010 році кількість проектів, фінансованих за рахунок ПІ, збільшилася на 22 % – до 925 проектів (створивши 65 372 нових робочих місця) у 22 країнах, що стало свідченням відновлення інвестиційної

активності у регіоні, який був уражений глобальною фінансовою кризою 2008–2009 років [66].

Серед ПІІ в Центральній та Східній Європі домінують промислові інвестиційні проекти. На автомобільну, машинобудівну та логістичну галузі разом припадало 26 % проектів у Центральній та Східній Європі в 2010 році. При цьому лише на сектори професійних послуг та програмного забезпечення в даному регіоні припало 12 % усіх проектів ПІІ в 2010 році [66].

Лідерами ПІІ у Центральній та Східній Європі є Росія, Польща, Угорщина та Чеська Республіка. Незважаючи на зростання привабливості Центральної та Східної Європи, західноєвропейські країни, такі як Велика Британія, Франція і Німеччина, випереджають за кількістю інвестиційних проектів (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 – ПІІ у Центральну та Східну Європу (2006–2010) [66, с. 5]

Рейтинг	Країна	Проекти ПІІ (2006-2010)	Частка	Створ. роб. місць
1	Росія	740	16%	55768
2	Польща	719	16%	85003
3	Румунія	572	12%	49409
4	Угорщина	495	11%	49837
5	Чеська Республіка	416	9%	47055
6	Болгарія	247	5%	18167
7	Словаччина	243	5%	37179
8	Туреччина	231	5%	20532
9	Сербія	200	4%	25636
10	Україна	178	4%	7487
	Інші	580	13%	25504
	Усього	4621	100%	421631

Сполучені Штати Америки, Німеччина та Велика Британія залишаються провідними джерелами ПІІ у Центральній та Східній Європі. На частку Індії та Китаю припадає лише 2 % від загальної кількості отриманих проектів [66].

Україна відіграє роль претендента у Центральній та Східній Європі. Із 2006 до 2010 року Україна займала 10-е місце як за кількістю інвестиційних проектів (178), так і за кількістю створених робочих місць (7487). У 2010 році Україна не покращила своє становище з огляду на ПІІ: країна залучила 31 проект ПІІ і створила 1150 робочих місць. Фактично, загальна вартість надходжень ПІІ в 2010 році скоротилася на 9 % до 4,15 млрд дол. США [66].

Невизначеність України стосовно свого інвестиційного клімату підриває інвестиційний потенціал країни. Поєднання інфляції зі скороченням ВВП більш ніж на 15% в 2009 році викликало занепокоєння інвесторів з приводу ділових можливостей в Україні. Ліквідність, хоч і покращується, втім також викликає занепокоєння інвесторів, оскільки банки почали тільки умовно відновлювати корпоративне кредитування, обмежуючи таким чином можливості інвесторів та місцевих партнерів започатковувати бізнес. Щодо бізнес-клімату – корупція, затримки на митниці та затримки в поверненні ПДВ набули ще більш загрозливих масштабів.

За останні 5 років український фінансовий сектор залучив найбільшу кількість інвестиційних проектів (13 % від загального обсягу ПІІ в Україні). Фактично Україна посідає третє місце як країна для ПІІ у фінансові послуги у Центральній та Східній Європі, після Росії та Польщі (які отримали 18 % і 14 % проектів відповідно) [66].

Розвиток промислової привабливості: логістика (10 % від загальної кількості інвестиційних проектів в Україні) і виробництво продуктів харчування (9 %) займають відповідно друге та третє місце за обсягами ПІІ. Однак країна ще не розкрила свого справжнього потенціалу: у промисловому секторі кількість інвестицій зросла на 11,5 % в 2010 році в порівнянні з 4,2 % зростанням ВВП, хоча Україна залучає лише 3% промислових ПІІ в країнах Центральної та Східної Європи (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 – ПІІ в Україну, за галузями економіки (2006–2010) [66, с. 5]

Рейтинг	Галузь	Проекти ПІІ (2006–2010)	Частка	Створ. роб. місць
1	Фінансове посередництво	24	13%	590
2	Логістика	17	10%	361
3	Харчова промисловість	16	9%	1895
4	Страховання та пенсійне забезпечення	13	7%	25
5	Неметалічна мінеральна продукція	13	7%	400
6	Професійні послуги	12	7%	14
7	Програмне забезпечення	10	7%	202
8	Металоконструкції	6	6%	133
9	Гумова і пластикова промисловість	6	3%	0
10	Автомобільна промисловість	5	3%	2030
	Інші	56	3%	1837
	Усього	178	31%	7487

Розвиток послуг: 25 % проектів ПІІ в Європі припадає на професійні послуги та програмне забезпечення. Однак, в Україні на ці сектори припадає лише відповідно 6 % і 13 % від загальної кількості проектів у 2010 році [66].

Розвиток аутсорсингу: існують значні можливості в галузі аутсорсингу бізнес-процесів. Сектор створив 33765 робочих місць у країнах Центральної та Східної Європи за останні п'ять років. У них частка України складає лише 3 %. Цей сектор усе ще має величезний потенціал для країн з освіченим населенням і низькою вартістю робочої сили, особливо у зв'язку з «перегрівом» в інших країнах Центральної та Східної Європи (рис. 3.9, 3.10).

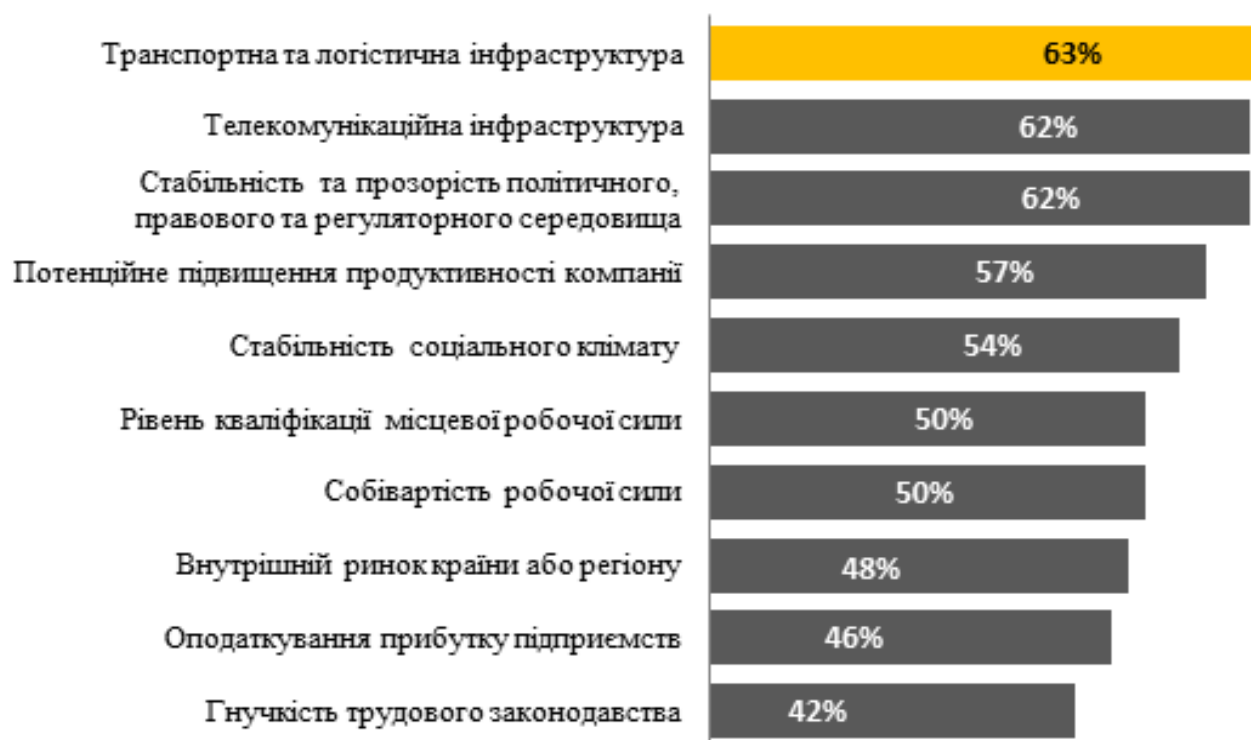

Рис. 3.9 – Найбільш важливі фактори, які враховує компанія при прийнятті рішення щодо місця започаткування діяльності [66, с. 7]

У 2011 році в Україні прогнозується приріст прямих іноземних інвестицій на 40 % (до 5,81 млрд дол. США). Це прогнозоване збільшення прямих іноземних інвестицій пов'язане з реформами, що проводяться українською державою, та покращенням інвестиційного клімату. Можливості для ПІІ з'являться завдяки використанню потенціалу України у галузі виробництва, надання послуг і зростаючих можливостей у сфері аутсорсингу бізнес-процесів. Стимулювання виробництва і логістики: 50 % ПІІ в Центральній та Східній Європі здійснюється у виробництво, проте Україна не слідує цій тенденції: незважаючи на наявність виробничого сектору з величезним потенціалом зростання (14,9 % у 2010 році), кількість

промислових проектів ПІІ залишається невеликою (8 проектів у 2010 році) [66].

Рис. 3.10. – Бізнес-сектори, які стимулюватимуть зростання європейської економіки [66, с. 7]

Згідно із проведеним дослідженням було зроблено висновок, що перспективними напрямками для інвестицій в Україну, є професійні послуги, аутсорсинг бізнес-процесів та сектор ІТ.

Для покращення макроекономічної стабільності України уряд ініціював активну програму реформ у 2010 році. Ця програма, покликана сприяти перспективам економічного зростання, реалізовувалася у відповідності з програмою кредитування від МВФ в сумі 15,2 млрд дол. США, призначеною для стабілізації суверенного боргу України. Реформи передбачають спрощення податкового законодавства, приватизацію енергетичного сектору і дерегуляцію. Із огляду на поточні реформи, вірогідно, що Україна підійматиметься в рейтингу ведення бізнесу на 23–33 бали, однак простір для вдосконалення ще залишається [66].

Для залучення більшої кількості інвестицій в Україну зосередити увагу на таких факторах.

Жорсткі – інфраструктура: для інвесторів, що бажають інвестувати за кордон, найбільш важливим критерієм (63%) є транспортна та логістична інфраструктури. Для збільшення своєї частки в інвестиційних проектах у

Центральній та Східній Європі Україна повинна розвинути інфраструктуру і кластери міжнародного рівня.

М'які – стабільність і прозорість: 62% інвесторів на тому, що стабільність і прозорість є ключовими факторами для залучення їх інвестиційних проектів. Виходячи за межі поточних реформ, запропонованих МВФ, Україні необхідно поліпшити свою фіскальну стабільність, особливо в таких галузях, як інвестиції та захист майнових прав, розвиток фінансових ринків і дерегуляція бізнесу. Інвестори очікують більшої прозорості в Україні, зокрема зменшення корупції, бюрократії, строків митного оформлення і тиску з боку податкових та інших контролюючих органів.

Амбітні – талант та інновації: з огляду на перспективу, Україна повинна почати інвестувати в талант та інновації, щоб конкурувати з європейськими лідерами в галузі ПП. Інвестори очікують, що зростання європейської економіки відбудеться завдяки інноваційним галузям, таким як ІТ (24 % з них) і екологічно чисті технології (23 %) [66].

Підводячи підсумок вищевикладеному, відзначимо, що регіональний рівень залучення іноземних інвестицій є найскладнішим. В унітарній державі регіон, з одного боку, не є суб'єктом міжнародного права і реальним майновим чи ресурсним власником (за винятком комунальної власності), а з іншого, він чи не найбільше потребує інвестиційних вкладень, оскільки це створює додаткові робочі місця, зміцнює місцеві бюджети, підвищує платоспроможність населення. Світова практика, що враховує інтереси інвестора, виробила певну систему заходів, спрямовану на заохочення залучення іноземних інвестицій в регіони. До них можна віднести, по-перше, фінансові стимули: дотації, кредити, відсоткові субсидії; прямі субсидії; зниження цін на землю і використання робочої сили, котра зайнята на суспільних роботах, для будівництва нових підприємств; податкові пільги. По-друге, нефінансову допомогу: ділове консультування, підготовка менеджерів, аналіз ринкової кон'юнктури; спрощені процедури реєстрації і ліцензування; цільове професійне навчання; передача новим підприємствам держзамовлень. По-третє, поліпшення ділового клімату: оздоровлення довкілля і розвиток інфраструктури; відкриття земельних банків і будівництво біржових споруд; організація підприємницьких рад і корпорацій для сприяння економічному розвитку регіонів.

На соціально-економічний розвиток регіонів суттєво впливає інвестиційна діяльність підприємств, які функціонують на їх території.

Аналіз результатів оцінки інвестиційної активності регіонів протягом 2005 – 2011 рр. за допомогою запропонованого підходу свідчить про те, що до початку світової фінансово-економічної кризи лідерами інвестиційно-активних регіонів були провідні промислові регіони. Проте внаслідок ігнорування концепції інноваційної розвитку та реалізації «політики споживання» зазначені регіони опинилися незахищеними перед кризою.

Вважаємо, з метою більш рівномірного розвитку регіонів країни необхідно активізувати інвестиційну діяльність шляхом: орієнтації виробництва на потреби внутрішнього ринку; впровадження наукоємних технологій замість матеріало- та енергоємних; виробництва вітчизняних товарів замість імпорту товарів аналогічної групи; підвищення конкурентоздатності виробленої продукції тощо.

Подальшого дослідження потребує розширення меж аналізу факторів впливу на інвестиційний розвиток регіонів країни та визначення інструментів їх державного регулювання.

3.3. Розвиток інститутів самоврядування місцевих регіональних утворень

Суспільно-політичні перетворення в Україні останніх років дали імпульс формуванню місцевого самоврядування як принципово нового для української політичної системи інституту. Ідея необхідності цього інституту для розвитку правової держави, громадянського суспільства вже починає засвоюватися суспільною свідомістю, але продовжує дискутуватися питання про природу і сутність самого феномена місцевого самоврядування, а також - про конкретні форми його реалізації в державі.

Система органів місцевого самоврядування покликана відігравати ключову роль у політичних процесах, виступаючи складовою політичної системи країни. Природа самого інституту самоврядування надає йому функцію поєднання інтересів як громадян, виступаючи їх представником у формуванні відносин з державними органами, так і держави, впроваджуючи на місцевому рівні загальнодержавні політичні, соціально-економічні програми.

Створення ефективно діючої моделі місцевого самоврядування є актуальним для України ще й тому, що за роки незалежного розвитку в країні так до цього часу й не розроблена модель організації влади на місцях, яка була б адекватною сучасним українським умовам.

Актуальність обраної теми підтверджується значним обсягом робіт таких вітчизняних дослідників, як Р. Агранофф, Є. Бабінова, Р. В. Бабун, П. Т. Бубенко, В. М. Геєць, О. М. Іщенко, А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський, Ю. Саєнко, В. П. Семиноженко та ін. [2; 9; 10; 16; 29; 77; 109; 152; 155].

Із огляду на вищезазначене необхідно подати комплексний аналіз з позиції системного та інституціонального підходів ролі інституту місцевого самоврядування в житті українського суспільства та в сучасній політичній системі держави; науково-теоретичне обґрунтування шляхів, форм і методів розв'язання актуальних політико-соціальних протиріч в Україні, що супроводжують процес інституалізації місцевого самоврядування.

Одна з об'єктивних причин необхідності існування в сучасній державі інституту місцевого самоврядування є теоретична ймовірність наявності розбіжностей на місцях між інтересами держави та інтересами певної громади. Інститут місцевого самоврядування покликаний розумно узгоджувати ці розбіжності. Ще однією причиною є практична неможливість центрального державного регулювання усіх без винятку проблем, що виникають на місцях.

Місцеве самоврядування створює необхідні умови для наближення влади до населення, формує гнучку систему управління, добре пристосовану до місцевих умов і особливостей території, сприяє розвитку ініціативи громадян.

Місцеве самоврядування – складне соціально політичне явище. Виділяють три основні теорії місцевого самоврядування (рис. 3.11) [109, с. 46], які намагаються дати відповідь на питання про характер влади, яку територіальна громада здійснює самостійно і безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, а саме: державницьку, громадівську теорії та теорію муніципального дуалізму.

На практиці ці теорії не існують у чистому вигляді. В аналізі процесу функціонування місцевого самоврядування тієї чи іншої країни може йтися лише про переважання певних елементів однієї з теорій.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад.

Рис. 3.11 – Основні теорії місцевого самоврядування [109]

Органи місцевого самоврядування є юридичними особами і наділяються законом України про «Про місцеве самоврядування» [62] та іншими законами власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону. Органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

У систему місцевого самоврядування (рис. 3.12) входять:

- територіальна громада;
- сільська, селищна, міська рада;
- сільський, селищний, міський голова;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради – органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законодавством;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення – представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

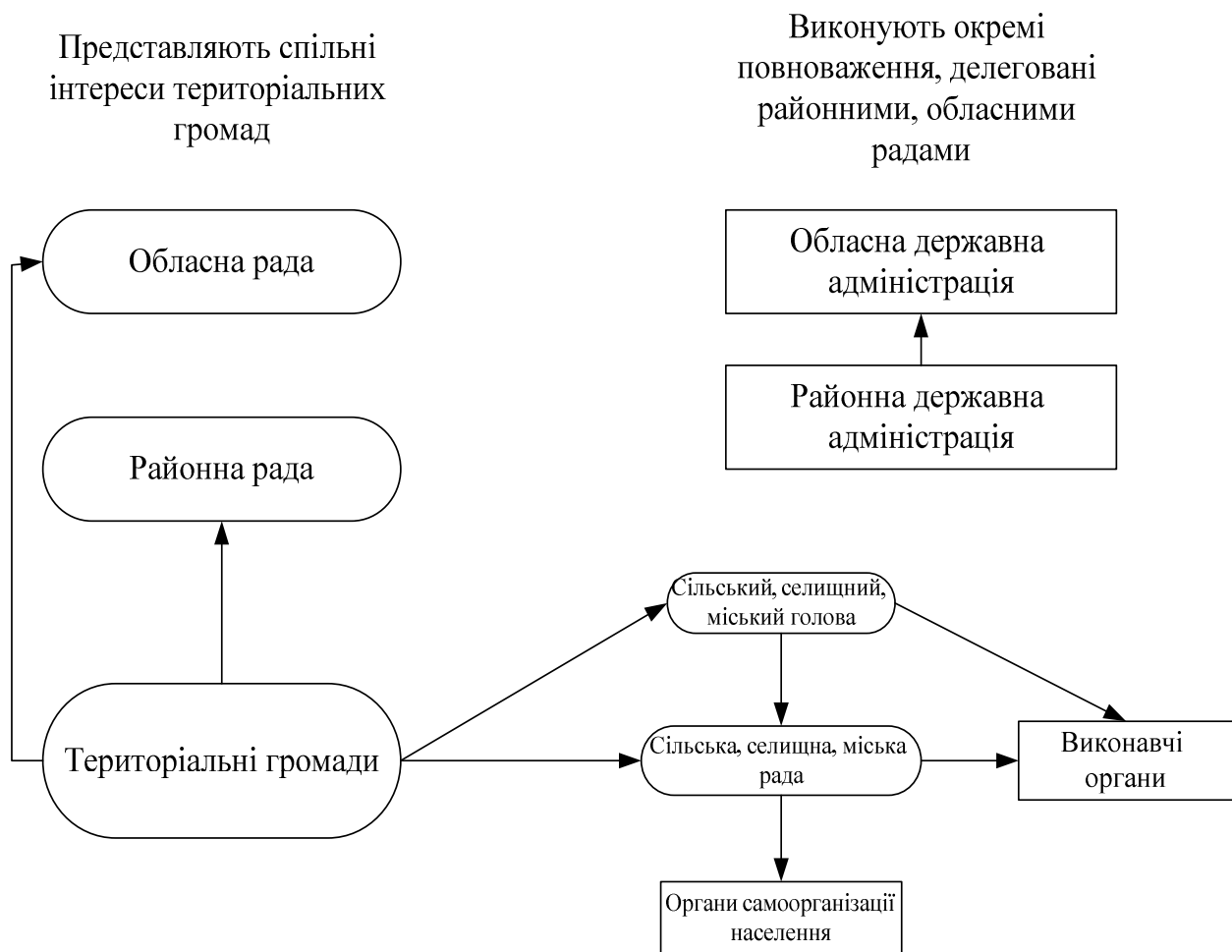

Рис. 3.12 – Система місцевого самоврядування в Україні

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Закінчуючи загальну характеристику системи місцевого самоврядування, слід зазначити, що більшість її основних елементів (рада, виконавчі органи, органи самоорганізації населення) є своєрідними соціальними системами.

Історичний аналіз становлення інституту місцевого самоврядування в Україні дозволяє стверджувати, що традиції українського народу є глибокими, а прагнення до самостійності і самоуправління об'єктивно виправданим. Інститут місцевого самоврядування пройшов декілька етапів у своїй історії і мав різні ступені прояву, від Магдебурзького права [2] до майже цілковитої відсутності вияву у радянські роки. Своє відродження

місцеве самоврядування почало на початку 1990-х рр., використовуючи багатий історичний досвід.

Для узагальнення загально абстрактного поняття місцевого самоврядування, яке виходило б за межі окремо взятих держав, - слід було б визначити загальні й відносно типові елементи форм самоврядування, відокремити їх випадкові та особливі ознаки, тобто індивідуальні чинники. Саме так деякі вчені пропонували визначити універсально абстрактне юридичне поняття самоврядування, вони визначають місцеве самоврядування "як децентралізовану державну адміністрацію, що спирається на приписи закону, виконуючу місцевими органами, які ієрархічно не підлягають іншим органам і є самостійними в межах, визначених законом, і загальноправового порядку" [2].

Що стосується новітніх підходів до розкриття змісту терміна "місцеве самоврядування", то вони здебільшого спираються на нормативне визначення, що міститься в Європейській хартії місцевого самоврядування [58]:

1. Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, у межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.

2. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Серед суб'єктів місцевого самоврядування в Хартії на перше місце поставлені "ради або збори", а вже потім – територіальна громада з її безпосередніми формами демократії. Чітко визначити коло питань місцевого значення, відмежувати їх від питань загальнодержавного чи регіонального значення надзвичайно важко; Європейська хартія не містить яких-небудь критеріїв такого розмежування, надаючи повну свободу з цього питання національному законодавству.

Перш за все слід зауважити, що Європейська хартія місцевого самоврядування є справжньою угодою, яка обов'язкова для виконання всіма державами, що її підписали. Це має особливе значення, оскільки ця міжнародна конвенція підходить з адміністративно-організаційних позицій до галузі права, яка традиційно вважалася внутрішньої справою кожної держави.

Хартія не визначає, автономію яких саме місцевих громад вона гарантує, і, окрім того, Хартія також не дає визначення "місцевої громади", а лише зазначає, що вона стосується всіх категорій місцевих громад, з яких складаються держави, що підписали Хартію, але останні залишають за собою право точніше визначати ті громади, до яких застосовуватимуться положення Хартії. Також в Хартії ще виділені принципи субсидіарності (розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування різного територіального рівня повинен здійснюватися так, щоб максимально наблизити процес прийняття рішень до громадянина та забезпечити обсяг і якість соціальних послуг, які надаються населенню відповідно до загальнодержавних стандартів) та повсюдності (відсутність територій, на які не поширюється юрисдикція територіальних громад і відповідних органів місцевого самоврядування).

Аналіз існуючої в Україні моделі місцевого самоврядування дозволяє зробити висновок, що вона не в повній мірі відповідає принципам та стандартам Європейської хартії місцевого самоврядування і, зокрема:

- суперечить положенням Хартії щодо віднесення до суб'єкта права на місцеве самоврядування всіх рівнів місцевих властей, оскільки передбачає визнання права на місцеве самоврядування лише за їх низовим рівнем (село, селище, місто);

- в законодавстві України не визначено територіальної основи місцевого самоврядування (територіальних меж юрисдикції громади);

- при закріпленні компетенції місцевого самоврядування не дотриманий принцип субсидіарності, проголошений Хартією. Зокрема, значна частина повноважень місцевого самоврядування отримала статус «делегованих», а характер розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади призвів до виникнення «конкуренції компетенцій», тобто до такої ситуації, коли до відання органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій віднесені однакові питання управління.

Конституція України дає наступне визначення місцевого самоврядування: «це право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України» [91]. Тобто, вона надає право самостійно вирішувати місцеві справи тільки первинним суб'єктам місцевого самоврядування – громадам.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проєктів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

У порівнянні з конституційним положенням, Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» більш відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування (яка у нас була ратифікована вже після прийняття Основного Закону), оскільки під місцевим самоврядуванням розуміє не тільки гарантоване державою право, але і реальну здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України.

Принципи місцевого самоврядування – вихідні начала, що є основою організації і функціонування місцевого самоврядування, вони визначають його властивості, риси, ознаки. Принципи місцевого самоврядування як специфічної форми публічної влади характеризують організацію та функціонування місцевого самоврядування як самостійної форми публічної влади. Вони відображені в Конституції України, Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування.

Хартія передбачає, що принцип місцевого самоврядування має бути визнаний у національному законодавстві і в міру можливості в Конституції. Суть інших принципів полягає в тому, що:

- місцеве самоврядування становить одну із засад будь-якого демократичного ладу;
- право громадян брати участь в управлінні публічними справами є загальним демократичним правом і безпосередньо може бути реалізоване на місцевому рівні;
- з метою забезпечення ефективного і наближеного до громадянина управління мають бути створені органи місцевого самоврядування, наділені реальною владою;
- органи місцевого самоврядування мають бути створені демократичним шляхом, мати широку автономію щодо своєї компетенції та порядку її здійснення і приймати владні рішення;
- місцеві органи влади мають володіти відповідними ресурсами, достатніми для здійснення завдань та функцій місцевого самоврядування;
- права територіальних громад та органів місцевого самоврядування мають бути надійно захищені.

Загальні принципи місцевого самоврядування можна класифікувати таким чином (рис. 3.13):

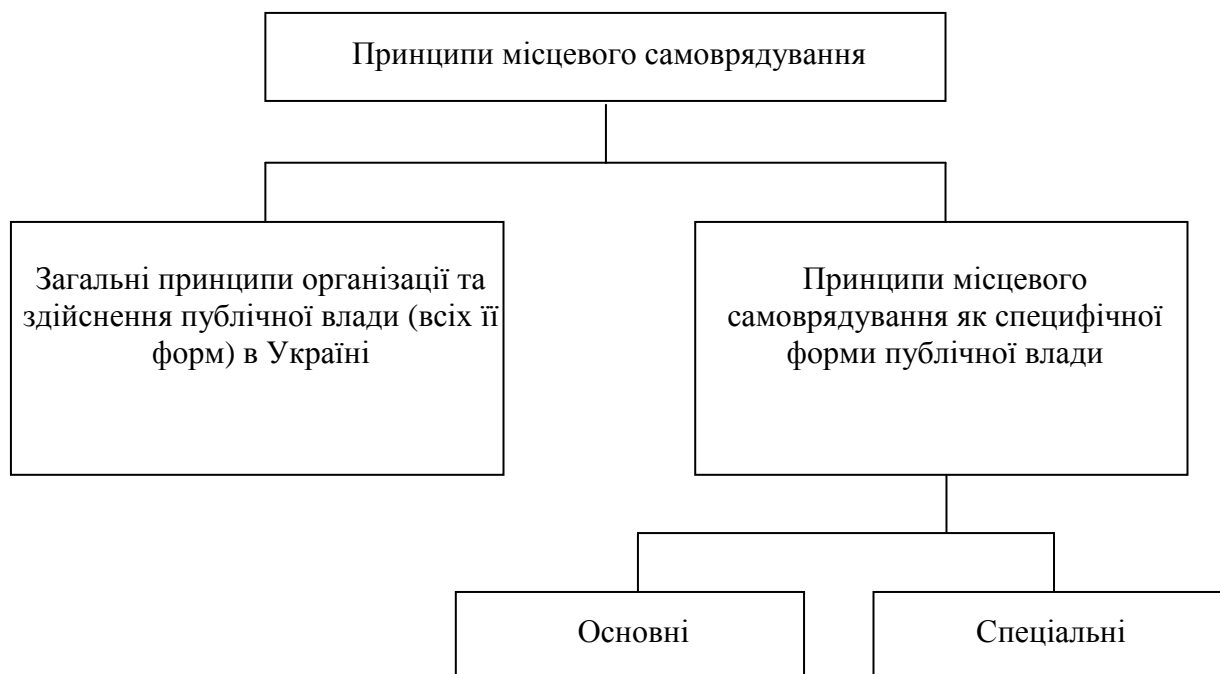

Рис. 3.13 – Класифікація принципів місцевого самоврядування

Правова самостійність полягає в тому, що місцеве самоврядування має свої власні повноваження, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність згідно із законом. Ці повноваження мають дбати повними та виключними.

Під організаційною самостійністю слід розуміти те, що територіальні громади та їх органи не є складовими державного апарату. Територіальні громади, згідно з Хартією, мають право самі визначати свою структуру так, щоб вона відповідала місцевим потребам та не порушувала законодавства. За законодавством, державний контроль за місцевим самоврядуванням може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

Матеріально-фінансова самостійність означає право громадян і територіальних органів місцевого самоврядування на володіння, користування і розпорядження майном, яке є в комунальній власності, а також, за Хартією, власними фінансовими коштами, достатніми для здійснення власних повноважень місцевого самоврядування та його органів.

Спеціальні принципи місцевого самоврядування мають досить розгалужену систему. Так, наприклад до спеціальних принципів у сфері місцевих фінансів можна віднести: збалансування доходів і видатків місцевих бюджетів; фінансування державою витрат, пов'язаних із здійсненням органами місцевого самоврядування наданих законом повноважень органів виконавчої влади; самостійність місцевих бюджетів; фінансова підтримка місцевого самоврядування державою тощо.

На початку XXI століття почала формуватися так звана новітня концепція (модель) місцевого самоврядування. Для неї характерні:

- підвищення впливу жителів на органи місцевого самоврядування;
- надання деяких публічних послуг передається бізнесу або неурядовим організаціям;
- органи місцевого самоврядування дозволяють самостійно задовольнити свої потреби деяким громадянам;
- пошук джерел фінансування в інших установах.

Місцеве самоврядування підкоряється закону та державним нормативно-правовим актам держави, отже всі рішення влади на місцях мають відповідати законодавству.

Процес розвитку інституцій місцевого самоврядування та політичної думки про його роль в сучасній державі не стоїть на місці. Р.Агранофф дає визначення місцевого самоврядування «як форми децентралізації, що служить механізмом широкого залучення громадян до участі в управлінні, розв'язанні публічних проблем, тобто власне до здійснення демократії як влади народу і до формування громадянського суспільства» [2]. Аналіз поняття місцевого самоврядування як форми і способу організації влади на місцях дає можливість визначити місцеве самоврядування як специфічну форму публічної влади, яка самостійно реалізується суб'єктами місцевого самоврядування шляхом вирішення в рамках законодавства питань місцевого значення і не входить у систему державної влади.

В Україні система місцевого самоврядування розвивається достатньо суперечливо. Із одного боку, є приклади ефективного «спілкування» місцевої влади з населенням. Наприклад, суспільні слухання, чітко визначені в національному законодавстві та успішно функціонують.

У той же час у країні існує низка проблем на шляху до повноцінного самоврядування територіальних громад. Основні з них:

1. Демократична система регіонального самоврядування, яка безпосередньо представляє інтереси територіальних громад на проміжному рівні між місцевим і державним, не функціонує ефективно. Механізми подання територіальних громад на цьому рівні, як і раніше потребує конституційному закріпленні.

2. В Україні, як і раніше, залишається невирішеною проблема чіткого визначення та розмежування функцій і обов'язків місцевого самоврядування та місцевих виконавчих органів, принцип субсидіарності влади повною мірою не функціонує.

3. Прийнятий Бюджетний Кодекс України дозволив органам місцевої влади проводити більш незалежну податкову політику, однак, це не вирішило всі місцеві фінансові проблеми, у тому числі, не забезпечило реалізацію права органів місцевого самоврядування на фінансову незалежність.

4. В Україні право для територіальних громад незалежно вирішувати місцеві проблеми гарантується Конституцією.

Існуючі проблеми є наслідком історичного розвитку держави, природним явищем. Наявність деяких труднощів – негативний момент, але він, водночас, спонукає владу до дій. Бажання покращити становище, налагодити роботу місцевих рад, розробити концепцію регіональної політики

свідчить про розуміння центральною владою наявних проблем, про роботу в напрямку їхнього вирішення.

У сучасних країнах з демократичним устроєм головною проблемою внутрішньої політики є забезпечення рівноваги між вимогою проводити загальнодержавну політику та необхідністю висловлювати інтереси різних верств населення. Центральний уряд повинен надавати громадські послуги населенню за єдиними стандартами. Разом з тим необхідно звертати увагу на відмінності соціально-економічних, культурних, географічних, демографічних та інших характеристик різних регіонів. Загальною тенденцією розв'язання цієї проблеми є децентралізація влади.

І хоча є наявність наукових праць з питання місцевого самоврядування в країні, чіткої системи, придатної для України, поки ще немає. Теоретичні розробки існують окремо від практики, що спричиняє неточності у законодавстві. Через неточності у законодавстві механізм функціонування інституту місцевого самоврядування не налагоджений, у зв'язку з цим виникають проблеми у відносинах центру і регіону.

Якщо говорити про перспективи розвитку місцевого самоврядування, багато груп інтересів тільки починають вивчати свої нові ролі. Можливо, ще занадто рано говорити про "найкращу модель" місцевого самоуправління в Європі.

Отже, на сьогодні неможливо однозначно визначити теоретичну базу місцевого самоврядування в нашій країні, оскільки місцеве самоврядування одночасно поєднує в собі як державні так і громадські елементи, а органи місцевого самоврядування займаються як місцевими справами, так і виконують повноваження, надані їм органами державної виконавчої влади.

Не дивлячись на багато позитивних прикладів по всій Європі, місцеве сільське управління все ще залишається новою тенденцією, яка вимагає більшої уваги і обміну думками – «що працює, а що ні».

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що Україна ще не в повній мірі відповідає вимогам Європейської хартії. Україні, як молодій державі, потрібно ще розвивати й вдосконалювати механізми місцевого самоврядування.

3.4. Інститути конкуренції та їх вплив на сучасний регіональний розвиток

Входження України до Світової організації торгівлі (СОТ), посилення взаємозв'язків і взаємозалежностей економічних систем підвищує

можливості регіонів, підприємств і організацій щодо формування господарських зв'язків та характерних змін у внутрішньому та зовнішньому середовищах. Одночасно підвищуються вимоги до якості та конкурентоспроможності продукції, що випускається, які повинні відповідати світовим стандартам якості та конкурентоспроможності, втіленим у відповідних стандартах ISO. Посилення процесів глобалізації та регіоналізації, стають об'єктивними причинами виникнення конкуренції між регіонами за формування сприятливих умов для ведення бізнесу та рівня добробуту населення. Очевидно, інвестиційні вкладення у виробничі процеси і розвиток трудового потенціалу здійснюється в найбільш привабливі, іншими словами, конкурентоспроможні регіону як місця функціонування бізнесу, роботи і життя людей.

У сформованих умовах, саме конкурентоспроможність стає визначальним фактором високо технологічного, інноваційного розвитку економіки, а також і однією з найбільш пріоритетних цілей розвитку регіону.

Питання оцінки конкурентоспроможності та розробка систем управління нею розглянуто в роботах Д. Аакера, Г. Л. Азоєва, І. Ансоффа, А. Є. Воронкової, В. М. Гейця, П. Дойля, Ю. Б. Іванова, Б. Є. Кваснюка, М. О. Кизима, Ф. Котлера, Є. Н. Кузьбожева, Ж. Ж. Ламбена, Г. Мінцберга, І. П. Отенко, В. С. Пономаренко, М. Портера, О. М. Трідіда, О. М. Тищенко, Р. О. Фатхутдінова, А. Чандлера, О. П. Челенкова, В. Г. Шинкаренко, Й. Шумпетера та інших вчених [3; 25; 29; 74; 97; 135; 136; 173]. Питання формування методичних підходів до діагностики й розробка управлінських заходів на основі її результатів присвячені роботи І. О. Бланка, А. С. Вартанова, А. Є. Воронкової, Ю. Б. Іванова, М. О. Кизима, Б. Коласса, І. Маріона, М. Мескона, К. Наварі, В. С. Пономаренко, В. Ш. Рапопорта, Ж. Рішара, Ф. Б. Ріполь-Сарагосі та інших [12; 20; 25; 56; 68; 90; 151].

Переважає більшість наукових праць вчених – економістів присвячена визначенню чинників, які впливають на рівень конкурентоспроможності і розробки моделей управління конкурентоспроможністю на різних рівнях підприємства [11; 85; 90]. Окремі аспекти локального розвитку знайшли своє відображення ще в класичній економічній теорії (теорія абсолютних переваг А. Сміта та порівняльних переваг Д. Рікардо), агломераційній економіці (теорії індустріальних дистриктів А. Маршалла, полюсів зростання Ф. Перру, промислових штандартів А. Вебера тощо), теорії внутрішнього економічного зростання (кластерна теорія М. Портера), теорії інноваційного розвитку Й. Шумпетера [135; 136]. Значна увага дослідженню динаміки регіонального

розвитку приділяється в працях відомих сучасних вітчизняних та західних економістів Л. Л. Антонюк, О. Г. Білоруса, І. Бегга, Р. Камані, Д. Г. Лук'яненка, Р. Мартіна, А. М. Поручника, С. І. Соколенка, В. І. Чужикова та інших [17; 68; 82; 155; 192].

У першу чергу, необхідно дослідити інститути конкуренції та їх вплив на сучасний регіональний розвиток. В цьому напрямку треба зробити наступні кроки: систематизувати та узагальнити існуючі підходи щодо визначення конкурентоспроможності регіону та детермінувати індикатори регіонального конкурентного статусу в умовах глобалізації; проаналізувати стан конкурентоспроможності регіонів, визначити чинники, що впливають на її рівень, виявити залежності конкурентоспроможності регіону від конкурентоспроможності підприємств; знайти значення головного індикатора регіональної конкурентоспроможності економіки, а саме валового регіонального продукту на душу населення; проаналізувати деякі загальні показники конкурентоспроможності регіонів України.

Сучасні процеси економічного розвитку такі, як глобалізація, регіоналізація, формування «нової економіки», зумовлюють підвищення ролі регіонів окремих держав як національному та і в системі світового господарства. Одним з проявів глобалізації в кінці ХХ – на початку ХХІ століття є надання національним регіонам статусу самостійних, незалежних суб'єктів міжнародних конкурентних відносин. Все частіше вони аналізуються як квазіпідприємства, які активно розпоряджаються власними ресурсами для підвищення рівня конкурентоспроможності в економічній, соціальній, науково-технічній сферах з метою залучення інвестиційних коштів та висококваліфікованого працездатного населення. Саме в даному контексті особливої актуальності набуває проблематика регіональної конкурентоспроможності, яка полягає у здатності регіону створювати, розвивати та захищати власні конкурентні переваги.

Конкурентоспроможність є однією з основних економічних категорій в ринкових відносинах, яка формується на рівнях товару, підприємства, галузі, особливе місце займає конкурентоспроможність регіону. Це пояснюється тим, що регіони є самостійними суб'єктами ринкових відносин, де безпосередньо реалізуються поставлені цілі і завдання задоволення соціально-економічних потреб населення, в досягненні яких суттєве значення має їх конкурентоспроможність. Наростання тенденцій регіоналізації, регіональної інтеграції у світовій економіці призводить до зростання необхідності чіткого визначення поняття «конкурентоспроможність регіону».

Не зважаючи на велику кількість економічної літератури з регіональної економіки, наразі «конкурентоспроможність регіону» є найменш вивченим поняттям, що, з одного боку, призводить до відсутності єдиної методики оцінки, комплексу показників і критеріїв оцінки рівня конкурентоспроможності, з другого боку, – до відсутності єдиних підходів у розробці типових управлінських рішень і заходів щодо підвищення поточного рівня конкурентоспроможності та потенційного зростання. Існують різні трактування поняття «конкурентоспроможність регіону».

Під конкурентоспроможністю регіону слід розуміти його роль і місце в економічному просторі, здатність забезпечити високий рівень життя населення і можливість реалізувати наявний у регіоні економічний потенціал (фінансовий, виробничий, трудовий, інноваційний, ресурсно-сировинної та ін.) [11].

Конкурентоспроможність регіону – це здатність регіону забезпечувати виробництво конкурентоспроможних товарів і послуг в умовах ефективного використання існуючих факторів виробництва (економічного потенціалу), задіяння існуючих і створення нових конкурентних переваг, збереження (підвищення) рівня життя при дотриманні міжнародних економічних стандартів. [143].

Конкурентоспроможність регіону – це роль і місце регіону серед інших регіонів щодо здатності: забезпечити високий рівень добробуту населення і реалізувати наявний економічний потенціал (у його виробничій, фінансовій, трудовій, інвестиційної, інноваційної, ресурсно-сировинної та інших складових).

Конкурентоспроможність регіону - це здатність забезпечити високий рівень життя населення і доходу власникам капіталу, а також ефективно використовувати наявний в регіоні економічний потенціал при виробництві товарів і послуг [151].

Аналіз даних визначення конкурентоспроможності регіону дозволяє виявити загальні критерії, що лежать в основі даної категорії, як здатність: досягнення високого рівня життя населення регіону; досягнення більш високого валового регіонального продукту на душу населення; реалізації економічного потенціалу регіону, створення інвестиційної привабливості регіону; виробляти товари та послуги, конкурентоспроможні на ринках.

Незважаючи на велику кількість чинників, що впливають на конкурентоспроможність регіону, не останнє місце серед них займає конкурентоспроможність підприємств даного регіону та їхню здатність

виробляти конкурентоспроможну продукцію для успішного просування на ринок.

Аналізуючи конкурентоспроможність регіону важливо відзначити, що «конкурентоспроможність регіону» є не тільки властивістю економічної системи, а й сама виступає системою властивостей, які дозволяють регіону ефективно вести конкуренцію для досягнення поставлених цілей. Зазвичай система визначається як сукупність елементів (об'єктів), об'єднаних деякою формою регулярної взаємодії або взаємозалежності для виконання заданої функції. При цьому конкурентоспроможність регіону як система, має всі її ознаками, до яких слід віднести: безліч елементів, що забезпечують конкурентоспроможність регіону (конкурентні переваги і їх джерела, фактори і критерії оцінки конкурентоспроможності та ін.); взаємозв'язок між елементами, що входять в систему конкурентоспроможності регіону; цілісність і єдність елементів, їх структура і ієрархічність; чітко виражене управління конкурентоспроможністю регіону, наявність і єдність головної мети, що досягається системою конкурентоспроможності регіону; взаємодія з зовнішнім середовищем. Отже, конкурентоспроможність є системою, при дослідженні якої може використовуватися методологія системного аналізу.

Необхідно відзначити, що конкурентоспроможність регіону як система є підсистемою, яка входить складовою частиною в систему більш високого рівня, а саме соціально-економічну систему регіону. Для системного аналізу характерна наявність відповідних елементів системи, поєднаних у певній послідовності, що диктується структурою проблеми і причинно-наслідковими зв'язками, і призводять до системного вирішення за наступним логічним ланцюжком: мета → засоби досягнення мети → необхідні ресурси:

1. Мета забезпечення високого рівня і якості життя населення регіону.
2. Засоби досягнення мети здатність регіонів до реалізації інноваційного підходу до соціально-економічного розвитку.
3. Необхідні ресурси формуються в регіональній соціально-економічній системі у вигляді економічного ресурсного потенціалу.

На основі подання конкурентоспроможності регіону як системи і системного аналізу критеріїв, що утворюють поняття «конкурентоспроможність регіону», впливає наступне трактування поняття конкурентоспроможність регіону. Отже, конкурентоспроможність регіону – це здатність забезпечити високий рівень і якість життя його населення, відповідний національним і світовим стандартам, на основі інноваційного підходу до використання наявних до формування і розвитку з випереджає конкурентів швидкістю

нового ресурсного потенціалу, адекватного сучасній економіці і його ефективної реалізації з допомогою сучасних ринкових механізмів для створення стійких довгострокових конкурентних переваг у всіх сферах діяльності.

Незважаючи на велику кількість чинників, що впливають на конкурентоспроможність регіону, не останнє місце серед них займає конкурентоспроможність підприємств даного регіону та їх здатність виробляти конкурентоспроможну продукцію для успішного просування на ринок. Кожне підприємство вносить свій внесок у формування регіональної конкурентоспроможності, за допомогою виробництва і реалізації продукції, оплати праці працівників, участі в фінансово-кредитних відносинах, соціально-культурних заходах, тим самим, формуючи інвестиційний клімат та якість життя в регіоні.

Систему визначень конкурентоспроможності доповнюють поняття стратегічної та фактичної конкурентної позиції регіону та підприємства. Стратегічна конкурентоспроможність є здатністю економічного суб'єкта в умовах конкурентної боротьби та ринкової економіки досягати стратегічні цілі довгострокового розвитку, усувати можливі перешкоди для існування, виконання місії та сталого розвитку. Фактична конкурентоспроможність – це здатність суб'єкта отримувати доступ на ринки збуту і протистояти іноземним та вітчизняним конкурентам, якісно і кількісно задовольняти запити споживачів і інвесторів, при цьому забезпечуючи реалізацію власних цілей і отримання прибутку.

Конкурентоспроможність суб'єкта економіки в реальних ринкових умовах реалізується в конкурентній позиції. Регіони і підприємства вступають у конкурентні відносини з іншими регіонами і підприємствами своєї країни та інших країн для отримання доступу до різноманітних економічних ресурсів. Результат участі регіону та підприємств у конкурентній боротьбі і відображає їх конкурентна позиція. Таким чином, фактична конкурентна позиція – це реальний рівень конкурентоспроможності, що формується в умовах добросовісної конкуренції на цільовому конкурентному полі, і відображає рівень реалізації потенційної конкурентоспроможності суб'єкта. Стратегічна конкурентна позиція – це система цільових показників, індикаторів майбутньої ринкової позиції суб'єкта, відображає здатність суб'єкта відстоювати свої стратегічні інтереси, як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Аналізуючи залежність конкурентоспроможності регіону від конкурентоспроможності підприємств

необхідно враховувати вплив наступних факторів: узгодження спрямованості розвитку регіону з цілями і місією суб'єктів ринкової діяльності підприємства (організації) різних організаційно-правових форм господарювання та видів економічної діяльності, що функціонують в рамках локальних територіальних утворень (регіонів, районів, міст, сіл, селищ); виділення трьох рівнів системи управління конкурентоспроможним потенціалом підприємства - стратегічний, інноваційний і оперативний [111].

У країнах Європейського Союзу прийнято вважати економіку конкурентоспроможною, якщо рівень життя населення перебуває на високій позначці і має тенденцію до збільшення, а рівень зайнятості характеризується стійко високими показниками. Одним з головних індикаторів вимірювання регіональної конкурентоспроможності економіки регіону в країнах Європейського Союзу є величина валового регіонального продукту на душу населення.

Результуючим показником формування та підтримки відповідного рівня конкурентоспроможності в рамках регіонів, є саме величина валового регіонального продукту на душу населення. На рисунку 3.14 представлені етапи формування валового регіонального продукту.

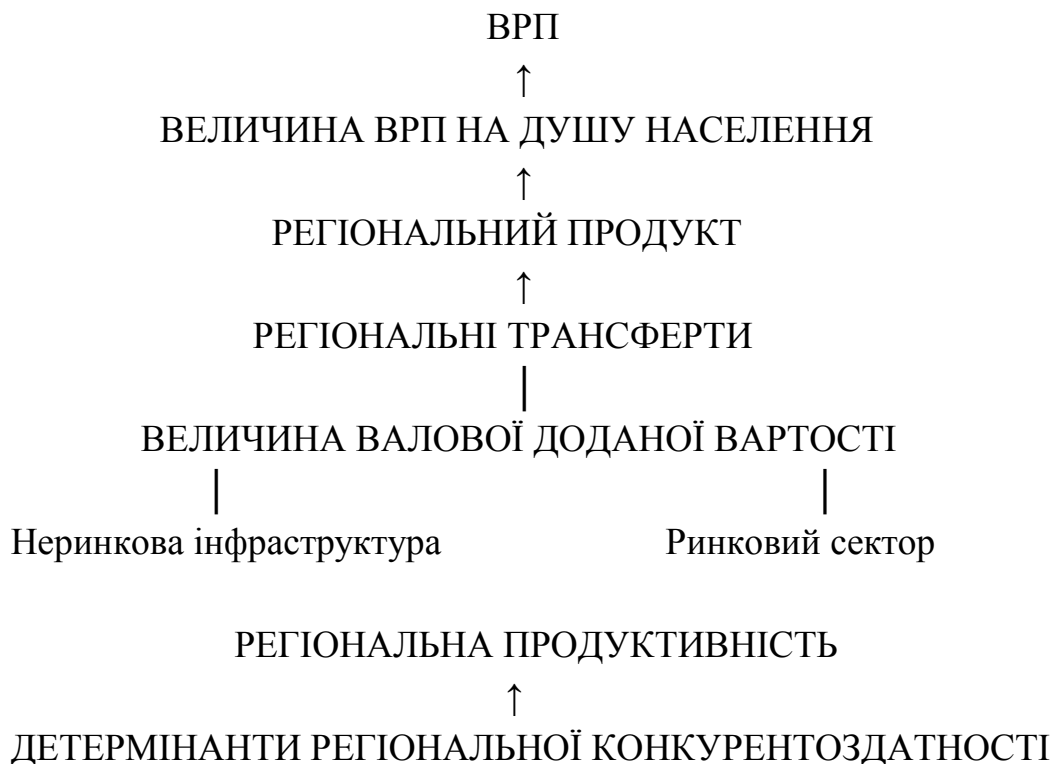

Рис. 3.14 – Етапи формування валового регіонального продукту

Як показано на рисунку 3.14 початковий рівень формування конкурентної позиції регіональної економічної системи становлять детермінанти регіональної конкурентоспроможності. До них можна віднести чинники – ті, які відносяться до продуктивного середовища; ті, які відповідають людському фактору; інфраструктурні складові. Цей рівень є основним і відіграє важливу роль у процесі формування конкурентоспроможності регіону. Адже саме від того, яким чином поєднуються регіональні детермінанти, які умови їх взаємодії, залежать економічні, виробничі, соціальні процеси всередині регіональної системи.

Результатом взаємодії факторів конкуренції є формування наступного рівня – регіональної виробничої або пропускнуої здатності. Його головними компонентами є галузевий склад економіки, рівень і структура спеціалізації, ефективний рівень взаємодії учасників ринкової системи, а також структура власності. Наступний рівень формує регіональну продукцію і головними його складовими є регіональні трансферти, а також величина валової доданої вартості. Регіональні трансферти являють собою альтернативні можливості отримання прибутку на регіональному рівні, такі як, продаж активів іноземним резидентам, соціальні трансферти (пенсії, допомоги по безробіттю), а також приватні трансферти (грошові перекази від емігрантів). Валова додана вартість формується за допомогою функціонування двох факторів економічної системи – ринкового і неринкового. Ринкова валова додана вартість формується як на місцевих, так і на експортних ринках. Неринкова валова додана вартість включає в себе діяльність соціального сектору, який є важливою складовою для сільських або депресивних районів (регіонів), де існують обмеження для ведення економічної діяльності. В рамках даного рівня важливу роль відіграють такі показники, як ринкова спеціалізація і структура ринків, рівень прибутковості суб'єктів економічної системи, вартість одиниці робочої сили, а також регіональна продуктивність. Результатом взаємодії кожного з рівнів є формування валового регіонального продукту, розрахунок якого проводиться на душу населення. Цей показник можна визначити як загальний індикатор регіональної конкурентоспроможності, що визначається за наступною формулою [74]:

$$(ВРП : Н) = (ВРП : ЗН) \cdot (ЗН : ПН) \cdot (РП : Н), \quad (3.1)$$

де ВРП – валовий регіональний продукт;

Н – населення;

ЗН – кількість зайнятого населення;

ПН – працююче населення.

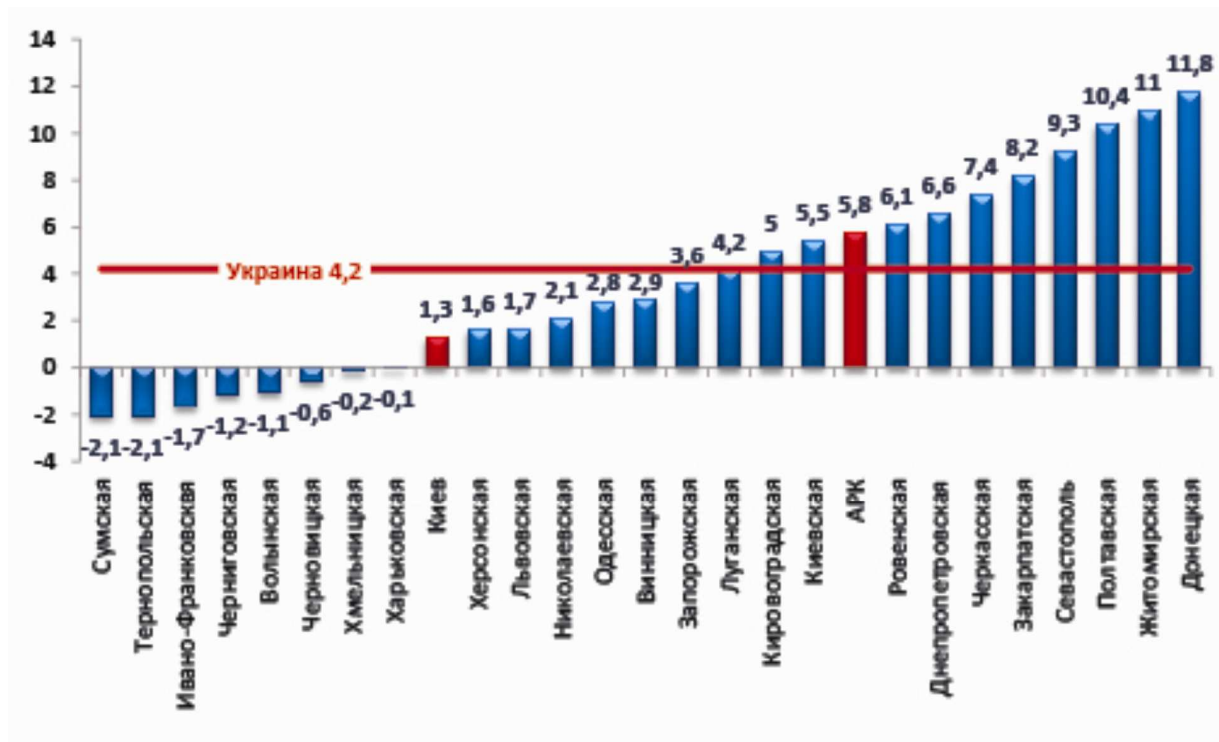

Рис. 3.15 – Реальний приріст ВРП за регіонами України за 2010–2011 роки, % [46]

Регіони України мають суттєві розбіжності щодо виробництва ВРП та долі регіонів у виробництві ВВП. У таблиці 3.6 представлені показники регіональні розбіжності в долі виробництва ВВП країни та ВРП за 27 регіонами.

Значний внесок в приріст ВРП в 2011 році внесли переробна промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, води і газу, діяльність транспорту і зв'язку і торгівлі.

Негативний вплив на показники приросту ВРП в 2011 році надали будівництво, сільське господарство і добувна промисловість. Основні чинники зростання ВРП в 2011 році: поживлення зовнішніх ринків, зростання світових цін на продукцію хімічної промисловості і машинобудування активізувало експортно орієнтовані галузі.

Таблиця 3.6 – Регіональні розбіжності в долі виробництва ВВП країни та ВРП за 27 регіонами України [175]

Області України / міста	ВРП 2011р.		Доля у ВВП країни (%)
	на душу населення (грн)	на душу населення (індекс Україна = 100)	
1	2	3	4
АР Крим	13 933	на 30% нижче середнього	3,0
Вінницька	12 145	60%	2,2
Волинська	12 340	на 41% нижче середнього	1,34

Продовження таблиці 3.6

1	2	3	4
Дніпропетровська	27737	140%	10,0
Донецька	23137	135%	9,7
Житомирська	11 419	58%	1,6
Закарпатська	10 081	59%	1,4
Запорізька	20614	104%	4,1
Івано-Франківська	12 485	63%	1,9
Київ	61 088	355%	18,6
Київська область	21 769	110%	4,1
Луганська	16 338	84%	5,0
Львівська	14093	82%	3,9
Миколаївська	17050	На 14% нижче середнього	2,2
Одеська	20341	118%	5,3
Полтавська	22 337	На 13% вище середнього	3,7
Рівенська	11699	60	2,5
м. Севастополь	16 966	59%	0,71
Сумська	13 631	79%	1,8
Тернопільська	10240	52%	1,2
Харківська	21 228	107%	6,5
Херсонська	12256	62%	1,47
Хмельницька	11 780	59%	1,73
Черкаська	14 581	73%	2,05
Чернігівська	13 121	66%	1,6
Чернівецька	9 383	41%	0,93

Однією з центральних проблем сучасної теорії конкуренції є вирішення дилеми: виступають регіони виключно у якості конкурентного середовища діяльності окремих компаній або являються самостійними учасниками глобальних конкурентних відносин. Прихильники першого підходу ідентифікують поняття «регіон» та «територія» і зазначають, що територія характеризується певними постійними фізичними характеристиками, які неможливо змінювати адекватно динаміці ринкової кон'юнктури, що лежить в основі конкурентного процесу. Тобто в даному випадку регіон-територія з усіма властивими йому характеристиками виступає виключно як місце розміщення та функціонування окремих фірм. Відомий американський економіст професор М. Портер в своїй книзі «Конкуренція» [135] стверджує, що конкурують не регіони або країни, а окремі компанії, в той час як регіони та країни виступають лише зовнішнім середовищем, яке позитивно (або негативно) впливає на конкурентний статус компаній. Акцентуючи увагу на факторах локалізації (розміщення), М. Портер розвиває теорію кластерів – сконцентрованих за географічною ознакою груп взаємопов'язаних компаній та споріднених підприємств, які конкурують між собою, але водночас

провадять спільну діяльність. Головна перевага кластера – інтенсифікація інноваційної діяльності, що у найбільшій мірі проявляється в створенні високотехнологічних виробництв. Таким чином, М. Портер робить висновок, що джерелом основних конкурентних переваг в глобальній економіці часто виступає місцезнаходження (локалізація) кластера.

Прихильник другого підходу, президент Європейської асоціації регіональної науки Р. Камані, в своєму докладі «Концепція територіальної конкурентоспроможності: виправдана або оманлива?» стверджує, що в глобальній економіці регіони не лише виступають економічним ареалом діяльності місцевих компаній, а й відіграють ключову роль в процесі акумуляції та дифузії знань, сприяють інтеркорпоративній взаємодії та виникненню новітніх форм бізнесу, тобто виступають активними самостійними суб'єктами конкурентних відносин. Крім того, Р. Камані наголошує на неможливості простої адаптації економічних законів розвитку національних економік до субнаціонального рівня, що робить надзвичайно актуальною розробку концепції міжнародної конкурентоспроможності регіону.

У зв'язку з вище сказаним, доцільно виділити п'ять основних чинників, які обґрунтовують необхідність розробки концепції міжнародної конкурентоспроможності регіону.

1. Проявом дії закону нерівномірності економічного розвитку в умовах інтенсифікації глобалізації виступає виникнення та розвиток явища «нової конкуренції» [13]. Сьогодні роль окремих регіонів та локалітетів у процесах міжнародної конкуренції зростає в такій мірі, що їх конкурентний статус може порівнюватись або навіть перевищувати конкурентні позиції традиційних учасників міжнародної конкуренції (країн, ТНК). Перетворення окремих регіонів на потужні полюси економічного зростання особливо яскраво проявляється у створенні високотехнологічних кластерів («Силіконова долина», «Бостонський маршрут 122» в США; Північне Онтаріо в Канаді; третя Італія; «Блакитний банан» в Європі тощо).

2. Зміни в системі міжнародного поділу праці. По-перше, відбувається поглиблення функціональної спеціалізації. Функції стратегічного планування, інформаційного забезпечення процесу прийняття рішень, маркетингу, фінансового планування та управління, логістики виділяються в окремі сфери бізнес-діяльності. Крім того, розповсюджується глобальна концепція аутсорсинга [178], тобто передача окремих функцій компанії іншим фірмам-виконавцям («на сторону»). По-друге, спостерігається стійка тенденція до укрупнення суб'єктів спеціалізації, розвиток територіально-

функціональної спеціалізації. Так, окремі регіони спеціалізуються не лише на виробництві певних видів продукції та послуг – текстильні, автомобільні, нафтові, туристичні регіони тощо, але й на конкретних функціях – матеріального або нематеріального виробництва. По-третє, має місце посилення вертикального поділу праці на інтелектуальні та інші види діяльності саме між окремими регіонами. В регіонах з інтелектуальною спеціалізацією концентруються центри прийняття рішень потужних транснаціональних та глобальних компаній, які й залучають до виробничого процесу інші ресурсомісткі регіони. Як правило, прибутки, отримані в регіонах зі спеціалізацією більш низького типу, перетікають до регіонів зосередження управлінських центрів.

3. Неможливість використання існуючого інструментарію та методик розробки ефективних національних конкурентних стратегій на субнаціональному (регіональному) рівні. На відміну від національних економік, які конкурують на основі принципу порівняльних переваг, окремі території (регіони, міста, локальні утворення) вступають у відносини міжнародної конкуренції на основі принципу абсолютних переваг. Це пояснюється відсутністю на регіональному рівні таких макроекономічних механізмів регулювання економіки, як зміна валютного курсу, рівня заробітної плати та цін.

4. Виникнення феномену «нової регіоналізації» [85], суть якого полягає у виникненні регіонів, які не пов'язані з існуючим адміністративним поділом країни та характеризуються високим міжнародним конкурентним статусом. За висловом ідеолога концепції нового регіоналізму М. Кітінга, «новий регіоналізм характеризується двома пов'язаними між собою особливостями: він не обмежується кордонами національного господарства; він стикає між собою регіони в конкурентній боротьбі, а не надає їм нові ролі у системі міжнародного поділу праці».

5. Формування нової економіки, заснованої на знаннях. На початку 90-х рр. ХХ ст. відомий дослідник-регіоналіст А. Андерсон застосував поняття «С-регіонів», в яких віділив чотири детермінанти, що лежать в основі парадигми сучасного динамічного регіонального розвитку в умовах глобальної конкуренції. Це так звані «С-фактори»: компетенція (competence), культура (culture), комунікації (communication) та креативність (creativity). Він спрогнозував зниження ролі старих промислових регіонів (Ліверпуля, Манчестера, Філадельфії) та появу нових С-регіонів навколо центрів вищої

освіти, які в союзі з потужними корпораціями перетворюються на реальні центри виробництва інноваційно-інформаційних продуктів [20].

Отже, можна зробити висновок про необхідність розробки концепції міжнародної конкурентоспроможності регіонів, яка повинна включати аналіз взаємодії регіонів як самостійних економічних агентів – учасників глобальних конкурентних відносин.

Варто зазначити, що на сьогодні відсутнє єдине, загальноживане визначення поняття міжнародної конкурентоспроможності регіону, що зумовлюється його дискутивністю та багатовимірністю.

За визначенням Європейської Комісії, регіональна конкурентоспроможність – це здатність регіону виробляти такі товари та послуги, які користуються попитом на міжнародних ринках, та водночас забезпечують стабільний і високий рівень прибутків місцевого населення; або (узагальнено) здатність регіону в умовах зовнішньої конкуренції забезпечувати відносно високий рівень прибутків та зайнятості [20].

На сучасному етапі розвитку теорії міжнародної конкуренції виділяють два підходи щодо трактування категорії «регіональна конкурентоспроможність». Перший розглядає регіональну конкурентоспроможність як агрегований показник конкурентоспроможності локальних фірм, другий – як похідну функцію від показника макроекономічної, тобто національної, конкурентоспроможності.

Основна теза першого підходу – розбіжність у економічних інтересах фірм та регіонів, в яких вони функціонують. М. Портер також наголошує, що «реальний рівень конкурентоспроможності визначається рівнем продуктивності праці, оскільки висока продуктивність гарантує високий рівень заробітної плати, стабільність національної валюти, прибутковість капіталу та, як наслідок, підвищення стандартів життя населення». Однак, незважаючи на вагомe значення фактору продуктивності праці, при розробці локальних конкурентних стратегій необхідно також враховувати інституціональну та ринкову структуру регіону. Так, професор Р. Мартін стверджує, що «регіональна конкурентоспроможність – це здатність регіональної економічної системи оптимізувати локальні ресурси для того, щоб успішно конкурувати на національному та міжнародному ринках та адекватно й оперативно реагувати на зміни, що відбуваються на цих ринках» [135].

Другий підхід щодо визначення міжнародної конкурентоспроможності регіону як похідної від рівня національної конкурентоспроможності є дещо

обмеженим. Певна група макроекономічних законів та закономірностей є недієвою на субнаціональному рівні. Так, наприклад, регіони, на відміну від національних економік, не мають порівняльних переваг у різниці обмінних курсів валют. Разом з тим, інтеррегіональна мобільність факторів виробництва може виявитись критичним чинником локального розвитку. Отже, внаслідок відсутності розгалуженого апарату інструментів макроекономічного регулювання на регіональному рівні базові засади теорії національної конкурентоспроможності не можуть виступати основою розробки концепції міжнародної конкурентоспроможності регіону.

Італійські дослідники Р. Селліні та А. Сочі дотримуються іншої точки зору щодо ідентифікації міжнародної конкурентоспроможності регіону. Вони стверджують, що конкурентоспроможність регіону не є простою інтерпретацією ані макроекономічної, ані мікроекономічної конкурентоспроможності, тобто регіони не можна аналізувати ані як просту сукупність компаній, ані як спрощену модель національної економіки [85].

Відомі економісти Кембріджського університету Б. Гардінер, Р. Мартін, П. Тайлер у своєму дослідженні «Конкурентоспроможність, продуктивність та економічне зростання через призму Європейських регіонів» акцентують увагу на продуктивності праці, як ключовому індикаторі рівня конкурентоспроможності регіону. [85; 195] Ними пропонується модель «піраміди конкурентоспроможності регіону» (рис. 3.16).

На регіональному рівні продуктивність праці залежить від низки чинників (враховуючи специфіку локального бізнес-середовища), які також впливають на рівень зайнятості. Поєднання двох показників – рівня продуктивності та зайнятості – виступає «усвідомленою конкурентоспроможністю», яка являється ключовим компонентом ефективності регіонального розвитку та зростання добробуту місцевого населення.

Італійський дослідник І. Бегг також вважає, що індикаторами конкурентоспроможності регіону є продуктивність та зайнятість, а якість життя місцевого населення - її неодмінною характеристикою. Основними факторами регіональної конкурентоспроможності, за Беггом, виступають зміни у співвідношенні секторів економічної діяльності та «макроекономічний вплив» на регіон, характеристики локальних компаній, бізнес-середовище та здатність до інновацій. Результати своїх досліджень І. Бегг узагальнює у вигляді «лабіринту» регіональної конкурентоспроможності (рис. 3.17) [85; 192].

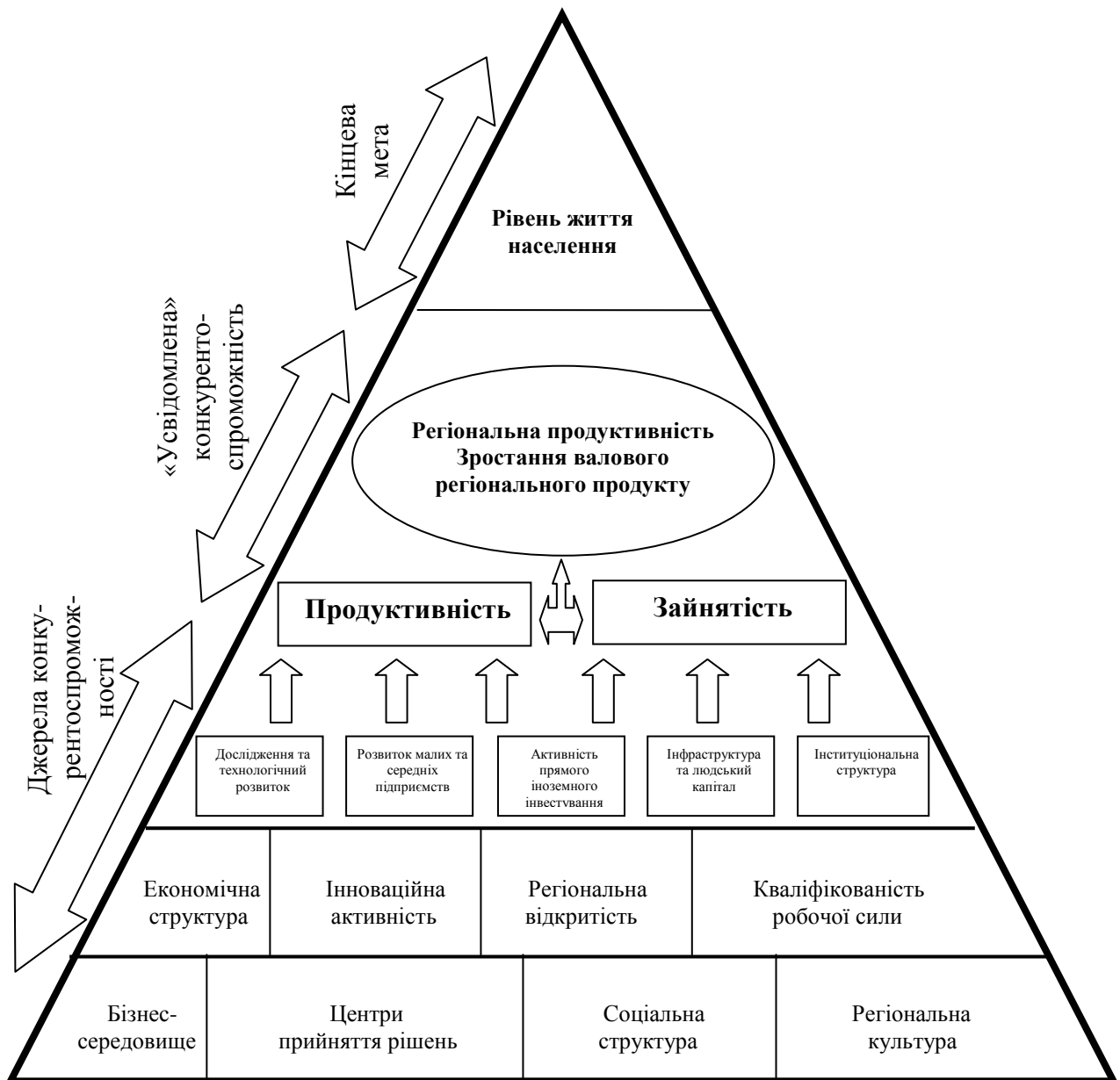

Рис. 3.16 – «Піраміда» конкурентоспроможності регіону

Отже, можна зазначити, регіональна конкурентоспроможність сьогодні має й міжнародний аспект, який визначає міжнародна конкурентоспроможність регіону, як здатність регіону в умовах зовнішньої конкуренції на основі ефективного використання традиційних та створення унікальних ресурсів локального розвитку стимулювати підвищення продуктивності виробництва та рівня життя місцевого населення у довгостроковій перспективі.

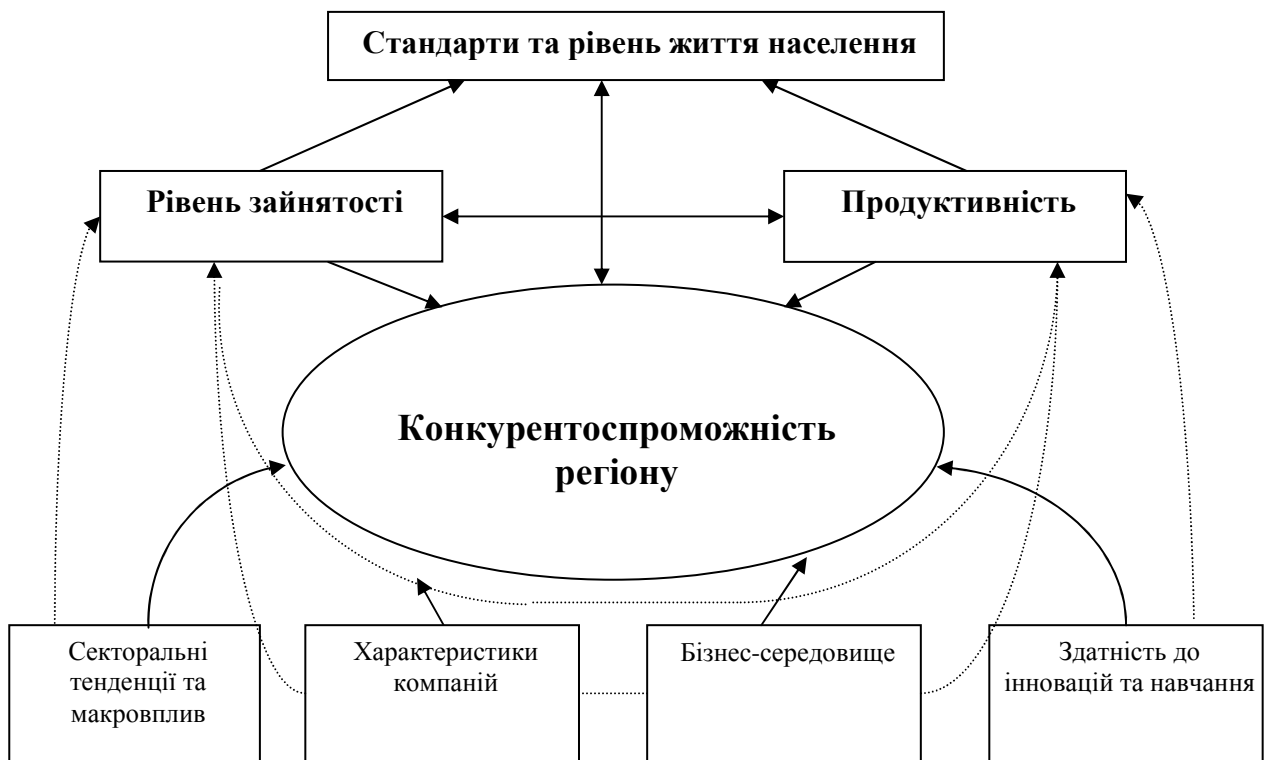

Рис. 3.17 – «Лабіринт» конкурентоспроможності регіону [11]

Проаналізуємо деякі загальні показники конкурентоспроможності регіонів України. У порівнянні з попереднім роком українські регіони розташувалися відносно рівномірно у рейтингу. Загальні бали за індексом конкурентоспроможності у розрізі двадцяти шести відібраних регіонів України, у таблиці 3.7.

Провідне місце у рейтингу, як і в попередні роки, займає місто Київ, яке набрало 4,26 бали, що на 10 % перевищує середнє значення індексу за 27 регіонами (3,87). Слідом за Києвом з незначним відставанням слідує Дніпропетровська область, що набрала 4,10 бали, на 0,23 вище середнього, але на 0,02 бала нижче ніж мала область у 2010 році. За ними йдуть Харківська область, що набрала 4,05 бали, що на 0,18 бала більше середнього показника і на 0,01 бала більше ніж у попередньому році й піднялося з сьомої позиції на третью.

Індекс конкурентоспроможності для Київської області у 2011 році був розрахований уперше і одразу цей регіон вийшов на четверту позицію в рейтингу, посівши місце між Харківською і Донецькою областями. Сукупний індекс Київської області становить 4,04 бали, що на 0,17 бала вище середнього.

Замикає першу п'ятірку Донецька область – 4,03 бали, що на 0,16 бала вище середнього показника. Донецька область піднялася вгору на одну позицію порівняно з 2010 роком.

Таблиці 3.7 – Індекс регіональної конкурентоспроможності за 2011 рр. [175]

Міста /Області	Показник індексу регіональної конкурентоспроможності		
	Роки	2010	2011
м. Київ		4,21	4,26
Дніпропетровська область		4,12	4,10
Харківська область		4,04	4,05
Київська область		не розраховувався	4,04
Донецька область		4,06	4,03
Запорізька область		3,95	3,98
Севастополь		не розраховувався	3,96
Одеська область		3,94	3,95
Полтавська область		3,98	3,94
Львівська область		4,09	3,88
Миколаївська область		не розраховувався	3,87
Волинська область		3,88	3,87
Луганська область		3,92	3,87
Україна середня за регіонами)		3,97	3,87
Вінницька область		3,77	3,86
Сумська область		3,95	3,84
Черкаська область		3,96	3,81
Рівненська область		3,87	3,81
Закарпатська область		4,09	3,80
Івано-Франківська область		3,86	3,78
Хмельницька область		3,96	3,77
Чернівецька область		не розраховувався	3,77
АР Крим		4,06	3,77
Житомирська область		3,84	3,76
Тернопільська область		не розраховувався	3,74
Чернігівська область		не розраховувався	3,68
Кіровоградська область		не розраховувався	3,68
Херсонська область		3,90	3,58

До другої групи регіонів України можна віднести області, значення індексу конкурентоспроможності яких нижче 4,00, але перевищує середній показник індексу конкурентоспроможності за регіонами: Запорізька область (3,98), місто Севастополь (3,96), Одеська (3,95), Полтавська (3,94), Львівська області (3,88).

До третьої групи відносяться регіони індекс конкурентоспроможності яких знаходиться на рівня середнього балу по двадцяти шість областям (3,87) Миколаївська, Волинська, Луганська області. Першу десятку замикає Львівська область.

Другу десятку регіонів за індексом конкурентоспроможності очолює Миколаївська область (3,87) й заключає Хмельницька область (3,77), тобто розбіжності в цій групі становлять 0,10.

До групи аутсайдерів (областей, що мають значення індексу конкурентоспроможності нижче за середній і не увійшли до першої двадцятки регіонів), увійшли Хмельницька, Чернівецька, Житомирська, Тернопільська, Чернігівська, Кіровоградська області та АР Крим, індекси конкурентоспроможності яких нижчі за середній показник на 0,10. Замикає групу аутсайдерів Херсонська область, яка має найнижчий показник індексу регіональної конкурентоспроможності 3,58, що на 0,29 менше значення середнього показника.

Новачки індексу порівняно з 2010 роком переважно невеликі за розміром економіки області (Київська, Миколаївська, Чернівецька, Тернопільська, Чернігівська, Кіровоградська) та місто Севастополь. Більшість цих регіонів розташувалася на останніх позиціях рейтингу. Винятком стали Севастополь і Київська область, які увійшли до першої десятки.

Протягом 2011 року зросли індекси регіональної конкурентоспроможності п'яти регіонів, як Вінницької області на 0,09 бала, Київська на 0,04 бала, Запорізької області на 0,03 бала та на 0,01 бала Харківської та Одеської областей.

За цей же період зменшилися показники індексів регіональної конкурентоспроможності п'ятнадцяти областей: Херсонської на 0,32 бала, Рівенської та АР Крим на 0,29 бала, Львівської на 0,21 бала, Хмельницької на 0,19 бала, Черкаської на 0,12 бала, Сумської на 0,11 бала, Івано-Франківської та Житомирської на 0,08 бала, Рівенської на 0,06 бала, Луганської на 0,05 бала, Донецької на 0,03 бала, Дніпропетровської на 0,02 бала.

Досить значним є розкид між найвищим і найнижчим результатом індексу регіональної конкурентоспроможності, так Київ має значення 4,26 бала, а Херсон – 3,58, при цьому різниця становить 0,68.

Незважаючи на визначені тенденції більшість регіонів зберегли свої місця у рейтингу конкурентоспроможності за 2011 рік порівняно з попередніми роками. Винятком стали три області, що суттєво змінили свої позиції у рейтингу: Запоріжжя з другого місця перемістилося на 6-е, АР Крим – з 14-го на 21-е, а Харківська область – з 7-го на третє [175].

Великі розриви знижують потенціал підвищення конкурентоспроможності, оскільки регіони – аутсайдери є «вузьким місцем» для розвитку усієї країни

У 2011 році розрив у міжнародному рейтингу між регіонами з найкращим і найгіршим індексом становив 55 позицій. Підсумкові бали Києва та Херсонської області відповідно дорівнюють 62-й (Іран) та 117-й (Малаві) позиціям у індексі глобальної конкурентоспроможності.

Конкурентоспроможність регіону – це ступінь забезпеченості його факторами, здатними залучати та утримувати суб'єкти ринкової діяльності в партнерських відносинах, а також сприяти їх постійному розвитку. Від результативності використання (реалізації) конкурентного потенціалу регіону залежить його очікувана (або досягнута) конкурентна позиція, тобто місце (частка) і роль на національному та світовому ринках.

Підвищення конкурентоспроможності доцільно розглядати в контексті ефективного управління певними (базовими) конкурентними перевагами регіону, оскільки конкурентоспроможність регіону є їх наслідком.

Конкурентоспроможність регіону визначається як наявністю тих чи інших конкурентоспроможних галузей або сегментів галузі, так і здатністю регіональних органів влади створити умови для досягнення й утримання конкурентної переваги в певних областях.

Провідна роль у досягненні конкурентної стійкості регіону належить кластерам, саме вони створюють критичну масу, необхідну для конкурентного успіху в певних галузях. Тому одне із завдань в системі підвищення конкурентоспроможності регіону – виявити потенціал кластеризації регіону. Для вирішення цього завдання необхідне проведення аналізу конкурентної стійкості підприємств регіону. З метою підвищення конкурентоспроможності Харківської області, в регіоні проводиться системна робота з формування кластерів в усіх можливих бізнес-сферах. Саме завдяки цьому сьогодні в регіоні вже працюють робочі групи наступних кластерів: «Бізнес-послуг», «Слобожанський АПК», «Чисті технології», «Інформаційно-комунікаційні технології», «Мехатроніка». Активно впроваджує кластерні ініціативи КП «Індустріальний парк «Рогань».

Важливим індикатором регіональної конкурентоздатності на сучасному етапі є формування валового регіонального продукту (ВРП), його динаміка безпосередньо впливає на конкурентоспроможність регіонів.

Таким чином, конкурентоспроможність – це системна категорія, обумовлена економічними, соціальними і політичними чинниками, які забезпечують стабільне становище розвитку регіонів і країни в цілому.

У рамках підвищення конкурентоспроможності регіонів «Інститутом економіки та прогнозування» національної академії наук України під науковим керівництвом І. В. Крючкова розроблена Концепція Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки на 2007–2015 роки.

Метою розроблення концепції Державної програми підвищення конкурентоспроможності національної економіки України є формування концептуальних засад нового інструмента реалізації економічної політики Уряду України – довгострокової Програми на 2007–2015 роки, розроблення та реалізація якої дозволить вирішити декілька актуальних задач, а саме: підвищити конкурентоспроможність економіки України, активізувати інноваційно-інвестиційну складову розвитку із позитивним впливом на структурні процеси у реальному секторі економіки та в розширенні перспективної складової «економіки на базі знань», чим забезпечити динамічне економічне зростання із підвищенням рівня та якості життя населення.

3.5. Роль екологічного фактора в забезпеченні сталого розвитку регіонів

Для економічної науки розгляд економічної діяльності залежно від екологічної складової має важливе значення для майбутнього стабільного розвитку суспільства. На даному етапі розвитку людство зіткнулося з проблемами екологічного типу. Проблема взаємовідносин людини з природою притягувала увагу великих вчених всіх епох, починаючи з античного часу, звідки дійшло до нас уявлення про виснаження природи в зв'язку з розвитком цивілізації, знищенням лісів, шляхом розширення використовуваних земель. Деградація навколишнього середовища на фоні індустріального й аграрного розвитку стала очевидною в другій половині 19 ст.: змінилися ландшафти земель, флора та фауна, виникли ознаки виснаження невідновних та погіршення якості відновлюваних ресурсів.

Питанням збереження природи для майбутніх поколінь при паралельній підтримці необхідних параметрів економічного зростання, пошуком вирішення цієї проблеми відвіку займалися вчені різних країн і різних наукових напрямів, такі як Е. Берноськи, Р. Беспамятнов В. Вернадський, Я. Грушко, М. Дмитрієв, Н. Казніна Б. Коммонер, Б. Кочуров, Ю. Кротов, Є. Лобанова, Б. Ломборг,

І. Пінігіна, Н. Реймерс, У. Різом, Т. Хоружа, Л. Фіонова, А. Шмаль, А. Яблуков та багато інших, оскільки питання підтримки задовільного екологічного стану для збереження життя на землі є першочерговим перед розглядом інших важливих проблем людства. Хоча дана тема обговорюється давно і багатьма вченими вона є досі незвіданою, має безліч невирішених питань і наростаючу актуальність в ході розвитку земної цивілізації. Як поєднувати виробництво необхідних предметів споживання для виживання людства і не дати виробництву цих предметів вбити його? Актуальним стає питання – що відбудеться при втраті біосфери здатності до відтворення?

Недостатня розробленість економічною теорією теоретико-методологічних питань коеволюції суспільства і природи, потреба формування нових умов, адекватних стану соціально-орієнтованій ринковій економіці, підштовхнула до дослідження причин нинішнього критичного екологічного перебування на планеті і проблем еколога-економічної стабілізації. Виникла суспільна потреба в наукових розробках і практичній діяльності у сфері відновлення балансу економічного розвитку і задовільного екологічного стану на планеті та створення основ для довгострокового прогнозування майбутнього земної екосистеми. У пошуку шляхів вирішення цих питань й полягає ціль даного дослідження.

Масштаби людської діяльності вийшли на планетарний масштаб. Екологічне навантаження на природу придбало критичне значення. Якщо нічого не заподіяти, - зміни будуть необоротними і наслідки руйнівними. Ці процеси панують на всієї території планети. Екологічна криза відбивається на всіх державах, але особливо на тих, що розвиваються, так як у розвинених держав більше можливостей для її подолання та маніпулювання іншими державами в напрямку перетягування «екологічної ковдри» на себе. Отже негативне становище навколишнього середовища не минуло й нашої країни.

Про роль екологічного фактору сьогодні неможливо не згадати при дослідженні жодної проблеми, особливо його врахування є актуальним та взаємопов'язаним з проблемою суспільного відтворення. Ця проблема для України є найактуальнішою. Забруднення навколишнього середовища досягло такого рівня, коли воно негативно впливає на демографічний стан та «виживання» української нації. За останні роки значно посилюється екопатогенний вплив на здоров'я населення. Зростає загальна чисельність захворювань, кількість дітей із вродженими аномаліями, підвищився загальний рівень спонтанних мутацій. Як результат несприятливого впливу забрудненого довкілля, збільшилась кількість спонтанних абортів,

мертвонароджень, проблем з вагітністю, що несе загрозу репродукції населення в цілому. Ці явища є прямим наслідком впливу негативного стану природного довкілля (атмосфери, питної води, шуму, зелених просторів) на здоров'я та рівень смертності населення. Фактори довкілля суттєво впливають на формування рівня дитячої смертності певної території, оскільки саме у віці до одного року дитина найбільш піддається негативним впливам середовища внаслідок ще не сформованих адаптаційно-приспосувальних реакцій організму. Зростання смертності населення у майже всіх вікових групах пов'язане із послабленням імунітету людей до захворювань в умовах погіршення екологічної ситуації. Причому саме міським жителям характерне переваження в структурі летальних випадків смертності від захворювань, що пов'язані з екопатогенним впливом довкілля (новоутворення, отруєння, вроджені аномалії). Особливої важливості для населення набуває якість продуктів харчування. З їжею в організм людини потрапляє від 70 до 90 % всіх потенційно шкідливих речовин. В результаті постійного дефіциту життєво необхідних речовин організм не може протистояти несприятливим чинникам навколишнього середовища, людина підходить до стану імунодефіциту. Поряд із природним значно впливає на смертність людей і штучне середовище: автомобільний травматизм, забруднена атмосфера, шуми, поширення хімічних речовин, радіоактивне забруднення територій, вплив людської діяльності та рівень озону в атмосфері, зростання концентрації в атмосфері вуглекислого газу, метану, пилу, тощо. Безперервне зростання темпів споживання приводить до збільшення об'ємів сміття. Відходи людської життєдіяльності, часом повністю непридатні до утилізації, накопичуються в природних зонах і місцях суспільного користування, або спалюються за містами, отруюючи повітря. В Україні, де на додаток до ядерних відходів, важка промисловість продовжує викид відходів в навколишнє середовище, нинішню екологічну ситуацію можна охарактеризувати як кризову.

Не менш актуальним став практичний розвиток локальних екологічних питань пов'язаних з техногенними освоєннями тієї чи іншої території. Стан довкілля на конкретній території у визначений час значною мірою впливає на самопочуття і працездатність людини. Тому ряд факторів антропогенного походження на сучасному етапі фахівці схильні вважати домінуючими у формуванні суспільного та індивідуального здоров'я та тривалості життя. Найнебезпечнішими з точки зору екології в Україні є об'єкти, які знаходяться в критичному стані і можуть викликати екологічну катастрофу, – це і

Чорнобиль, це і Калушська проблема із зсувом ґрунту, це і Солотвино, де місто йде під землю. Можна сказати, що це весь Схід України, де знаходяться крупні підприємства хімічної, металургійної, вугільної промисловості. Чим далі на захід, тим в повітрі менше шкідливих речовин. Єдиної граничної норми для всіх токсичних речовин немає. Є лише норми, приведені в мг/м³: Європейський стандарт – 50 мг/м³, в Україні навіть в найчистіших областях він – 150 мг/м³, а є і 350, і навіть 700 міліграм. Найгірше ситуація там, де сконцентрована важка промисловість – це лідери антирейтингу Донецька, Дніпропетровська і Луганська області.

Екології в останні роки допомогла економічна криза (2008–2009 рр.), яка різко скоротила виробництво в металургії і хімії. Проте, це тимчасово, і вже в 2010 році викиди в атмосферу збільшуються (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 – Викиди в атмосферу забруднених речовин за областями за рік, тис. тонн [171]

Найчистіші області				Забруднені області			
	2008	2009	2010		2008	2009	2010
1. Чернівецька	43,3	43	44,5	1. Донецька	1767,2	1513,3	1882
2. Рівненська	61,5	52,8	56,2	2. Дніпропетровська	1164,8	989,4	1140
3. Волинська	63,4	57,1	57,2	3. Луганська	662,5	592,3	598,2
4. Тернопільська	64,8	61,1	63	4. Київська і м. Київ	565,1	544,6	525
5. Житомирська	80,5	84,1	69,1	5. Запорізька	331,7	280,5	326

За даними Держкомстату в 2010 році тільки заводи і фабрики викинули в повітря 4,1 млн. тонн шкідливих речовин, це на 187,5 тис. тонн більше (4,5%), ніж в 2009 році. У викидах – діоксин вуглецю, сіра, азот та інші отруйні елементи. Більше всього зіпсувалося повітря в Дніпропетровській (на 150 тис. т викидів більше, ніж в 2009), Донецькій (на 70 тис. т), Запорізькій областях (на 46 тис. т). Це слідство того, що країна виходить з кризи. Заводи починають працювати на повну силу, відповідно більше викидів в атмосферу. Проте є області, де повітря стало чистіше: у Івано-Франківській в повітрі тепер менше хімії майже на 47 тис. т, а в Житомирській – на 15 тис. т. Також зменшилася кількість викидів в Кіровоградській, Миколаївській, Закарпатській, Херсонській, Полтавській, Вінницькій і Київській областях. Проте лідером по чистоті, як і минулого року, залишається Чернівецька область. Зменшення шкідливих викидів в атмосферу повітря пояснюється значним зниженням обсягів виробництва та потужності багатьох підприємств, але це тимчасово. Транспорт отруює повітря лише небагато чим менше, ніж

заводи, - в 2010-му автомобілі, поїзди і літаки викинули 2,5 млн. т шкідливих речовин (на 30 тис. т більше, ніж в позаминулому році). Проте в нафтових компаніях говорять, що скоро ситуація покращає – адже посилюються стандарти якості палива. Україна – не «найбрудніша». Щодо одного з найнебезпечніших хімічних елементів, діоксиду вуглецю, наша країна «прозвела» 185 млн тонн, а ось Німеччина – 789 млн т, Великобританія – 523 млн т. У трійці лідерів – Росія (1,5 млрд т), США (5,7 млрд т) і Китай (6 млрд т) [171].

В Україні у січні-вересні 2011 року обсяг викидів забруднюючих речовин та парникових газів у атмосферу в порівнянні з аналогічним періодом 2010 року зріс на 7,3 % (218 тис. т), та складає 3 млн 211,6 тис. тонн (викиди метану, оксиду азоту, які належать до парникових газів, діоксиду вуглецю, який впливає на зміну клімату). Повітряний басейн випробовує найзначніші навантаження в тих містах і районах області, де розташовані підприємства металургії, вугільної промисловості і електроенергетики. Найбільше викидів зафіксовано у Донецькій (1 млн 137,3 тис. т), Дніпропетровській (693,3 тис. т) та Луганській областях (354,2 тис. т). Найменше викидів по всій території України було у м. Севастополі, Чернівецькій та Волинській областях як й у попередні роки.

На рисунку 3.18 показано сумарне забруднення території України, а саме зображено екологічну оцінку радіаційних і інших забруднень повітря, ґрунту, забруднення поверхневих і підземних вод. На рисунку 3.19 наведено данні радіаційного забруднення по областях та регіонах нашої країни (сумарне забруднення території цезієм-137). На рисунку 3.20 показано техногенне навантаження на природне середовище по областях України. В Україні дуже великі проблеми з місцевим водопостачанням. Екологами визнано непридатними для пиття на Україні більше 60 % української води. Середні за останній квартал 2011 року значення вмісту сполук біогенних елементів у водах основних річкових басейнів України показані на рисунку 3.21 не кажучи вже о значеннях вмісту специфічних речовин (нафти, СПАР, заліза та ін.). У зв'язку з цим існує цілий ряд населених пунктів, по різних областях країни, де люди користуються водою, що привозиться (рис. 3.22).

Рис. 3.18 – Карта сумарного забруднення природного середовища України [54]

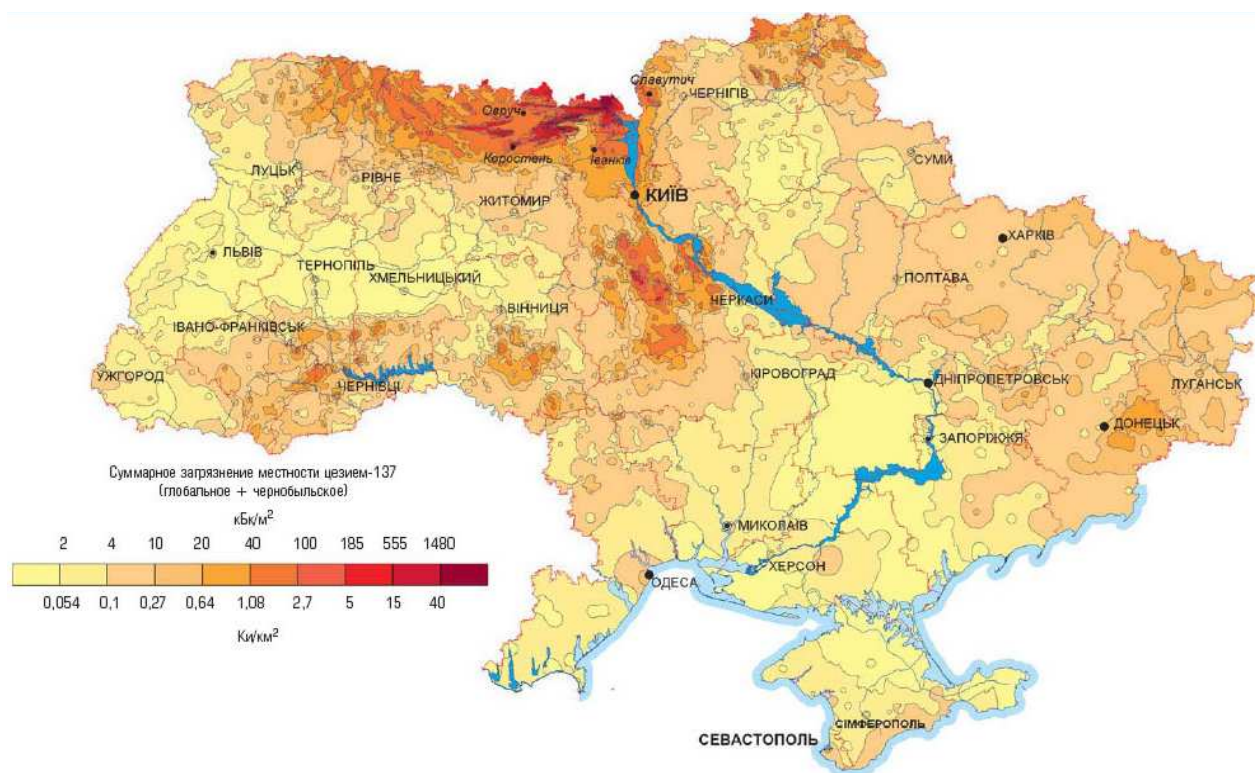

Рис. 3.19 – Радіаційне забруднення за областями та регіонами України

Рис. 3.20 – Карта техногенного навантаження за територією України [59]

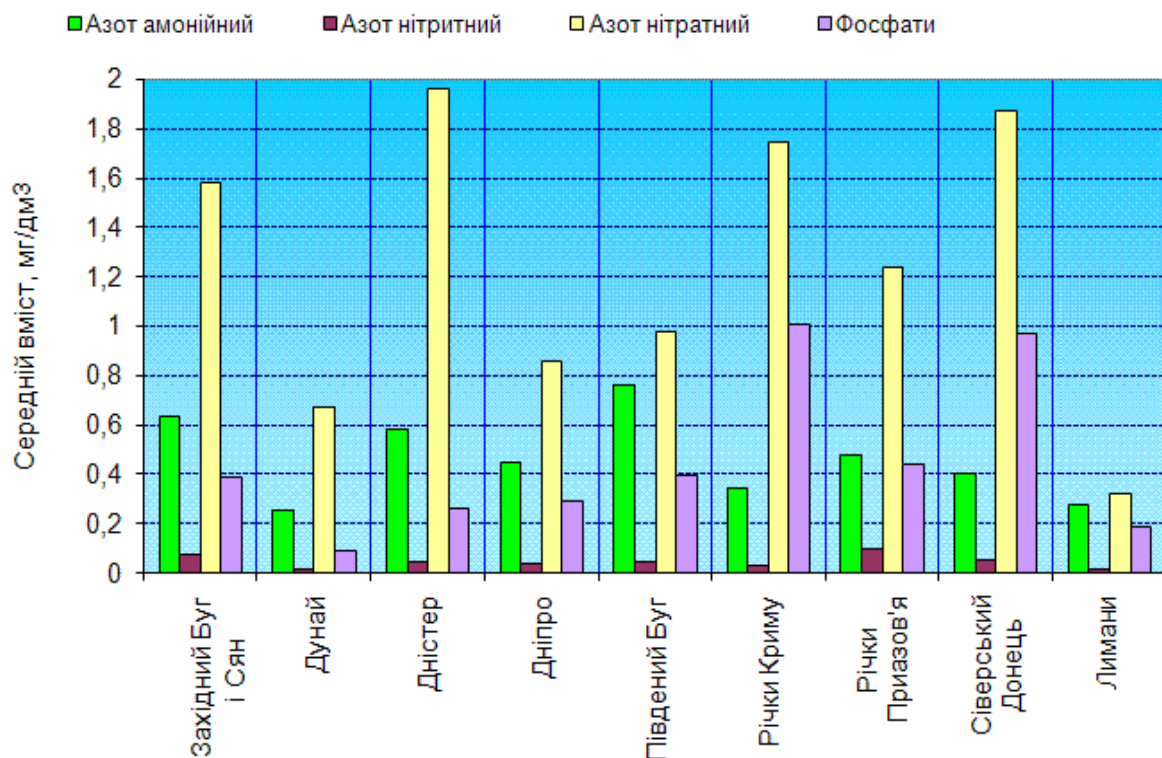

Рис. 3.21 – Середні за останній квартал 2011 року значення вмісту сполук біогенних елементів у водах основних річкових басейнів України [81]

Кількість населення, що користується привізною водою

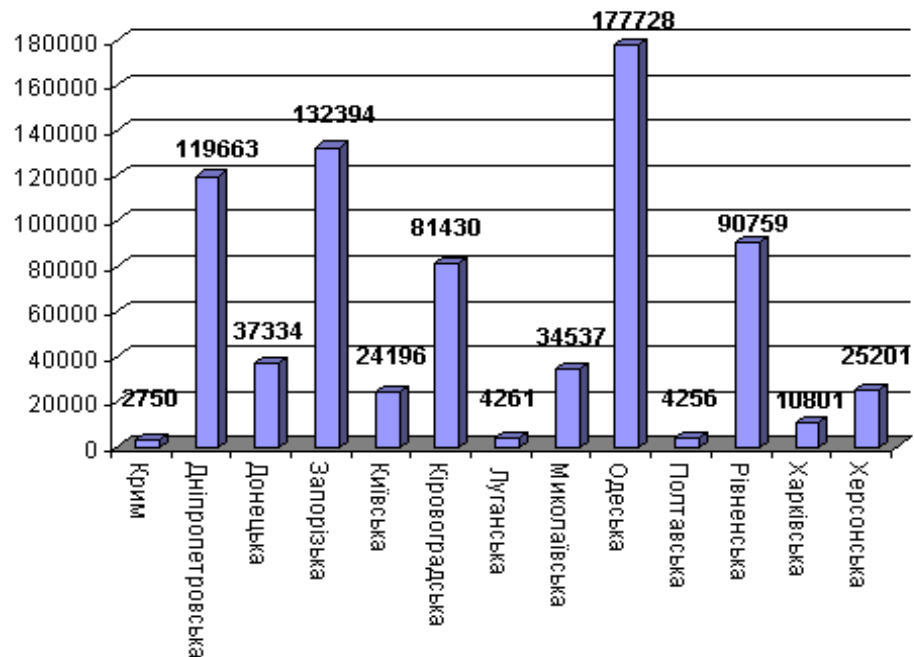

Рис. 3.22 – Кількість населення України за областями, що користується привізною водою [81]

Так найбільш актуальні екологічні проблеми, що стоять сьогодні перед Україною, такі: 1) неякісна вода; 2) забруднення повітря; 3) деградація земельних ресурсів; 4) знищення лісів; 5) небезпечні геологічні процеси; 6) побутові відходи; 7) об'єкти військової діяльності; 8) Чорнобильська катастрофа.

Екологічній рівновазі планети загрожують безліч чинників: глобальне потепління, зростання чисельності населення й погіршення стану навколишнього середовища. У своїх розрахунках вчені виходили з того, що до 2050 року на земній кулі буде 9,3 мільярди чоловік, а клімат в середньому потеплішає більш ніж на 2 градуси за Цельсієм.

Класична теорія розповідає про антропогенну причину глобального потеплення як особливого типу екологічної кризи, а також про те, що парниковий ефект – справа рук людських, а, отже, винуватцем сьогоднішніх деструктивних змін клімату планети, таких згубних для людського проживання, є сама людина. Згідно цієї теорії сучасна глобальна екологічна криза є результатом того, що людина натворила на шляху підкорення природи. Людина як складова частина біомаси Землі впродовж всієї еволюції знаходилася залежно від навколишнього середовища. У свою чергу діяльність людини бути відчутною силою, що впливає на екологічну обстановку, що склалася на Землі. Чоловік змінюючи навколишній світ під

себе, робить негативний вплив на природу, а значить на саму людину: людина, покращуючи свій побут, – вбиває себе.

Людина – руйнівник як концептуальний образ є, перш за все, законодавець воєн, що протистоїть ідеологічним основам і архітектурній конструкції ноосфери Вернадського. Даний висновок заперечує положення, що культура є втіленням культу особи. Ніяка деструкція не може поєднуватися з культурою, а співвідноситься тільки з безкультурністю, а в ноосферу має пропуск виключно *Homo sapiens faber* (людина мислячий творчий) [21]. Цільова установка концепції «людина-руйнівник» - стратегія поневолення природи. Глобальне потеплення, яке виглядає як причина кліматичних аномалій і інших катаклізмів планетарної природи, - екологічна фікція, оскільки теплота не є причиною енергетичних явищ на Землі, - вона сама їх слідство, і тому не може бути винуватцем кліматичних деформацій. Живе життя адаптується до зовнішніх обставин свого існування – така основна теза ідеології боротьби за існування. У ідеї Вернадського дія орієнтована у зворотному напрямі - від живої речовини на космічне середовище. Закон живого життя В. І. Вернадського – «життя створює в навколишньому її середовищі умови, сприятливі для свого існування» [21].

Ноосфера (грецьке – розум і шар) – нова, вища стадія еволюції біосфери, становлення якої пов'язане з розвитком суспільства, яке надає глибоку дію на природні процеси. Згідно В.І. Вернадському «у біосфері існує велика геологічна, мабуть, космічна сила, планетна дія якої зазвичай не береться до уваги в уявленнях про космос. Ця сила є розум людини, спрямована і організована воля його як істоти суспільної» [21]. Так, ноосфера – сфера взаємодії суспільства і природи, кероване людиною природне середовище його існування у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку.

Зараз соціум деформований і спотворений, він ще не готовий до ноосферного розвитку, – він спрямований на масове споживання, індивідуальне збагачення, «наживу», досягнення пріоритетного положення в суспільстві і тощо. Зараз світом рухає ідея споживання і збагачення, в цьому напрямі йде і маніпуляція свідомістю мас для заробляння на них прибутку тими, що маніпулюють. Верхи, що управляють, розуміють ситуацію і у цілях збереження миру для своїх нащадків хотіли б змінити ситуацію, але «бронепоїзд» збагачення запущений і ніхто не збирається від нього відставати. Людина, що підпорядкувала собі природу, прагнула до панування в ній. Це панування і є своерідна екологічна свідомість на сьогоднішній день,

тобто ідеологія науково-технічної революції. Завдяки розуму, чоловік створив матеріальний світ і його влада над ним постійно зростає. Створюючи нові і досконаліші засоби оволодіння природою, людина заплуталася в мережах цих засобів і втратила розуміння мети – саму людину. Ставши господарем природи, людина перетворилася на раба створеною їм же самим системи. Оволодівши знаннями природи, людина упустила найважливіші питання власного існування: що є людина, як їй слід жити і яким чином можна вивільнити гігантські сили, що дремають в людині і дати їм продуктивне застосування.

Сучасна криза, що заснована на недоліку віри в людину, привела людство до краху надій та ідей. Ідея гідності і могутності людини в процесі розгортання екологічної кризи взялася під сумнів і переросла в ідею про його безпорадність і нікчемність. Ця ідея може зруйнувати коріння, на якому вирощена наша культура. При контрасті матеріальної природи і людського духу, необхідно знайти їх співвідношення між собою. Від цього залежатиме змістовний вигляд антикризової екологічної свідомості. Нинішня екологічна свідомість повинна бути відкинута, як і ідеологія науково-технічної революції.

Виробництво забруднює навколишнє середовище і тим самим позначається на основному чиннику виробництва робочій силі, з другого боку заходу щодо підтримки екологічної ситуації в задовільному стані гальмують розвиток виробництва, економічне зростання і зменшують прибуток. У свою чергу ресурси, які прямують на ліквідацію екологічних катастроф, могли знайти своє застосування в розширенні і поліпшенні виробництва. Роль екологічної складової економіки, виживання людства при існуванні різноспрямованих кризових явищ: вимирання частини населення планети з голоду та від дії негативних чинників навколишнього середовища при виробництві предметів споживання при одночасному її перенаселенні і відповідно браку необхідних для підтримки життя предметів споживання, тобто поєднання екологізації господарського життя і розвитку економіки. Як зіставити ці процеси для обопільного їх руху?

Якщо не діяти, не вжити необхідних заходів – зміни будуть незворотними, а наслідки – руйнівними.

Ще є час щось змінити: припинити витрачати сировинні ресурси і прагнути до економічного зростання за всяку ціну. Необхідно залишати за собою позитивний екологічний слід – міру дії людини на середовище, яка дозволяє вимірювати тиск на навколишнє середовище діяльності населення

всієї планети, відображає витрату ресурсів для виробництва необхідних нам для існування речей.

Нині, поки що є здатність природи до відновлення, людство повинне направити свої сили у бік екологізації всіх сфер життєдіяльності в цілях свого виживання, а особливо виробничої, яка в основному відповідає за забруднення навколишнього середовища. Необхідно змінювати соціум, і тим самим, - потреби, змінити потреби, і тим самим, – соціум. Саме зміна в екологічному стані на планеті впливає на зміни в свідомості людей, у свою чергу, якщо змінити свідомість людини у напрямі збереження балансу розвитку і збереження природи, то можна змінити і екологічну обстановку в країні. У кризовій ситуації людина починає ставити в пріоритет своє виживання. Можливо екологічна криза, екологія на грані, враховуючи подвійність людської діяльності, переорієнтовує свідомість людей з деструктивної спрямованості на творчу, перетворити людину з руйнівника в творця. Людина повинна змінити відношення до природи, а значить до самого собі.

Вивчаючи питання про екологічну культуру, про здатність людини забезпечувати оптимальні відношення з природою, її охороною і збереженням культурного середовища по засобах зміни напряму соціально-культурній діяльності, здійснюється процес зміни свідомості людини, яка спричинить зміни його взаємовідношення і сумісного співіснування з навколишнім середовищем, за допомогою культурної, освітньої, духовної дії на нього. Свідома екологія є уможливленний (свідомий) віртуальний перехід від несвідомого (інстинкту) відчуття відношення з природою до стійкого ідеалістичного переконання, діагностичною ознакою якого виступає змінена екологічна свідомість.

Необхідно упроваджувати екологічну культуру і екологічну освіту для досягнення стану стійкого розвитку. Стійкий розвиток припускає збалансоване функціонування природи, суспільства і економіки, – це такий розвиток суспільства, при якому встановлюється баланс між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь. Концепція стійкого розвитку ґрунтується на принципах визнання необхідності співвідносити з природними можливостями планети темпи зростання і напряму розвитку економіки, передбачає гармонізацію економічного і соціального розвитку і збереження навколишнього середовища [23].

Освіта повинна стати ключовим чинником, сприяючим стійкому розвитку суспільства, зростанню його можливостей, вирішення проблем

збереження розвитку системи «природа-суспільство-людина», що стане початком змін, від яких залежить, чи перейде на реалізацію ідеї стійкого розвитку весь світ. Мета освіти на користь стійкого розвитку - формування людини нового типу з новим мисленням, здатного ставити і упроваджувати рішення, направлені на підвищення якісного рівня життя і усвідомлювати наслідки своїх дій по відношенню до навколишнього середовища і що уміє жити в гармонії з природою. Від рівня освіти населення залежить, який буде в майбутньому не тільки держава, але і планета в цілому. Розвиток людини, створення умов для реалізації його інтелектуального і творчого потенціалу є основою стійкого розвитку суспільства. Збереження Землі для майбутніх поколінь полягає у формуванні людей-осіб, що здатних і реалізують свої здібності до творчості, - генерації нових ідей, а творчість і є розвиток що міняє зовнішність планети.

Невисокий рівень екологічних знань приводить до ухвалення некомпетентних рішень в процесі природокористування, яке вабить деградацію еколого-економічних систем. Для подолання екологічної кризи в Україні потрібно, насамперед, підвищити рівень екологічної культури в Україні, з'ясувати власну відповідальність за екологічну ситуацію в країні і припинити хижацьке забруднення природи. Необхідне розуміння важливості природоохоронної функції соціально-культурної діяльності з боку суспільства, а також удосконалення екологічної політики з боку держави, у законодавчому порядку запровадити програму з охорони навколишнього середовища нашої держави, причому варто враховувати специфіку регіонів.

Теорія еколого-економічної політики повинна розробляти питання вибору пріоритетів визначення перспектив еколого-економічного розвитку, методи вибору оптимального варіанту розвитку еколого-економічних систем. Головними завданнями, які повинна розробляти теорія еколого-економічної політики, є типологізація проблемних еколого-економічних ситуацій і аналіз їх дозволу на різних рівнях ієрархічної системи, виділення в ній розділів, що займаються особливостями формування і реалізації еколого-економічної політики в різних типах суспільних систем і на різних рівнях ієрархічної системи управління (доцільне виділення таких розділів, як теорія регіональної і галузевої еколого-економічної політики) задля створення нормально функціонуючої екосистеми регіонів України.

Враховуючи вищезазначене, можна сформулювати концептуальні положення екологічного відродження країни та її регіонів на основі біотичних принципів еколого-збалансованого природокористування,

гармонізації життєдіяльності та збалансованого розвитку біо-соціо-економічної системи регіону, а саме:

- забезпечення раціонального, комплексного та еколого-безпечного використання природно-ресурсного потенціалу регіону;
- реалізація стратегії відтворення, охорони, збереження навколишнього природного середовища регіону та його ресурсного потенціалу;
- зниження антропогенного і техногенного навантаження на навколишнє природне середовище і забезпечення умов його самовідновлення;
- екологізація всіх сфер життєдіяльності у регіоні, зокрема соціально-економічного розвитку, виробничих процесів, політики регіону і т. д.;
- удосконалення регіонального механізму управління використанням, відтворенням та охороною природно-ресурсного потенціалу, усунення вірогідності виникнення техногенних катастроф;
- взаємозв'язок й гармонізація між розвитком трьох підсистем: економічною, соціальною і екологічною;
- розвиток національного екологічного партнерства та формування національної екологічної мережі;
- зміна ідеології природокористування та екологічної свідомості людини на користь еколого-збалансованому розвитку;
- впровадження екологічної освіти та екологічної культури в життя населення для переходу на шлях сталого розвитку регіонів та держави у цілому.

Наведені вище концептуальні положення повинні стати ґрунтом для розробки стратегії розвитку еколого-економічної системи регіону. З одного боку, стратегія повинна забезпечувати раціональне використання природно-ресурсного потенціалу територій та охорону навколишнього середовища, а з іншого – економічний розвиток і добробут суспільства.

3.6. Інституціональні чинники підвищення якості життя населення регіонів

Актуальність дослідження рівня та якості життя населення в Україні полягає не лише в тому, що він є досить низьким у порівнянні з іншими країнами, але також в тому, що для України характерна висока диференціація рівня життя населення по регіонах країни. Дослідженням сутності та показників якості життя населення та його підвищенню присвячено багато праць як закордонних, так і українських фахівців: Д. П. Богині,

П. Т. Бубенко, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, Р. Дж. Еренберга, М. О. Кизима, А. Колота, Е. М. Лібанової, В. С. Пономаренко, Р. С. Сміта, Ф. В. Узунова та багатьох інших [16; 30; 43; 155]. Менш дослідженими залишаються питання оцінки та порівняльного аналізу якості життя населення у регіональному розрізі.

Порівняння якості життя населення України, її регіонів та світу, за допомогою існуючих підходів, та виявлення чинників підвищення якості життя населення в регіонах України та вибір засобів подолання регіональної асиметрії є актуальними завданнями для нашої країни, які необхідно вирішити в найкоротші терміни.

Поняття «якість життя» – доволі об’ємне і має складний методологічний характер з точки зору проблем його виміру й оцінки [89, с. 82]. У сучасній економічній літературі категорія «якість життя» розглядається з точки зору таких показників, як рівень матеріального добробуту, розвитку економіки, науки, культури, що краще відображає поняття «рівень життя». Категорія «якість життя» доповнює і знімає обмеженість поняття «рівень життя» тими показниками, які не підлягають прямому кількісному виміру. Якщо рівень життя характеризує реалізацію потреб членів суспільства в благах, то якість життя – ступінь задоволення ними.

Показник «якість життя» включає в себе досить багато складових: споживчий кошик, прожитковий мінімум, бюджет прожиткового мінімуму, мінімальну заробітну плату. У багатьох країнах використовують підхід запропонований ООН, який оцінює якість життя відповідно до індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Цей показник включає в себе дані про тривалість життя, рівень освіти та ВВП на душу населення. Для оцінювання якості життя в регіональному розрізі використовують різні показники: питому вагу оплати праці у ВРП, співвідношення мінімальної зарплати до середньої зарплати, до прожиткового мінімуму, до середньої пенсії, а також показник доходів на душу населення. Однак коефіцієнт людського розвитку не може служити єдиним показником, що відбиває рівень якості життя в країні або регіоні, оскільки не враховує багато параметрів, що характеризують умови життєдіяльності. Проте, він може бути одною зі складових сукупності характеристик якості життя. Важливим етапом в дослідженні якості життя населення є доповідь ООН - «Подолання бар’єрів: людська мобільність і розвиток», в якій доведено, що ефективні стратегії по відношенню до людської мобільності можуть сприяти розвитку якості життя. Згідно з даними ООН, Україна у 2009 році посіла 85 місце і

увійшла у групу країн з середнім рівнем розвитку, поступившись місцем Казахстану (82 місце), що зайняв передостанню сходинку у групі країн з високим рівнем розвитку. До цієї групи увійшли і такі країни СНД, як Росія (71 місце), Білорусь (68 місце). В п'ятірку лідерів увійшли Норвегія (1 місце), Австралія (2 місце), Ісландія (3 місце), Канада (4 місце) та Ірландія (5 місце). Тривалість життя в Норвегії, яка зайняла перше місце в рейтингу, одна із найвищих у світі – 80,5 років, а ВВП на душу населення складає 72305 дол. на рік [51].

За іншою версією, представленою в журналі "International Living", Україна має досить високий рівень якості життя населення. Індекс "International Living" враховує більшу кількість показників: вартість проживання, інфраструктуру, стан навколишнього середовища, охорону здоров'я, рівень культури, економічні показники, свободу слова, ризик і безпеку, а також кліматичні умови. Максимальний бал по кожному критерію – 100.

Лідерами за цими показниками є Франція, Австралія, Швейцарія, Германія, Нова Зеландія, Люксембург, США, Бельгія, Канада і Італія. Україна набрала 62 бали зі 100 можливих і посіла 68 місце, випередивши інші країни пострадянського простору за виключенням прибалтійських республік і Молдови. У сфері культури Україна отримала 61 бал, у сфері економіки – лише 42 бали, в області свободи слова – 75 балів зі 100 можливих. В той же час у сфері розвитку інфраструктури Україна отримала 60 балів, у сфері безпеки – 71, кліматичні умови були оцінені у 78 балів. За Україною ідуть Грузія і Вірменія (56 балів), потім ідуть Білорусія і Росія – кожна набрала по 54 бали. У кінці списку розмістились Афганістан, Йемен і африканські держави. На останньому місці – Сомалі (30 балів) [198].

Важливим для економічного аналізу якості життя населення регіону є також дослідження, проведене «Інститутом міста», що порівнював 8 обласних центрів України, які налічують більше 700 тис. чол. За точку відліку узяли листопад 2009 року. Співставлення були проведені на основі даних держкомстату України та місцевих органів статистики. Спеціалісти «Інституту міста» порівнювали умови життя місцевих жителів за 17 статистичними показниками:

- демографічні – народжуваність, смертність, шлюби, розлучення;
- житлові умови населення (скільки квадратних метрів припадає на одного члена родини, скільки житла будується, який рівень житлово-комунальних платежів);

- забезпеченість електротранспортом, як найчистішого і того, що має більш чітку статистику перевезень, ніж автотранспорт;
- освіта – забезпеченість школами і дитячими садками;
- показники соціальної напруги – рівень безробіття і злочинності;
- екологічні умови – шкідливі викиди, озеленення територій.

У результаті аналітичного дослідження "Краще місто України" рейтинг українських міст виглядає так: Одеса (1 місце), Київ (2 місце), Дніпропетровськ (3 місце), Кривий Ріг (4 місце), Львів (5 місце), Харків (6 місце), Донецьк (7 місце), Запоріжжя (8 місце). Одеса вийшла в лідери завдяки найвищій народжуваності і найнижчим в Україні тарифам на житлово-комунальні послуги. А найвищими тарифи були у Харкові та Києві, через що столиця і не є найкомфортнішим містом для проживання в Україні. В останніх за рейтингом Донецьку і Запоріжжі найгірша ситуація з демографічними показниками і будівництвом житла. Ці міста гірше за всіх забезпечені закладами освіти і мають високий рівень безробіття і злочинності. Автори дослідження зробили також висновок про те, що наявність високого інвестиційного потенціалу не гарантує високого рівня життя, хоча інвестиційна привабливість дає можливість регіону у будь який момент, отримавши інвестиції і правильно їх використавши, підвищити не лише промисловий рівень, але й якість життя населення [71].

В Україні також проводиться дослідження Індексу людського розвитку (ІЛР) і при цьому використовується 9 показників [172, с. 288]: 1) демографічна ситуація, яка є відображенням і причиною людського розвитку загалом; 2) ситуація на ринку праці, яка забезпечує матеріальний добробут населення, можливість розвитку соціальної та виробничої інфраструктури; 3) власне матеріальний добробут населення (з урахуванням ситуації в Україні розробники методики особливу увагу приділили проблемі бідності, зокрема, виділили індекс бідності); 4) умови проживання населення; 5) стан здоров'я населення і стан системи охорони здоров'я; 6) освіта; 7) соціальне середовище; 8) фінансування людського розвитку; 9) екологічна ситуація.

Розрахунки загального інтегрального ІЛР проводяться на основі вище зазначених індексів та представлені на (рис. 3.23).

Найнижчі позиції за даним індексом мають Волинський, Донецький, Рівненський, Тернопільський, Чернівецький та м. Севастополь. Західні регіони отримали низькі значення ІЛР у зв'язку з особливістю територіального розміщення, а саме відсутності накопичення виробничих

потужностей і агрономічної направленості, невеликій урбанізації населення. Лідерами у цьому рейтингу стали м. Київ, Дніпропетровський та Харківський регіони, в яких спостерігається великі фінансові потоки, накопичення науково- та капіталомістких виробничих потужностей, наявність великої долі міського населення.

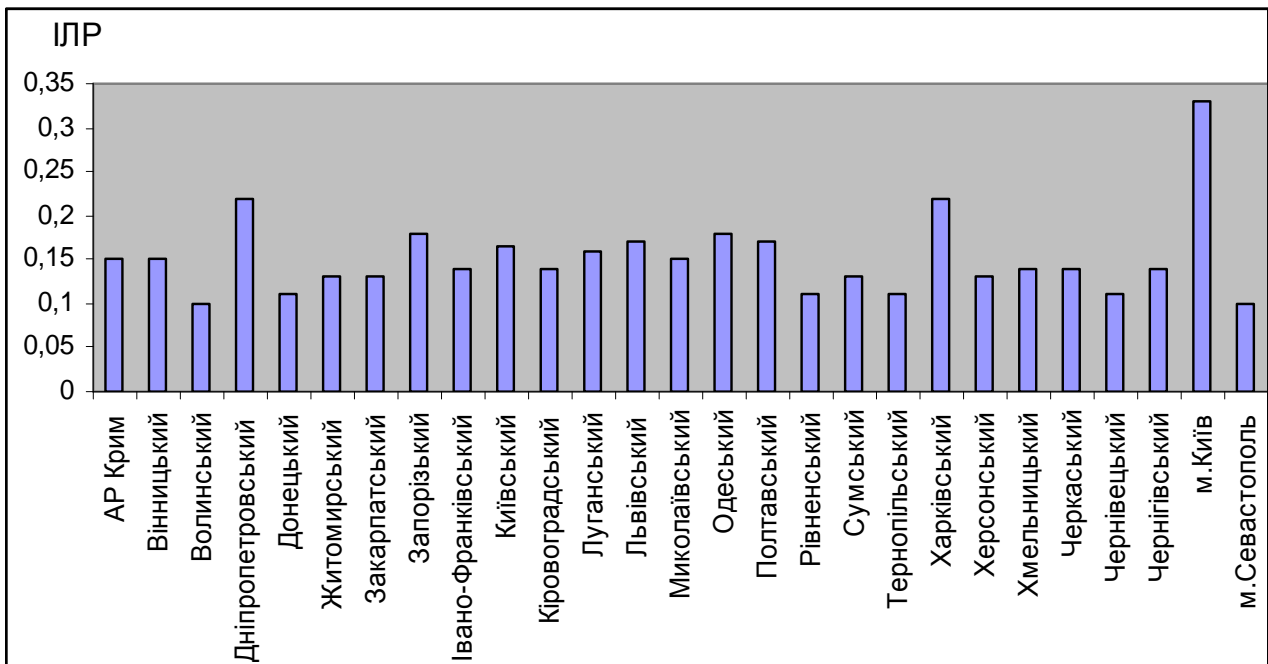

Рис. 3.23 – Індекс людського розвитку регіонів України [100]

У монографії «Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2015 року» проведена оцінка рівня та якості життя населення регіонів із застосуванням інтегрального показника, побудованого на основі таксономічного підходу [162, с. 69]. За даними дослідження інтегральної оцінки рівня та якості життя населення регіонів України Харківський регіон став найкращим для життя (інтегральний показник 0,7755), менш комфортними був Львівський регіон (0,7401) та Полтавський (0,7165). А найгірша ситуація у Луганському регіоні (0,2689), йому передують Донецький (0,3201) та Миколаївський (0,3619) регіони (табл. 3.9).

Таблиця 3.9 – Інтегральна оцінка рівня та якості життя населення регіонів України [162, с. 69]

Регіон	Компонента								Інтегральна оцінка рівня та якості життя населення (ПРЯЖ)	
	КДЦ		КПП		КСП		КСІ			
	Показник	Ранг	Показник	Ранг	Показник	Ранг	Показник	Ранг	Показник	Ранг
АР Крим	0,5320	8	0,3901	21	0,8126	18	0,5539	7	0,6289	5
Вінницький	0,4873	11	0,4828	12	0,9589	3	0,5322	9	0,6599	4
Волинський	0,5589	4	0,2705	24	0,9847	1	0,4486	13	0,5812	8
Дніпропетровський	0,4236	13	0,5426	4	0,5973	23	0,5848	3	0,5817	7
Донецький	0,3848	19	0,473	14	0,0585	25	0,4665	10	0,3201	24
Житомирський	0,3348	21	0,5049	7	0,9129	8	0,4455	14	0,5121	16
Закарпатський	0,7456	1	0,5025	8	0,8514	17	0,1768	25	0,5692	10
Запорізький	0,4726	12	0,4439	17	0,3519	24	0,5807	4	0,5091	17
Івано-Франківський	0,5364	7	0,5755	2	0,7807	19	0,1974	24	0,4663	21
Київський	0,4001	18	0,8029	1	0,9499	5	0,291	21	0,5684	11
Кіровоградський	0,2919	24	0,4845	11	0,856	16	0,438	15	0,4603	22
Луганський	0,2868	25	0,3343	23	0,5976	22	0,3283	20	0,2689	25
Львівський	0,6769	2	0,4957	9	0,6219	21	0,6166	2	0,7401	2
Миколаївський	0,3007	22	0,4521	16	0,8626	14	0,2871	22	0,3619	23
Одеський	0,4162	14	0,4929	10	0,7036	20	0,4497	12	0,5037	18
Полтавський	0,5374	6	0,529	5	0,9567	4	0,5508	8	0,7165	3
Рівненський	0,5493	5	0,4599	15	0,902	11	0,3622	19	0,5677	12
Сумський	0,4103	16	0,4296	19	0,859	15	0,5731	5	0,5954	6
Тернопільський	0,5235	9	0,238	25	0,9671	2	0,4152	18	0,5247	15
Харківський	0,5726	3	0,5117	6	0,9047	10	0,644	1	0,7755	1
Херсонський	0,3615	20	0,3677	22	0,8713	13	0,4638	11	0,4803	19
Хмельницький	0,4078	17	0,4418	18	0,9411	6	0,4375	16	0,5353	14
Черкаський	0,4151	15	0,5566	3	0,9324	7	0,4265	17	0,5707	9
Чернівецький	0,5159	10	0,4273	20	0,906	9	0,2564	23	0,4718	20
Чернігівський	0,2968	23	0,4762	13	0,891	12	0,572	6	0,5528	13

Ранжування інтегральної оцінки рівня та якості життя населення не говорить про наявність чи відсутність проблем у тій чи іншій сфері соціально-економічного розвитку регіону. Наприклад, Запорізький, Донецький і Луганський регіони, можна охарактеризувати як ресурсно-промисловий тип регіонів з низьким рівнем екологічної та демографічної ситуації. Дніпропетровський, Львівський і Одеський регіони мають вищі значення даних компонент, їхній тип характеризується розвинутою соціальною інфраструктурою, високим соціальним захистом та рівнем доходу, але при всьому поганою екологічною ситуацією, хоча більш безпечною ніж у попередніх регіонах. Харківський і Полтавський регіони та АР Крим мають комплексно високі показники. Серед усіх регіонів можна виокремити Київський, у якому при низькому розвитку соціальної

інфраструктури задоволення поточних потреб майже вдвічі перевищує значення в інших регіонах.

Дослідивши рейтинги оцінювання якості життя населення по країнам та регіонам України, треба зауважити, що розвиток регіонів досить диференційований та має різноманітну структуру. Тому необхідне врахування особливостей розвитку кожного регіону і проведення в Україні територіальної політики, спрямованої на усунення диспропорцій між ними.

Подолання диференціації в якості життя населення та соціально-економічному розвитку регіонів може бути здійснене при:

- затвердженні на законодавчому рівні методики обчислення єдиного інтегрального показника якості життя населення та створення системи оперативного обміну інформацією із соціально-економічних питань між центральними органами виконавчої влади та місцевими органами влади, що дозволить:

- порівнювати території й виявляти пріоритетні для розвитку;
- проводити комплексний аналіз стану соціо-еколого-економічного розвитку територій;

- удосконалити законодавство у сфері функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку з метою підвищення їхньої ефективності, забезпечення функціонування відповідно до міжнародних принципів;

- ухвалювати більш ефективні управлінські рішення щодо фінансування першочергових заходів (економічних, соціальних чи екологічних), націлених на досягнення збалансованого сталого розвитку регіону.

- розробці та впровадженні механізмів, за якими здійснюватиметься надання непрямої державної допомоги (підтримки) з метою стимулювання соціального та економічного розвитку у депресивних та слаборозвинених регіонах;

- стимулюванні розвитку регіонального міжнародного співробітництва, у тому числі з країнами ЄС та в рамках прикордонних економічних зв'язків.

- забезпечення державного контролю виконання цільових регіональних програм, затверджених відповідними рішеннями уряду;

- удосконалення податкової системи, системи міжбюджетних відносин на рівні села, селища, міста районного значення, врегулювання питань власності територіальних громад з метою зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування;

– затвердження єдиних мінімальних стандартів якості життя, що гарантовано забезпечуватимуться бюджетними коштами в усіх територіальних громадах;

– прогнозування подальшого розвитку при складанні стратегічних програм та оперативне вирішення поточних проблем територій з метою підвищення якості життя населення.

– застосування методів, орієнтованих на розвиток регіонів на основі власних ресурсів і відмова від методів тимчасового зниження ступеня міжрегіональної диференціації, які базуються на територіальному перерозподілі резервів.

Розширення повноважень регіонів у проведенні соціально-економічної політики може бути здійснене за рахунок:

– децентралізації державної виконавчої влади і управління, делегування значної частини управлінських функцій у регіони;

– розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у формуванні і реалізації регіональної соціально-економічної політики;

– реформування системи місцевих органів виконавчої влади з одночасною оптимізацією адміністративно-територіального устрою держави;

– розробки ефективного механізму контролю за виконанням органами місцевої влади делегованих повноважень.

Запровадження таких економічних, інституціональних та соціальних змін в державі і регіонах дозволить не лише зрівнювати диференціацію регіонів України, а й стимулювати соціально-економічний розвиток як регіонів так і держави в цілому. Розробка і впровадження єдиного інтегрального показника якості життя населення дозволить вирішити проблему оцінювання ефективності державної, регіональної політики, індивідуальних регіональних програм. А кінцевим результатом таких реформ має на меті досягнення гідного рівня якості життя населення в усіх регіонах України.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз необхідності, напрямів та проблем формування сучасних ринкових інститутів в регіональних соціально-економічних системах показав як об'єктивну необхідність, так і складність процесів інституціональних перетворень. Регіональний розвиток упродовж усього періоду незалежності України відбувається досить складно і суперечливо. Ринкові реформи, направлені на створення системи ринкових інститутів в регіонах України, не доведені до логічного завершення, не забезпечені необхідними фінансовими і матеріальними умовами, не відповідають викликам зовнішнього середовища та потребам забезпечення стійкого розвитку регіональної економіки. У процесі їх проведення необхідно враховувати і той факт, що об'єкти, подібні інституціональним системам, не конструюються і не будуються, як технічні споруди, і не створюються, як витвори мистецтва. Пошук певного деміурга (частіше всього в особі держави), здатного "створити" ефективні інституційні системи, лежить в площині лінійного мислення, пояснення будь-яких трансформацій об'єкта детермінованими причинами, що лежать за його межами. Безумовно, зміни інституційних систем починаються з імпульсів, заданих державою. Але те, що потім відбувається з цими системами, задумами і передбаченнями держави не охоплюється. Як показує практика реформування, легкість введення зверху нових інститутів оманлива. Максимум, на який можна розраховувати в цьому випадку – це створення відносно працездатних "перехідних" інститутів для тимчасового виконання певних навантажень у певних режимах. Такі інститути не формують ефективну інституціональну основу суспільства і не здатні до самоорганізації і самостійної дії. Формування інституційної структури, здатної до самоорганізації, вимагає іншої інституційної стратегії. Оскільки кожний рівень такої складно-організованої системи, як інституційна, характеризується наявністю внутрішньої активності, внутрішніх причин, що породжують зміни, самодетермінацією, *роль держави повинна розглядатися як зовнішній параметр системи, здатний розв'язувати в ній внутрішні процеси.* Сучасні нелінійні соціально-економічні системи передбачають принципово нову, ліберальну організацію суспільства. Давно визрів поворот від архаїчного зміцнення держави як верховного суб'єкта, що протистоїть ринку як об'єкту управління, до виконання державою передусім координуючих і соціальних функцій. Решта її функцій в процесі ринкової трансформації повинна

переходити до інших виразників національних інтересів (великого капіталу, регіонів, інвестиційно-банківської системи), тобто до структур, що самоорганізуються і працюють у діалоговому режимі як по горизонталі, так і по вертикалі, як усередині країни, так і за її межами. Для формування інституціональної системи, що володіє ринковим потенціалом і здатна до самоорганізації, потрібен перехід від моделі "політичної модернізації" інституціонального середовища, що припускає активну пропозицію інститутів з боку держави, до моделі "ринкової модернізації", що орієнтується на попит на інститути з боку самих учасників ринку. А. Маршалл свого часу писав, що особиста роль видатного організатора полягає не в тому, щоб майже одним махом змінити структуру якої-небудь країни, а в тому, щоб різко прискорити конструктивний рух, що вже давно набирає силу. Держава повинна сприяти створенню інститутів, які відповідають реаліям господарського життя перехідних систем, які сприяють активізації господарської діяльності. Такі інститути повинні створювати стимули, які б пробудили активність учасників ринку, дозволили кожному агенту реалізувати свій економічний інтерес. Таким чином, механізми самоорганізації інституціональних змін формуються за ситуації, коли їх ініціаторами виступають самі господарюючі суб'єкти, які, керуючись могутніми економічними інтересами, самі ініціюють інституціональні зміни і мають необхідні можливості для їх здійснення. Для держави набагато важливіше зосередитися на передбаченні небезпек (ризиків), які трапляються у процесі інституціональних перетворень, а також на створенні умов для нормальної роботи інститутів, що формуються.

Таким чином, формування регіональних інституціональних систем повинен здійснюватись як процес їх якісної зміни насамперед на основі внутрішньої самоорганізації. Механізми самоорганізації інституціональних систем можуть бути сформовані за допомогою сукупності чинників. Передусім, це глобальна взаємодія, постійний обмін інформацією із зовнішнім соціально-економічним середовищем їх функціонування. Самоорганізація інституціональних систем відбувається і внаслідок їх постійного внутрішнього ускладнення, наростання різноманітності і кооперативної когерентної взаємодії їх елементів, формування синергетичних ефектів. Чинником самоорганізації інституційних систем може стати і введення державою нових керуючих параметрів їх розвитку за умови, що такі параметри здатні розблокувати внутрішню активність системи, сприяти реалізації її власних можливостей до самоорганізації. Але

якщо зовнішні і внутрішні флуктуації недостатньо сильні, не зачіпають засад інституціональної системи, не відповідають їй власному внутрішньому стану і не враховують її історичної еволюції, то якісні інституціональні зміни в суспільстві не відбуваються.

Найсприятливіші умови для самоорганізації інституціональної системи виникають за ситуації, коли суспільство входить у стан нестійкості і нерівноваги, а бажання змін у ньому досягає кульмінаційного моменту. Тоді пробуджена енергія суспільної активності, помножена на стан сподівань на зміни до кращого, створюють у суспільстві могутній трансформаційний потенціал. У цій ситуації завдання держави полягає в знаходженні тих резонансних зон дії, через які можна достатньо швидко "запустити" механізми самоорганізації інституціональної системи.

У процесі формування регіональних інституціональних систем необхідно враховувати і таку властивість потенціальності нелінійних систем, як альтернативність (багатоваріантність) можливих шляхів їх подальшого розвитку. На думку П. Друкера, все, на що може розраховувати суспільство, що взялося за розв'язання проблеми – це на зняття обмежень, що заважають цьому. *Справді суттєвих результатів можна досягти не шляхом розв'язання проблем, а шляхом використання можливостей.* Потенціальність інституціональної системи і виступає як сукупність її альтернативних можливостей. Здійснюючи інституціональний вибір, суспільство повинне орієнтуватися на формування такого потенціалу інституціональних систем, який, маючи максимальну кількість ринкових характеристик, здатен до самоорганізації. Внаслідок актуалізації ринкового потенціалу інституціональних систем, суспільство, перебуваючи в точці біфуркації, впевнено виходить на траєкторію ринкової самоорганізації, відкриває шляхи новим способам регулювання макроекономічних процесів, відмінним від бюрократичної координації. І оскільки системність, сформована ринковими інститутами, охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства як дещо єдине і цілісне, то актуалізація ринкового потенціалу інституціональних систем виконує також важливу системоутворюючу функцію.

Як показав проведений вище аналіз, фактори екстенсивного зростання економіки України майже вичерпані, що обумовлює необхідність пошуку нових чинників економічного зростання, які б відповідали сучасним тенденціям у світовій економіці. Модернізація української економіки на засадах інноваційного розвитку має забезпечуватися комплексним застосуванням всіх доступних важелів економічної політики, мобілізацією

підприємницького потенціалу суспільства, активізацією взаємодії держави, науки та бізнесу. Все більшої ваги та актуальності набувають проблеми внутрішньодержавної регіоналізації, яка передбачає перерозподіл владних функцій та повноважень між столицею та периферією, між центром та територіями на користь останніх.

Враховуючи необхідність швидкого переходу економіки регіонів на постіндустріальний етап розвитку, існуючий традиційний галузевий підхід повинен бути змінений на кластерний механізм співпраці суб'єктів господарювання різного типу. Використання останнього дозволяє отримати переваги, пов'язані з наявністю інтенсивних взаємозв'язків між учасниками інтеграційного кластерного утворення (збільшення продуктивності праці; посилення інноваційності; розширення ринків збуту; економія на масштабах виробництва; поява нових підприємств). Унаслідок дослідження існуючих в Україні кластероподібних об'єднань виявлено низку проблем, перш за все, законодавчого характеру, які блокують подальше формування кластерів, подолання яких є суттєвим етапом на шляху модернізації наявних засобів регіональної економіки.

Подолання українською економікою кризи і потреби економічного зростання зумовлюють необхідність повного та ефективного використання фінансових ресурсів регіонів. В сучасних умовах фінансові інститути повинні перш за все скеровуватися на фінансування структурної перебудови економіки, комплексних цільових програм, нарощування інноваційних проектів, прискорення соціального розвитку і соціального захисту населення.

У формуванні ефективних регіональних інституціональних систем значна роль належить також державі, яка повинна забезпечити ефективність регіональної політики, направленої на реалізацію наявного інтелектуального та наукового потенціалу регіонів. Держава повинна стимулювати мобільність населення, запроваджувати більш ефективні форми соціальних інститутів допомоги найбільш вразливим групам населення, створювати необхідні інститути для активізації транскордонного співробітництва і інтенсифікації інтеграційних процесів.

Без ефективних і сучасних цілісних регіональних інституціональних систем неможливо вирішити проблеми формування сучасної інноваційної інфраструктури ринку, проведення модернізації застарілих технологій та підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняних підприємств, посилення ролі регіонів в процесах міжнародного співробітництва, підвищення рівня життя населення регіонів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Абоненти зв'язку в 2011 році [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України – 2011. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/tz/az/az_u/az2011_u.htm.
2. Агранофф Р. Огляд європейських традицій місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / Р. Агранофф // Програма сприяння Парламенту II – 2009. – Режим доступу : http://pdp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=976:138-a5.
3. Азоев Г. Л. Конкурентные преимущества фирмы / Г. Л. Азоев, А. П. Челенков. – М. : Типография «Новости», 2000. – 305 с.
4. Активізація теоретичних досліджень (Про інституціональну архітектуру як новий науковий напрям) / за. ред. В. М. Геєця // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 2. – С. 118–152.
5. Алехин Э. В. Региональная экономика и управление : учеб. пособие / Э. В. Алехин. – Пенза : Прокат, 2007. – 234 с.
6. Анискин Ю. Инвестиционная активность и экономический рост [Электронный ресурс] / Ю. Анискин // Проблемы теории и практики управления – 2002. – № 4. – Режим доступа : http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/15_4_02.htm
7. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональных систем. Избранные труды / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 489 с.
8. Артус М. М. Фінансовий механізм в умовах ринкової економіки / М. М. Артус // Фінанси України. – 2005. – № 5. – С. 54–59.
9. Бабінова О. Місцеве самоуправління в Україні : стратегічні пріоритети та проблеми реалізації [Електронний ресурс] / О. Бабінова // Проблеми місцевого самоуправління – 2010. – № 39. – С. 15–26. – Режим доступу : <http://www.samoupravlenie.ru/39-02.php>.
10. Бабун Р. В. Организация местного самоуправления : учеб. пособие / Р. В. Бабун. – СПб. : Питер, 2005. – 192 с.
11. Безугла В. О. Сучасні аспекти формування регіональної конкурентоспроможності : монографія / В. О. Безугла, Л. П. Шаповал, К. О. Латишев. – Кременчук : Видавництво ПП «КРЕМПАК», 2010. – 285 с.
12. Беленов О. Н. Статистические модели и экономический анализ региональной конкурентоспособности / О. Н. Беленов, А. А. Анучин // Экономический анализ: теория и практика. – 2009. – № 8. – С. 23–30.

13. Бест М. Новая конкуренция. Институты промышленного развития / М. Бест ; пер. с англ. – М. : ТЕИС, 2002. – 356 с.
14. Богословская И. Глобализация для Украины : проникающий нейтралитет и смена элит. [Электронный ресурс] / И. Богословская // Диалог. Возрождение традицій інтелектуального общества. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=10&op_id=268.
15. Броницкий О. М. Хозяйственная культура: содержание и роль в развитии общественного производства / О. М. Броницкий // Социальная экономика. – 2005. – № 1–2. – С. 123–139.
16. Бубенко П. Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку / П. Т. Бубенко. – Х. : ХНАМГ, 2008. – 295 с.
17. Бутов В. И. Основы региональной экономики / В. И. Бутов, В. Г. Игнатов, Н. П. Кетова. – Ростов н/Д. : Изд. центр «МарТ», 2001. – 304 с.
18. Варналій З. С. Регіональний розвиток України: проблеми та пріоритети / З. С. Варналій // Економіст. – 2005. – № 6. – С. 24–26.
19. Василенко В. М. Оцінка впливу глобалізації на економічне зростання країни / В. М. Василенко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : Економічна. – 2004. – № 69. – С. 35–42.
20. Васильева З. А. Иерархия понятий конкурентоспособности объектов рынка / З. А. Васильева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – № 6. – С. 9–12.
21. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1987. – 340 с.
22. Внесено охоронних документів до державних реєстрів у 1992–2011 роках [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Державної служби інтелектуальної власності України. – 2012. – Режим доступу : <http://sips.gov.ua/ua/table7>.
23. Волошин В. Концептуальні засади сталого розвитку регіонів України / В. Волошин, В. Трегобчук // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 7–22.
24. Вольчик В. Группы интересов и качество экономических институтов / В. Вольчик, И. Бережной // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 2. – С. 57–66.
25. Воронкова А. Э. Стратегические управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация : монография / А. Э. Воронкова. – Луганск : ВНУ, 2000. – 315 с.

26. Вэриан Х. Р. Экономическая теория информационных технологий. Социально-экономические проблемы информационного общества / Х. Р. Вэриан ; под ред. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 114–277.
27. Галуза С. Г. Инновационно-инвестиционные приоритеты трансформационной экономики / С. Г. Галуза, Е. А. Микрюкова // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 12 (78). – С. 12–22.
28. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 651 с.
29. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006. – 272 с.
30. Герасимчук З. В. Політика розвитку проблемних регіонів: методологічні засади формування та реалізація : монографія / З. В. Герасимчук, В. Л. Галушак. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 248 с.
31. Герасимчук З. В. Роль фінансової безпеки у реалізації цілей сталого розвитку регіону / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович // Економічна теорія. – 2009. – № 2. – С. 73–84.
32. Гиг Дж. Прикладная общая теория систем : в 2-х кн. / Дж. Гиг ; пер. с англ. – М. : Центр экономики и маркетинга, 1998. – 512 с.
33. Гоблик В. В. Кластеры в рекреационно-туристском комплексе Закарпаття: монографія / В. В. Гоблик. – Ужгород : Ліра, 2009. – 232 с.
34. Голтаренко Ю. Правові засади побудови інноваційно-інвестиційної моделі в Україні / Ю. Голтаренко // Юридичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 34–41.
35. Гонта Е. И. Структуризація зовнішніх впливів на економіку регіонів України в умовах глобалізації / Е. И. Гонта // Чернігівський науковий часопис. Серія 1 : Економіка і управління. – 2011. – № 1 (1). – С. 23–29.
36. Гонта О. І. Вплив глобалізації на соціальний розвиток регіонів України та напрями підвищення його ефективності / О. І. Гонта // Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія : Економічні науки. – 2009. – Випуск 22 (2). – С. 147–153.
37. Гонта О. І. Політика транснаціоналізації економіки регіонів: теорія, методологія, практика / О. І. Гонта // Луцький націон. техніч. ун-т. – Чернігів : Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. – 496 с.
38. Гончаренко В. Вызов глобализации [Электронный ресурс] / В. Гончаренко // Украина шенгенская. Украина и новый мировой порядок – 2007. – Режим доступа : <http://www.zaistinu.ru/articles/?aid=1633>.

39. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учебник для вузов / А. Г. Гранберг – М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 421 с.
40. Гриценко А. А. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / А. А. Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – 928 с.
41. Гриценко А. А. Наука и искусство институционального строительства / А. А. Гриценко // Институційна архітектура та механізми економічного розвитку: Матеріали наукового симпозиуму. – Х. : ХНУ, 2005. – С. 20–36.
42. Гриценко А. А. Особливості інституційної архітектури українського суспільства ХХІ століття / А. А. Гриценко ; за ред. акад. НАН України В. М. Гейця // Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К. : Ін-т екон. прогнозів. : Фенікс, 2003. – С. 130–170.
43. Данилишин Б. Новітні виміри сучасної практики соціально-економічних перетворень у державі / Б. Данилишин // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 40–50.
44. Дармограй В. І. Вплив процесів глобалізації на розвиток регіонів України / В. І. Дармограй // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – Т. 2, № 1. – С. 282–286.
45. Дементьев В. В. Що досліджуємо, коли досліджуємо інститути? / В. В. Дементьев // Економічна теорія. – 2009. – № 3. – С. 75–92.
46. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
47. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року : Постанова КМУ від 21 липня 2006 р. № 1001 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF>.
48. Джеймс П. Все возможные миры / П. Джеймс, Дж. Мартин. – М. : ЭКОС, 2003. – 345 с.
49. Дидковская Л. Методологические подходы к трактовке категории «экономическая конкуренция» и их практическое значение / Л. Дидковская // Конкуренция: Вестник Антимонопольного комитета Украины. – 2006. – № 2. – С. 29–35.
50. Дідківська Л. Роль споживача в конкурентних відносинах у контексті сучасного розвитку ринку / Л. Дідківська // Конкуренція: Вісник Антимонопольного комітету України. – 2009. – № 2. – С. 13–20.

51. Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие [Электронный ресурс] / Официальный сайт Организации Объединенных Наций. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/development/hdr/2009/>.

52. Долгов С. И. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? / С. И. Долгов – М. : ОАО «Изд-во «Экономика», 1998 – 171 с.

53. Евстигнеева Л. П. Рыночная трансформация России: нетрадиционный взгляд / Л. П. Евстигнеева, Р. Н. Евстигнеев // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 5–16.

54. Екологічний Атлас України [Електронний ресурс] / автор В. А. Баранівський. – 2002. – Режим доступу : <http://www.aginukraine.com/ecological/uindex.htm>.

55. Економічна безпека : навч. посіб. / П. В. Мельник, Л. Л. Трангул, Е. М. Лібанова та ін. ; за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009. – 647 с.

56. Ермишина А. В. Конкурентоспособность региона [Электронный ресурс] / А. В. Ермишина // Экономика, социология, менеджмент. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru>.

57. Ерохина Е. А. Теория экономического развития: системно-самоорганизационный поход / Е. А. Ерохина. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1999. – 213 с.

58. Європейська Хартія місцевого самоврядування: муніципальні фінанси в країнах-членах Ради Європи [Електронний ресурс] // Рада Європи. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036

59. Жибинова К. В. Экономические основы экологии: электронный учебно-методический комплекс [Электронный ресурс] / К. В. Жибинова // ФГОУ ВПО Красноярский гос. аграр. ун-т. Центр дистанционного обучения. – 2005. – Режим доступа : http://www.kgau.ru/distance/ur_4/ekology/cont/2-1.html.

60. Задорожная О. Г. Человек в современном общественном производстве. Социокультурные факторы хозяйства / О. Г. Задорожная // Социальная экономика. – 2006. – № 3–4. – С. 120–135.

61. Задорожный Г. В. Хозяйственное развитие: определение и основные характеристики в формате постнеклассической науки / Г. В. Задорожный, В. Н. Олефир // Социальная экономика. – 2008. – № 3–4. – С. 91–94.

62. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 1997. – №24. – Ст. 170. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.

63. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8.09.2005 № 2850-1У [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 51. – Ст. 548. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2850-15>.

64. Захарін С. В. Ефективне поєднання інвестицій та інновацій в умовах перехідної економіки / С. В. Захарін // Проблеми науки. – 2007. – № 3. – С. 2–9.

65. Захарін С. В. Макроструктурні особливості інвестиційного процесу в корпоративному секторі / С. В. Захарін // Економіка України. – 2008. – № 6. – С. 27–36.

66. Звіт про прямі іноземні інвестиції в Україну [Електронний ресурс] // Моніторинг європейської інвестиційної привабливості. – 2011. – С. 8. – Режим доступу : <http://ukrproject.gov.ua/sites/default/files/files/Ukraine-FDI-Report-2011-Ukr.pdf>.

67. Зеленина Е. Мораль – бред сумашедшого или способ самосохранения? [Электронный ресурс] / Е. Зеленина // Время. – 2009. – Режим доступа : <http://timeua.info/160609/moral.html>

68. Игнатов В. Г. Регионоведение: методология, политика, экономика, право / В. Г. Игнатов, В. И. Бутов. – Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 1998. – 297 с.

69. Ильенков Э. В. Диалектика идеального. Философия и культура / Э. В. Ильенков. – М. : Республика, 1991. – 450 с.

70. Индекс Transparency International: Украина [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал «Укррудпром». – 2009. – № 146 – Режим доступа : http://www.ukrudprom.ua/news/Indeks_Transparency_International_Ukraine__146.html

71. «Институт города» назвал Одессу самым комфортным и безопасным городом Украины [Электронный ресурс] // РБК-Украина. – К., 2010. – Режим доступа : http://www.rbc.ua/rus/newsline/show/_institut_goroda_nazval_odessu_samym_komfortnym_i_bezopasnym_gorodom_ukrainy_04022010.

72. Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / под ред. А. А. Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – 928 с.

73. Интрилигейтор М. Д. Глобализация как источник международных конфликтов и обострения конкуренции / М. Д. Интрилигейтор // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – № 6. – С. 12–30.

74. Иванов Ю. Б. Конкурентні переваги підприємства: оцінка, формування та розвиток: монографія / Ю. Б. Иванов, П. А. Орлов, О. Ю. Иванова. – Х. : ВД «ИНЖЕК», 2008. – 352 с.

75. Інвестиції та інноваційний розвиток [Електронний ресурс] // матеріали Державного агентства України з інвестицій та інновацій до парламентських слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів». – 2010. – Режим доступу : <http://www.kno.rada.gov.ua>.

76. Інституційні трансформації та соціально-економічний розвиток : матеріали міжнародної наукової конференції. Частина II // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С.95–104.

77. Іщенко О. М. Місцеве самоврядування: світовий досвід та особливості української моделі / О. М. Іщенко. – К. : Вища школа, 2010. – 602 с.

78. Казакевич Е. А. Формирование инвестиционного климата в урбанизированном промышленном комплексе: методический аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 / Е. А. Казакевич; НГАЭиУ. – Новосибирск, 2002. – 23 с.

79. Кант И. Критика чистого разума. Часть 2. Трансцендентальное учение о методе. Глава третья. Архитектоника чистого разума / И. Кант // Сочинения в шести томах. Т. 3. – М. : Мысль, 1964. – 718 с.

80. Карто-схемы радионуклидного загрязнения Украины [Электронный ресурс] / авторы карто-схем МЧС Украины, Научный центр радиационной медицины АМН Украины, Институт Радиационной защиты АТН Украины, И. А. Лихтарев, Л. М. Колган, В. Б. Белковский, Интеллектуальные системы ГЕО, Л. Я. Табачный, О. Е. Литвиненко, В. И. Решетник // Чернобыль, Чернобыльская АЭС, зона отчуждения. – Режим доступа : <http://chornobyl.in.ua/karta-radionulid-ukraine.html>.

81. Карты загрязнения воды Киева, Киевской области и Украины [Электронный ресурс] // ЭкоHouse. – 2007. – Режим доступа : <http://www.ecohouse.com.ua/?categoryid=365>.

82. Керецман В. Ю. Державне регулювання регіонального розвитку: теоретичні аспекти : монографія / В. Ю. Керецман. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 289 с.

83. Кирдина С. В. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация / С. В. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. – № 10. – С. 89–98.

84. Кирдина С. В. Эволюционная модернизация институциональной структуры в переходной экономике России. Раздел. Синергетика и научный прогноз [Электронный ресурс] / С. В. Кирдина // Сайт С. П. Курдюмова «Синергетика». – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Kirdina10.htm>.

85. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе / М. Китинг // Логос. – 2003. – № 6 (40). – С. 67–116.

86. Клейнер Б. Г. Эволюция институциональных систем / Б. Г. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.

87. Климова Н. А. Сравнительный анализ подходов к оценке инвестиционной привлекательности и инвестиционной активности российских регионов / Н. А. Климова // Инвестиции в России. – 2003. – № 8. – С. 9–19.

88. Князева Е. Н. Синергетическое расширение антропного принципа / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. М. : Прогресс–Традиция, 2000. – С. 80–114.

89. Ковынёва О. А. Управление качеством жизни населения : монография / О. А. Ковынёва, Б. И. Герасимов ; под науч. ред. проф. Б. И. Герасимова. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – 288 с.

90. Конкуентоспроможність регіонів України (методологія і практика) / Л. Г. Чернюк, Д. В. Клиновий, П. А. Швець та ін. ; за наук. ред. Л. Г. Чернюк. – К. : РВПС України НАН України, 2010. – 108 с.

91. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

92. Концепція державної регіональної політики, затверджена Указом Президента України від 25.05.2001 № 341/2001 [Електронний ресурс] / Президент України Л. Кучма. – 2001. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=341%2F2001>.

93. Косолапов Н. Россия: территория в пространствах глобализирующего мира / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 7. – С. 7–24.

94. Кривобок В. Ю. Економічні проблеми розвитку України за умов глобалізації / В. Ю. Кривобок // Управління розвитком. – 2006. – № 5. – С. 11–12.

95. Кузина И. И. Уровень доверия политическим институтам (по результатам исследований в Украине, России, Беларуси и Молдове). Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства [Електронний ресурс] / И. И. Кузина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2010. – Випуск 16. – С. 274–280. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2010_16/Kuzina.pdf.

96. Кузьминов Я. Институты: от заимствования к выращиванию / Я. Кузьминов, В. Радаев, А. Яковлев, Е. Ясин // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 5–27.

97. Кузьмін О. Є. Конкурентоспроможність: проблеми науки і практики : монографія / О. Є. Кузьмін, М. І. Долішній, І. П. Булеєв, В. Г. Шинкаренко та ін. ; НДЦ індустріальних проблем розвитку НАН України, ХНЕУ. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2006. – 248 с.

98. Куклински А. Экономические преобразования в Польше: опыт и перспективы (1990–2010 гг.) / А. Куклински // Проблемы теории и практики управления. – 2001. – № 1. – С. 12–23.

99. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу? / Под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М. : Московская школа политических исследований, 2002. – 320 с.

100. Курій Л. О. Управління людським потенціалом регіону [Електронний ресурс] / Л. О. Курій // Вісник Хмельницького національного університету. Серія : Економічні науки. – 2009. – Т. 2, № 5 – С. 32–35. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2009_5_2/032-035.pdf.

101. Кучма Л. Д. Украина – не Россия. / Л. Д. Кучма. – М. : Время, 2004. – 560 с.

102. Лазарев В. В. Теория государства и права : учебник / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Юрайт, 2010. – 634 с.

103. Львовчкін С. В. Фінансовий механізм макроекономічного регулювання / С. В. Львовчкін // Фінанси України. – 2009. – № 12. – С. 25–33.

104. Мазур И. И. Опасные природные процессы / И. И. Мазур, О. П. Иванов. – М. : Экономика, 2004. – 701 с.

105. Майнцер К. Сложность и самоорганизация / К. Майнцер // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 35–50.

106. Маліцький Б. А. Науково-технологічний потенціал України: сучасний стан та перспективи розвитку / Б. А. Маліцький // Наука та наукознавство. – 2005. – № 3. – С. 4–19.

107. Маруняк Є. О. Вплив процесів глобалізації на розвиток регіонів України: дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Євгенія Олександрівна Маруняк; НАН України; Інститут географії. – К., 2005. – 165 с.

108. Маруняк Є. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України. Цикл наукових праць / Є. О. Маруняк // НАН України ; Інститут географії. – К., 2010. – 23 с.

109. Мельник А. Ф. Інституційні бар'єри впровадження спеціального економічного інструментарію муніципального менеджменту в діяльність органів місцевого самоврядування / А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський // Вісник ТННР – 2004. – № 4. – С. 3–21.

110. Місцевий економічний розвиток: моделі для успіху. – К.: Інститут реформ, 2003. – 246 с.

111. Нагорська М. М. Теоретичні основи управління конкурентоспроможністю / М. М. Нагорська, І. М. Подсмашна // Вчені записки ТНУ. Серія : Економіка та управління. – 2009. – Т. 22 (61), № 2. – С. 219–228.

112. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика исторического процесса / А. П. Назаретян. – М. : Наука, 2006. – 325 с.

113. Науменкова С. В. Сучасна модель фінансової системи: порівняльний аналіз основних підходів / С. В. Науменкова, С. В. Міщенко // Фінанси України. – 2006. – № 6. – С. 44–56.

114. Національна економіка : підручник / За ред. проф. П.В. Круша. – К. : Каравела ; Піча Ю. В., 2008. – 416 с.

115. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс] / НІСД. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.

116. Нестеренко А. Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории / А. Нестеренко // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 40–54.

117. Новікова А. М. Депресивні території: європейський досвід та проблеми України / А. М. Новікова // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4. – С. 110–138.

118. Норт Д. С. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Сесил Норт ; пер. с англ. Н. А. Нестеренко. – М. : Начала-Пресс, 1997. – 180 с.

119. Норт Д. С. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Дуглас Сесил Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

120. Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти). / В. Опарін. – К., 2005. – С. 40–89.

121. Осипов Ю. М. Теория хозяйства: начала высшей экономики : в 3-х т. / Ю. М. Осипов. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – Т. 1 : Общие основания. – 468 с.

122. Основи екології : навч. посібник / авт. тексту Г. О. Білявський – К. : Либідь, 2006. – 408 с.

123. Отчет о конкурентоспособности Украины 2010 [Электронный ресурс] // Фонд «Эффективное управление». – Режим доступа : <http://www.feg.org.ua/ru/article/14.html>.

124. Павлов В. Т. Логические методы и формы научного познания / В. Т. Павлов, К. Ф. Руденко, И. С. Семенов и др. – К. : "Вища школа", 2004. – 345 с.

125. Паньков В. С. Глобализация экономики: некоторые дискуссионные вопросы [Электронный ресурс] / В. С. Паньков // Золотой Лев. – 2008. – № 142–143. – Режим доступа : http://www.zlev.ru/142/142_36.htm (24.12.09).

126. Папп Н. В. Роль інноваційно-інвестиційного процесу у соціально-економічному розвитку регіонів [Електронний ресурс] / Н. В. Папп // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Економіка. – 2011. – № 32. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Ekon2011_32.

127. Пахомов Ю. Украина: парадоксы роста и развития : материалы Интернет-конференции «Украина: выбор пути» [Электронный ресурс] / Ю. Пахомов // Фонд стратегической культуры. – 2007. – Режим доступа : <http://ukraine.fondsk.ru/article.php?id=1019>.

128. Пахомов Ю. Мировой финансовый кризис: цивилизационные стоки / Ю. Пахомов, С. Пахомов // Экономист. – 2009. – № 2. – С. 35–40.

129. Пашнанов Э. Л. Основные направления исследований социально-экономического регионального развития / Э. Л. Пашнанов // Регионоведение. – 2005. – № 4. – С. 10–25.

130. Паштова, Л. Г. Формирование многоуровневой инвестиционной политики как фактор обеспечения экономической безопасности: дис. ... доктора экон. наук : 08.00.05 / Лейла Германовна Паштова. – М., 2001. – 351 с.

131. Пилипенко А. Н. Либеральные ценности и украинская ментальность: возможен ли синтез в национальной модели регулирования / А. Н. Пилипенко, Н. И. Литвиненко // Социальная экономика. – 2010. – № 2. – С. 170–176.

132. Поланьи К. Саморегулирующийся рынок и фиктивные товары: труд, земля, деньги / К. Поланьи ; пер. А. В. Белянин // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М. : Начала-Пресс, 1993. – Т. 1, Вып. 2. – С. 10–17.

133. Полтерович В. М. Институциональные ловушки: есть ли выход? / В. М. Полтерович // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 3. – С. 5–6.

134. Пороховский А. А. Вектор экономического развития / А. А. Пороховский. – М. : ТЕИС, 2002. – 304 с.

135. Портер М. Е. Конкуренция / М. Е. Портер ; пер с англ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2000. – 495 с.

136. Портер М. Е. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость? / М. Е. Портер ; пер с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 568 с.

137. Постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження оцінки міжрегіональної та внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів» від 20.05.2009 № 476 [Електронний ресурс] // *Офіційний вісник України*. – 2009. – № 37, (29.05.09). – Режим доступу : <http://ovu.com.ua/articles/1279-pro-zaprovadzhennya-otsinki-mizhregionalnoyi-ta-vn>.

138. Прахалад К. К. Майбутнє конкуренції. Творення унікальної цінності спільно з клієнтами / К. Прахалад, В. Рамасвами ; пер. з англ. М. Ставицького. – К. : Вид-во Олексія Капусти, 2005. – 258 с.

139. Приходько О. Владимир Семиноженко: «Нам предстоит трансформировать общество телезрителей в информационное общество» [Електронний ресурс] / О. Приходько // *Зеркало недели*. – 2010. – № 31. – Режим доступу : <http://zn.ua/articles/60920>.

140. Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні : Указ Президента України від 30.09.2010 № 926/2010 [Електронний ресурс] / Президента України Віктор Янукович // *Офіційне Інтернет-представництво*. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12323.html>].

141. Про Інтернет – в цифрах. Кількість користувачів Інтернету в світі сягла двох мільярдів осіб [Електронний ресурс] // "Pro>>Тернопіль" Online журнал. – 2011. – Режим доступу : http://proternopil.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=42&Itemid=38.

142. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 року: Закон України від 09.01.2007 № 537-V [Електронний ресурс] // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 2007. – № 12. – Ст. 102. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>.

143. Региональная экономика : учебник / под ред. В. И. Видяпина, М. В. Степанова. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 450 с.

144. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2005. – 345 с.

145. Решетило В. П. Економічна синергетика формування ринкового трансформаційного потенціалу в перехідних системах / В. П. Решетило // Економіка : зб. наук. праць ; за ред. акад. АПН України І. Ф. Прокопенка. – Х. : ХДПУ, 2003. – С. 137–141.

146. Решетило В. П. Синергетика актуального и потенциального в становлении и развитии институциональных систем / В. П. Решетило // Экономическая теория. – 2006. – № 1. – С. 24–39.

147. Решетило В. П. Синергия становления и развития региональных экономических систем : монография / В. П. Решетило ; Харк. нац. акад. город. хоз-ва. – Х. : ХНАГХ, 2009. – 218 с.

148. Решетило В. П. Экономическая синергетика институциональных изменений : монография / В. П. Решетило. – Х. : Прометей-Прес, 2006. – 288 с.

149. Рибак С. О. Таксономія дефініцій фінансової сфери / С. О. Рибак, Л. Л. Лазерник // Економічна теорія. – 2007. – № 2. – С. 34–45.

150. Рузавин Г. Самоорганизация и организация развития общества / Г. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 59–76.

151. Савельев Ю. В. Управление конкурентоспособностью региона: от теории к практике : монография / Ю. В. Савельев ; Институт экономики КарНЦ РАН. – Петрозаводск : Карельский научный центр РАН, 2010. – 516 с.

152. Саєнко Ю. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози / Ю. Саєнко, В. Ткачук, Ю. Привалов. – К. : Наукова думка, 2010. – 148 с.

153. Салимов Л. Н. Сущность инвестиционной активности и её значение в управлении региональной экономикой / Л. Н. Салимов / Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 9 (147). – С. 83–88.

154. Семина Т. А. Проблемы дезинтеграции экономического пространства страны и дифференциации социально-экономического положения регионов [Электронный ресурс] / Т. А. Семина // SBC - консалтинг по информационной безопасности. – 1999. – Режим доступа : http://www.sbcinfo.ru/articles/27-28_05_1999conf/4_3.htm.

155. Семиноженко В. П. Новий регіоналізм / В. П. Семиноженко, Б. М. Данилишин. – К. : Наукова думка, 2005. – 345 с.

156. Скоробогатов А. Институты как фактор порядка и как источник хаоса: неинституционально-посткейнсианский анализ / А. Скоробогатов // Вопросы экономики. – 2006. – № 8. – С. 102–118.

157. Смагин Б. И. Сущность и методика определения показателей освоенности региона / Б. И. Смагин, С. К. Неуймин // Вопросы статистики. – 2005 – № 12. – С. 12–24.

158. Соколенко С. Проблеми і перспективи посилення конкурентоспроможності економіки України на основі кластерів / С. Соколенко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 31–35.

159. Соколов Д. В. Активизация инвестиционной деятельности инструментами региональной экономической политики: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Дмитрий Вячеславович Соколов. – Рязань, 2002. – 223 с.

160. Старк Д. Гетерархия: неоднозначность активов и организация разнообразия в постсоциалистических странах / Д. Старк // Экономическая социология: новые подходы к институциональному и сетевому анализу. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 50–85.

161. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Техніка, 2010. – 576 с.

162. Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2015 року : монографія / А. Аваков, В. Пономаренко, В. Бабаєв, А. Дуленко и др. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2008. – 352 с.

163. Тамбовцев В. Л. О разнообразии форм описания институтов / В. Л. Тамбовцев // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 107–118.

164. Тамбовцев В. Л. Функционирование институционального рынка как отличительная черта переходной экономики / В. Л. Тамбовцев // От кризиса к модернизации: теория и опыт переходных экономик. Часть 1. / под ред. А. Бугалина, А. Колганова, П. Шульце. – М. : Наука, 1998. – С. 160–174.

165. Тарасевич В. М. К стратегии универсализации экономических преобразований / В. М. Тарасевич // Экономика Украины. – 2000. – № 11. – С. 47–57.

166. Тарасевич В. М. Про цивілізаційне вимірювання світової кризи / В. М. Тарасевич // Економічна теорія. – 2009. – № 2. – С. 16–18.

167. Таукешева Т. Д. Информационное сообщение о бюджете города Харькова на 2011 год [Электронный ресурс] / Т. Д. Таукешева // Головне управління статистики у Харківській області. – Режим доступу : www.uprstat.kharkov.ukrtel.net.

168. Третяк В. В. Проблеми визначення загроз економічній безпеці регіону [Електронний ресурс] / В. В. Третяк, Т. М. Гордієнко // Національна

бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 2011. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal...Gum/VSUNU/2011_8_1/Tretjak.pdf.

169. Уильямсон О. И. Сравнение альтернативных подходов к анализу экономической организации / О. И. Уильямсон // Уроки организации бизнеса. – СПб. : Питер, 2009. – 435 с.

170. Уильямсон О. И. Частная собственность и рынок капитала / О. И. Уильямсон // ЭКО. – 1993. – № 5. – С. 7–16.

171. Україна: огляди, бюлетні і звіти стану довкілля [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний центр державної системи моніторингу довкілля Міністерства екології та природних ресурсів України. – 2011. – Режим доступу : <http://www.ecobank.org.ua/GovSystem/EnvironmentState/Reviews/Pages/default.aspx>.

172. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / за ред. Л. Г. Руденка. – К. : Академперіодика, 2005. – 320 с.

173. Фатхутдинов Р.А. Стратегическая конкурентоспособность : ученик / Р.А. Фатхутдинов. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2006. – 428 с.

174. Федотова Ю. В. Формування технологічної квазіренти в умовах інноваційної діяльності / Ю. В. Федотова // Бізнес-Інформ. – 2009. – № 11 (1). – С. 103–105.

175. Фонд «Ефективне управління». Про фонд [Електронний ресурс] / Фонд «Ефективне управління». – 2010. – Режим доступу : feg.org.ua/docs/Competitiveness_report_2010_ru.pdf.

176. Халтурина Д. А. Системный мониторинг: Глобальное и региональное развитие / под. ред. Д. А. Халтурина, А. В. Коротаев. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – 296 с.

177. Харьковской городской совет [Электронный ресурс] / Харьковской городской совет (официальный сайт). – 2011. – Режим доступа : www.city.Kharkov.ua/ru.

178. Хейвуд Дж. Б. Аутсорсинг: в поисках конкурентных преимуществ / Дж. Б. Хейвуд. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2002. – 176 с.

179. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

180. Центральна геофізична обсерваторія. Стан забруднення природного середовища на території України за даними спостережень організацій гідрометслужби у I півріччі 2010 році [Електронний ресурс] / ЦГО. – 2010. – Режим доступу : <http://www.cgo.kiev.ua/index.php?fn=1&f=ukraine/data-zabrud>.

181. Цивільний кодекс України (Книга четверта. Право інтелектуальної власності). Глава 35. Загальні положення про право інтелектуальної власності [Електронний ресурс] / NET-LAW.BIZ – 2006. – Режим доступу : <http://net-law.biz/?lng=ua&dir=2.1&article=57>.

182. Челинцев О. С. Регулирование воспроизводственного потенциала территории как основа региональной политики / О. С. Челинцев, В. Я. Любовный, А. Б. Воякина // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 5. – С. 54–65.

183. Чернавский Д. С. Синергетика и информация (динамическая теория информации) / Д. С. Чернавский. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 288 с.

184. Чешков М. А. Идея развития: необходимость и возможность реинтерпретации / М. А. Чешков // Общественные науки и современность. – 2004. – № 5. – С. 130–139.

185. Шаститко А. Адвокатирование конкуренции как часть конкурентной политики / А. Шаститко, С. Авдашева // Вопросы экономики. – 2005. – № 12. – С. 109–122.

186. Шинкарук Л. В. Інституційні засади капіталоутворення в Україні / Л. В. Шинкарук // Економічна теорія. – 2007. – № 3. – С. 72–80.

187. Шнипко О. Постіндустріальна глобалізація: сутність, чинники, тенденції та суперечності розвитку / О. Шнипко // Економіст. – 2009. – № 4. – С. 76–79.

188. Штайльманн К. Новая философия бизнеса : в 2-х т. / К. Штайльманн ; пер. с нем. Т 2. – Москва-Берлин, 1998. – 587 с.

189. Экономика цивилизаций в глобальном измерении : монографія / под ред. А. А. Пороховского, В. Н. Тарасевича. – М. : ТЕИС, 2011. – 772 с.

190. Яременко О. Л. Інституційні ризики соціально-економічного розвитку України / О. Л. Яременко // Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Ін-т екон. прогнозув. : Фенікс, 2003. – С. 172–181.

191. Aoki M. Towards a Comparative Institutional Analysis / M. Aoki. – Cambridge : MIT Press, 2001. – P. 290–340.

192. Begg I. Cities and competitiveness / I. Begg // Urban Studies. – 1999. – Vol. 36. – P.795–809.

193. Enterprises having access to the Internet, by size classes – All (10 employed persons or more) [Электронный ресурс] // Eurostat: Statistical books; European Commission. – 2011. – Режим доступа : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tin00062&plugin=0>.

194. Europe in figures – Eurostat yearbook 2008 [Электронный ресурс] // Eurostat : Statistical books; European Commission. – 2008. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-07-001/EN/KS-CD-07-001-EN.PDF.

195. Gardiner B. Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions / B. Gardiner, R. Martin, P. Tyler. – London, 2004.

196. Human development reports 2010 (Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека) [Электронный ресурс] / пер. с англ.; ПРООН. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с. – Режим доступа : http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_RU_Complete_reprint.pdf.

197. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in Societies / R. Inglehart // Princeton, 1997. – P. 102–178.

198. International Living: В Украине самое высокое качество жизни среди стран СНГ [Электронный ресурс] // International Living ; Интернет-обозрение. – 2010. – Режим доступа : <http://glavnoe.ua/news/n41079>.

199. Knight J. Institutions and Social Conflict / Jack Knight. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 230–312.

200. Langlois R. Transaction Costs, Production Costs, and Passage of Time / R. Langlois // Coasean Economics: Law and Economics and the New Institutional Economics ; Ed. By S. Medema. – Boston : Kluwer Academic Publishers, 1997. – P. 1–22.

201. Level of Internet access – households [Электронный ресурс] // Eurostat – Tables, Graphs and Maps Interface (TGM) table. – 2011. – Режим доступа : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsiir040&plugin=0>.

202. Transition: The first Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. – Washington : The World Bank, DC. – 2002.

203. Winter S. G. An Essay on Theory of Production / S. G. Winter // Economics and World around It; Ed by S. H. Humans, Ann Arbor, 1982. – P. 50–75.

Наукове видання

**ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ
СТІЙКОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

МОНОГРАФІЯ

За загальною редакцією *В. П. Решетило*

Відповідальний за випуск *А. О. Москвіна*

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

Дизайн обкладинки *Т. Е. Клочко*

Підп. до друку 14.11.2012

Друк на різнографі.

Зам. №

Формат 60×84/16

Ум. друк. арк. 14,2

Тираж 500 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,

вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011р.